ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ:
«ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΩΝ, ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ»

Αναπαραστάσεις της Αγωγής των Κοριτσιών την Περίοδο του Μεσοπολέμου μέσα από Αφηγήσεις Ζωής

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια:
Βασιλική-Γκλόρια Παπά
Α.Μ. 215611

Τριμελής επιτροπή:
Ρέα Κακάμπουρα, Επίκουρη Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α. (επιβλέπουσα)
Δημοσθένης Δασκαλάκης, Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α. (συνεπιβλέπων)
Χαράλαμπος Μπαμπούνης, Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α. (συνεπιβλέπων)

Αθήνα, 2018

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα, έχει στόχο να αναδείξει και να ερμηνεύσει τις αναπαραστάσεις της αγωγής των κοριτσιών, έχοντας ως ερευνητικό υλικό ενδοοικογενειακές κατευθυνόμενες συνεντεύξεις αφηγήσεων ζωής γυναικών γεννημένων από το 1920-1935. Μέσα από τη διεπιστημονική θεώρηση των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών συνθηκών της περιόδου του Μεσοπολέμου επιδιώκουμε να κατανοήσουμε (μέσα από τα βιώματα της παιδικής και νεανικής ηλικίας που ανακαλούν οι αφηγήτριες) τα εξής: Πως περιγράφονται οι ενδοοικογενειακές σχέσεις και τα μέσα διαπαιδαγώγησης που χρησιμοποιούσαν οι γονείς των αφηγητριών στην πατρική οικογένεια; Η θέση των κοριτσιών, ο ρόλος τους και οι προσδοκίες τους, ήταν περιορισμένες σε σχέση με αυτές των αγοριών; Πώς προσλαμβάνουν οι ίδιες τα βιώματα αυτά; Αναδεικνύονται διακρίσεις στην ανατροφή των κοριτσιών ανάμεσα σε οικογένειες του αγροτικού και του αστικού χώρου; Επηρεάζει τις αξίες, τις νοοτροπίες και τις πρακτικές διαπαιδαγώγησης των κοριτσιών ως προς την ελεύθερη έκφραση των δικών τους προσδοκιών το κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο των γονέων; Ποιες πολιτισμικές αξίες και συμπεριφορές διαμορφώνουν τις προσδοκίες των γονέων για τις κόρες τους, αλλά και των ίδιων των κοριτσιών για την ενήλικη ζωή τους; Ποιες όψεις παραδοσιακότητας ή νεοτερικότητας ανιχνεύονται στην αγωγή των κοριτσιών την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα; Εντοπίζεται διαγενεακή μεταβίβαση και αποδοχή των αξιών και πρακτικών ανατροφής από την πατρική οικογένεια των αφηγητριών στην αγωγή των δικών τους παιδιών (κυρίως των κοριτσιών);

Λέξεις Κλειδιά:

Δευτερογενής Ερμηνευτική Ανάλυση, Αφηγήσεις Ζωής, Γυναικείος λόγος, Αγωγή των κοριτσιών, Ενδοοικογενειακές σχέσεις, Παράδοση/ νεοτερικότητα.

Summary

The present research aims at highlighting and interpreting the representations of girls' upbringing ,having as research material inter-family directed interviews of life narratives, from women born from 1920-1935. Through the interdisciplinary view of the social, economic and cultural conditions during the interwar period, we seek to understand (through the experiences of childhood and youth that recruiters recall) the following: How are the family relationships and educational methods used in the parent family? How did the position of the girls, their role and expectations affect these experiences? Are there any discriminations in the upbringing of girls among families in rural and urban areas? Does the social, economic and educational level of parents affect the values, attitudes and practices of girls as regards the free expression of their own expectations? What cultural values and attitudes shape the parents' expectations for their daughters and also of girls for their adult life? Which aspects of tradition or modernity are detected in the treatment of girls during the interwar period in Greece? Is there intergenerational transfer and acceptance of the values and practices of upbringing from the parent family of narrators in the treatment of their own children (especially girls)?

Key Words:

Secondary Interpretational Analysis, Life Stories, Women's Speech, Girls' Ubringing, Intra-Family Relationship, Tradition / Modernity

Πίνακας Περιεχομένων

Περίληψη 2
Summary 3
Πρόλογος 6
Εισαγωγή 9

Μέρος Πρώτο: Θεωρητική Συζήτηση 11
1.1 Παιδική ηλικία και Κοινωνικές επιστήμες 11
1.2 Το ζήτημα του φύλου 13
1.2.1 Η θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου 17
1.3 Οικογένεια και αγωγή 21
1.3.1. Η παραδοσιακή αγωγή των κοριτσιών 25
1.4 Η εκπαίδευση των κοριτσιών 30
1.5 Μεθοδολογία της Έρευνας 32
1.6 Κριτήρια επιλογής του υλικού της έρευνας 37

Μέρος Δεύτερο: Η Έρευνα 45
2.1 Προφίλ Αφηγητριών της Έρευνας 45
2.2 Δευτερογενής Φαινομενολογική Ανάλυση Γυναικείων Αφηγήσεων Ζωής 53
2.2.1. Διαπαιδαγώγηση στο πλαίσιο της οικογένειας 53
2.2.2 Ο ρόλος του πατέρα στην οικογένεια 54
2.2.3 Ο ρόλος της μητέρας στην οικογένεια 60
2.2.4 Οι σχέσεις μεταξύ των αδερφιών 70
2.2.5 Διαπαιδαγώγηση προσανατολισμένη στις έμφυλες διακρίσεις 74
2.2.6 Μέσα διαπαιδαγώγησης-Ποινές 79
2.2.7 Παιδική εργασία 87
2.2.8 Συμμετοχή στις οικιακές ασχολίες 90
2.2.9 Εκπαίδευση και Επαγγελματικός προσανατολισμός 94
2.2.10 Οικογενειακές εκδηλώσεις και συμμετοχή σε εκδηλώσεις κοινωνικού χαρακτήρα: Η κοινωνική ζωή των κοριτσιών 111
2.2.11 Γαμήλιες πρακτικές και συζυγικές σχέσεις 118

2.2.12 Συμπεράσματα..... 132
2.2.13 Επίλογος..... 140
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΚΑΙ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ 143

«Το ιδανικό για τον μέσο άνδρα του δυτικού κόσμου
είναι μια γυναίκα, που ανέχεται με τη θέλησή της την κυριαρχία του,
που δεν δέχεται τις ιδέες χωρίς συζήτηση, που υποχωρεί όμως μπροστά
στην επιχειρηματολογία του, που αντιστέκεται με την εξυπνάδα
έως ότου τελικά πεισθεί»
Simone de Beauvoir,
1949:198, Το δεύτερο Φύλο.

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία άπτεται των επιστημών της κοινωνιολογίας, της λαογραφίας, της ανθρωπολογίας και της ιστορίας, με ερευνητικό υλικό τοποθετημένο στην ιστορική περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα. Όπως χαρακτηριστικά θα γράψει Ο B.Brecht στο ποίημα του *Ερωτήσεις ενός εργάτη που διαβάζει: «Ποιος έχτισε τη Θήβα την εφτάπυλη; Στα βιβλία δεν βρίσκεις παρά των βασιλιάδων τα ονόματα. Οι Βασιλιάδες κουβάλησαν τα αγκωνάρια;…ο νεαρός Αλέξανδρος υπόταξε τις Ινδίες. Μονάχος του;…κάθε δέκα χρόνια κι ένας μεγάλος άνδρας. Ποιος πλήρωσε τα έξοδα;».* Ο C.Ginzburg (2008:11), θα σχολιάσει πάνω στους στίχους του ποιητή πως οι ιστορικοί εδώ και καιρό διαπιστώνουν πως η ιστορία δεν είναι μόνο αυτή των «μεγάλων ανδρών» αλλά πως το παρελθόν διερευνάται καλύτερα όταν υπάρχει η δυνατότητα να φτάσουμε στην καθημερινή αλήθεια, των «καθημερινών ανθρώπων».

Παρά το ότι η ελληνική ιστοριογραφία έχει αναφερθεί στην δημόσια διάσταση την οποία λαμβάνει το «γυναικείο ζήτημα» την περίοδο του Μεσοπολέμου, σχετικά με τους λόγους για τη θέση των γυναικών και την δράση του φεμινιστικού κινήματος, ο προσανατολισμός της αφορά την δράση και τον λόγο μιας μικρής μειοψηφίας μορφωμένων, επαγγελματιών γυναικών. Ελάχιστες γνώσεις υπάρχουν για το μεγαλύτερο κομμάτι του γυναικείου πληθυσμού, τις αγρότισσες, τις εργάτριες, την καθημερινότητα γυναικών από λαϊκά στρώματα στην επαρχία αλλά και στις πόλεις (Αβδελά, 2002:337). Η οπτική γωνία, οι στάσεις και οι πρακτικές των γυναικών αυτών μας είναι σε ένα μεγάλο βαθμό άγνωστες, καθώς και μια συστηματική διερεύνηση της ελληνικής κοινωνίας εκφρασμένη από μια σκοπιά σχετική με την σχέση των δύο φύλων στον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο αλλά και *«των διαφορετικών εκδοχών ανδρισμού και θηλυκότητας που*

διακινήθηκαν και αντιπαρατέθηκαν διαμορφώνοντας έμφυλες ταυτότητες και κοινωνικές πρακτικές» (ό.π.).

Το παρόν πόνημα επιχειρεί να διερευνήσει τις ιστορίες των γυναικών αυτών που προαναφέρθηκαν αλιεύοντας μέσα από τον λόγο τους τόσο στοιχεία σχετικά με την αγωγή που λάμβαναν ως παιδιά, το πώς οι ίδιες αντιλαμβάνονταν τον ρόλο της μητέρας τους, ως γυναίκα στα κοινωνικά περιβάλλοντα που ζούσαν, και το πώς οι ίδιες στη συνέχεια μεγάλωσαν τις δικές τους κόρες. Όπως αναφέρει εξάλλου και ο Δ. Δασκαλάκης (2009:351), η μελέτη της οικογένειας είναι η πλέον αξιόπιστη μέθοδος προσέγγισης της παιδικής ηλικίας, καθώς το παιδί βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την γυναίκα αλλά και την υποτιμημένη θέση της μέσα στην ιστορία.

Λαμβάνοντας αφορμή από την λέξη παιδική ηλικία, παρατηρούμε κάποιες αφηγήτριες να αναφέρονται στα «αγόρια» του περιβάλλοντός τους ως «παιδιά» και στις ίδιες ως κορίτσια. Μια σκέψη που προκύπτει συχνά μπροστά σε τέτοια στερεότυπα του παρελθόντος είναι πως οι εποχές έχουν αλλάξει έκτοτε. Όπως θα σχολιάσει και η Μ. Γκασούκα (2013$_{α}$:11), διανύουμε μια εποχή στην οποία πολλοί ισχυρίζονται πως «όλα έχουν τελειώσει», ο «θάνατος των ιδεολογιών» έχει επέλθει και «ο ιστορικός κύκλος του φεμινισμού έχει ολοκληρωθεί». Μελετώντας τον δείκτη ισότητας του 2015 *(Gender Equality Index 2017 − Measuring gender equality in the European Union 2005-2015)*, θα παρατηρήσουμε πως η Ελλάδα καταλαμβάνει την κατώτερη θέση ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με ποσοστό 50%. Στους συγκεκριμένους τομείς που διερευνά ο δείκτης, τα ποσοστά σχετικά με την οικονομική κατάσταση, την εργασία και την υγεία παρουσιάζονται μεν πάνω από το 50% ωστόσο τα ποσοστά του ελεύθερου χρόνου, της δύναμης της γνώμης και της έκφρασης, αλλά και της βίας απέναντι στις γυναίκες είναι ιδιαίτερα χαμηλά.

Θα μπορούσαμε με λίγα λόγια να μιλήσουμε για μια μετεξέλιξη της παραδοσιακής έννοιας της πατριαρχίας, σε διαφορετικούς τομείς, με το αποτέλεσμα όμως να παραμένει το ίδιο, πως η ασυμμετρία μεταξύ των φύλων εξακολουθεί να είναι μια πάγια πραγματικότητα που οι γυναίκες βιώνουν καθημερινά (Γκασούκα,2013$_{α}$:11). Οι γυναικείοι τρόποι έρευνας και γνώσης στον χώρο των λαογραφικών σπουδών και των σπουδών του πολιτισμού, τα τελευταία χρόνια έχουν συμπυκνώσει τις ατομικές και συλλογικές φωνές των γυναικών οι οποίες επιθυμούν να εκφραστούν και βασίζονται στην προϋπόθεση πως κανένα τμήμα της εμπειρίας των ανθρώπινων όντων δεν θα πρέπει να αποκλείεται ως πηγή πληροφόρησης (Γκασούκα,2008:41). Ένας ορισμός

της έμφυλης έρευνας συμπυκνώνεται στην μελέτη των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών, τις σημασίες που αποκτούν σε διάφορες κοινωνίες οι έννοιες άνδρας/γυναίκα, ανδρικό/γυναικείο, την έρευνα των πολιτισμικών αντιλήψεων σχετικά με το φύλο, τις διαφορές μεταξύ τους και τους τρόπους με τους οποίους δημιουργούνται και εκφράζονται. Η έμφυλη έρευνα προσπαθεί να ερμηνεύσει το πώς οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τις όψεις αυτές, ποιες είναι οι συνέπειές τους στον καταμερισμό των πόρων αλλά και το πώς συνδέονται τα ζητήματα του φύλου με άλλα συστήματα ανισοτήτων όπως η τάξη, η φυλή κ.α. (Whal,Hook,Holgersson&Linghag, 2005, πρβλ. ό.π.:42-3).

Με την αξιοποίηση επομένως του υλικού αφηγήσεων ζωής παλαιότερων γενεών και την παρατήρηση των σύγχρονων καταστάσεων, η παρούσα εργασία στοχεύει στην διερεύνηση των παραδοσιακών ή νεοτερικών αντιλήψεων και πρακτικών σε σχέση με την αγωγή των κοριτσιών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, με σκοπό να υπογραμμιστεί ο ρόλος της οικογένειας, της εκπαίδευσης, αλλά και της κοινωνίας ευρύτερα στην πορεία προς την ισοτιμία των φύλων.

Σε αυτό το σημείο, οφείλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην επιβλέπουσα καθηγήτρια κ. Ρέα Κακάμπουρα, η οποία αποδέχτηκε το αίτημά μου για την επίβλεψη της εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας. Εκτός από την ενθάρρυνσή της, διέθεσε πολύτιμο χρόνο για την σταδιακή ολοκλήρωση της συγγραφικής και ερευνητικής αυτής προσπάθειας με συνεχή καθοδήγηση, διορθώσεις, υποδείξεις και βιβλιογραφική ενημέρωση, ώστε η εργασία να ολοκληρωθεί σύμφωνα με την επιστημονική και ερευνητική δεοντολογία.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Διευθυντή του Μεταπτυχιακού της Κατεύθυνσης *Κοινωνιολογία και Σύγχρονη Βιομηχανική Κοινωνία*, καθηγητή κ. Δημοσθένη Δασκαλάκη, για την προσήνεια, τη συμβολή και την άμεση βοήθειά του, οποτεδήποτε χρειάστηκε να την επικαλεστώ και στον καθηγητή κ. Χαράλαμπο Μπαμπούνη, διδάσκοντα στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών, για την ανταπόκρισή του, τη λεπτομερή βιβλιογραφική ενημέρωση αλλά και για τις πολύτιμες συμβουλές του σε επιμέρους θέματα της έρευνας.

Τέλος, πολλές ευχαριστίες απευθύνω στην οικογένειά μου, και στα άτομα εκτός του στενού ακαδημαϊκού περιβάλλοντος, που με περιβάλαν με υπομονή, και με ενθάρρυναν καθ’ όλη την διάρκεια εκπόνησης της διπλωματικής αυτής εργασίας.

Εισαγωγή

Κατά τη μελέτη του ιστορικού και κοινωνικού υπόβαθρου του 20ου αιώνα, μέχρι τα μέσα του, θα λέγαμε εν γένει πως μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια περίοδος όπου στην ελληνική κοινωνία εντοπίζονται τόσο η ανέχεια, η φτώχεια και οι έντονες πολιτικές συγκρούσεις, όσο και η αγωνιώδης προσπάθεια να ξαναβρεί το ταλαιπωρημένο έθνος τις ρίζες του στο παρελθόν του, την ώρα που το ελληνικό κράτος πάλευε να συγχρονίσει τον βηματισμό του με την Ευρώπη. Ο Χ. Μπαμπούνης (2007:82) θα ορίσει ως *«κρίσιμη τεσσαρακονταετία»* το χρονικό διάστημα από το 1909-1949, μέσα στο οποίο από το 1920 και μέχρι το 1950, οι αφηγήτριες της έρευνας γεννώνται, ενηλικιώνονται και συνθέτουν τη δική τους πραγματικότητα.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου για την Ελλάδα ξεκινάει με τη λήξη του πρώτου Παγκοσμίου πολέμου στις 11 Νοεμβρίου 1918 και τελειώνει με την κήρυξη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου στις 28 Οκτωβρίου του 1940.Είναι σημαντικό να καταλάβουμε πως οι άνθρωποι που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν σε αυτή την περίοδο αποκαλούσαν τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο: «τον μεγάλο πόλεμο». Η μεταπολεμική αντίληψη που επικράτησε, ήταν πως αυτός ο «μεγάλος πόλεμος» θα ήταν και ο τελευταίος του είδους του. Με αφορμή τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, η Ελλάδα βίωσε έντονα αυτό που αποκαλούμε Εθνικό Διχασμό, ο οποίος συνέχισε να επηρεάζει την κοινωνικοπολιτική κατάσταση στη χώρα καθ΄ όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ενώ τελικά συνέβαλλε στην εκκίνηση του εμφυλίου πολέμου. Η περίοδος του Μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται εν γένει από βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών, οικονομικές κρίσεις και φτώχεια, πολιτική αστάθεια και έξωθεν παρεμβάσεις και αλλαγές συνόρων. Στα εδάφη της Ελλάδας εκδηλώνονται κάθε είδους κοινωνικών, πολιτικών, ιδεολογικών συγκρούσεων, ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, τον φιλελευθερισμό και τον συντηρητισμό, τον μεγαλοϊδεατισμό, και τον μετριοπαθή πραγματισμό, την ανάπτυξη παραγωγικής οικονομίας, κόντρα στα παρασιτικά φαινόμενα, υπερδιόγκωσης του τριτογενούς τομέα και η χώρα προσπαθεί να βρει τον βηματισμό της εν μέσω έντονων έξωθεν παρεμβάσεων (Σβορώνος,1994:124-129).

Μετά από την σύντομη ιστορική αναδρομή στο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο του Μεσοπολέμου, γίνεται μια επισκόπηση των επιμέρους κεφαλαίων της εργασίας. Το πρώτο υποκεφάλαιο της θεωρητικής συζήτησης, αφορά την έννοια της παιδικής ηλικίας στις κοινωνικές επιστήμες, τόσο στην προνεοτερική όσο και την νεοτερική περίοδο, με επιπλέον παρατηρήσεις

σχετικά με τον αστικό και παραδοσιακό χώρο αλλά και κάποιες σημειώσεις σχετικά με την οικογένεια και το φύλο.

Στη συνέχεια θίγονται και αποσαφηνίζονται ορισμοί και βασικά ζητήματα σε σχέση με το κοινωνικό και βιολογικό φύλο, την πολιτισμική διάστασή του, την ταυτότητα φύλου, τον γυναικείο λόγο, παρατηρήσεις σχετικά με τη γλώσσα και το φύλο και παρατηρήσεις για το πρόβλημα της οικουμενικότητας της γυναικείας υποτέλειας.

Στο επόμενο υποκεφάλαιο για την θέση της γυναίκας στην κοινωνία του Μεσοπολέμου, μια περίοδο που τα στερεότυπα εις βάρος των γυναικών υπερισχύουν, αλλά ξεκινούν να αποδομούνται με σταθεροποιητική βραδύτητα, γίνεται αναφορά στη σχέση γυναίκας-οικογένειας, την επαγγελματική της απασχόληση, την εκπαίδευσή της, το θεσμικό πλαίσιο των δικαιωμάτων της, και το φεμινιστικό κίνημα της εποχής.

Σε επόμενη ενότητα, γίνεται αναφορά στην οικογένεια και στην αγωγή που δίνεται στα παιδιά μέσω αυτής. Εκτός από την αποσαφήνιση όρων διερευνώνται οι διαφορετικοί τύποι οικογενειών με βάρος σε αυτόν της πατριαρχικής οικογένειας που συναντάται συχνά στην ελληνική κοινωνία, διερευνάται η προνεοτερική λειτουργία της οικογένειας, ο θεσμός της μαθητείας, η κοινωνικοποίηση, και οι ρόλοι των φύλων μέσα στην οικογένεια.

Στην συνέχεια εξειδικεύουμε στην παραδοσιακή αγωγή των κοριτσιών τόσο σε αγροτικά όσο και σε αστικά περιβάλλοντα, στα μέσα αγωγής που χρησιμοποιούνταν στο διάστημα που μελετάται σε συνάρτηση με το ερευνητικό υλικό, και μετέπειτα στον θεσμό της εκπαίδευσης των κοριτσιών, με αναφορές σε κάποιες τομές και σημαντικά γεγονότα της εποχής του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, τις δυσκολίες στην σχολική δραστηριότητα, αλλά και το πώς το ταξικό ζήτημα επηρεάζει την φοίτηση των νεαρών μαθητριών στο σχολείο.

Ακολουθεί η μεθοδολογία της έρευνας συνοδευόμενη από τους όρους και τις τεχνικές που χρησιμοποιούνται, καθώς και τα κριτήρια της επιλογής του υλικού της έρευνας, η περιγραφή της ερευνητικής διαδικασίας, οι ευκολίες και δυσκολίες της. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρατίθεται η έρευνα, με τη μέθοδο της δευτερογενούς, φαινομενολογικής και ερμηνευτικής ανάλυσης σε βάθος δεκαέξι αφηγήσεων ζωής γυναικών από αστικά, αστικά-επαρχιακά και αγροτικά περιβάλλοντα, και σε διάλογο με την σχετική κοινωνιολογική, λαογραφική και ανθρωπολογική βιβλιογραφία. Ακολουθεί η ερμηνευτική ανάλυση της ζωής των αφηγητριών, ως ενήλικες, σε αντίστιξη με την παιδική τους ηλικία και τα συμπεράσματα της έρευνας, που προκύπτουν ως επιστέγασμα, στα ερευνητικά ερωτήματα που έχουν διατυπωθεί.

Μέρος Πρώτο: Θεωρητική Συζήτηση

1.1 Παιδική ηλικία και Κοινωνικές επιστήμες

Η παιδική ηλικία κατά τον Δ. Δασκαλάκη (2009:351), συνιστά ουσιώδη μεταβλητή της κοινωνικής ανάλυσης, καθώς το παιδί και η παιδική ηλικία νοηματοδοτούνται διαφορετικά στον κοινωνικό χώρο και χρόνο, με την παιδική ηλικία να καταλαμβάνει διαφορετική θέση και διαφορετικούς ρόλους αναφορικά με την εποχή, την κοινωνία, την κοινωνική τάξη, το φύλο, τη φυλή, την εθνότητα και την θρησκευτική ομάδα στην οποία ανήκει το ερευνώμενο υποκείμενο. Όπως τονίζεται, η παιδική ηλικία δεν αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο άτομο ή σε ένα παιδί αλλά στην «κατάσταση του να είσαι παιδί» (ό.π.:353).

Στη διερεύνηση του πλαισίου της εξέλιξης των μελετών για την παιδική ηλικία, υπό την οπτική της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, ανακαλύπτουμε πως κατά τις δεκαετίες του 1950-60 αναπτύχθηκαν οι λειτουργιστικές θεωρίες σχετικά με την κοινωνικοποίηση των παιδιών, με το πρόταγμα πως η οικογένεια και το σχολείο ως κοινωνικοί θεσμοί διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο, εφόσον διαμορφώνουν το παιδί συμβάλλοντας στην εσωτερίκευση αξιών της κοινωνίας των ενηλίκων (Δασκαλάκης,2009:370). Την δεκαετία του 1980, με βάση το έργο του P.Aries, δημιουργήθηκε μια νέα τάση σχετικά με την μελέτη της παιδικής ηλικίας, στην οποία το παιδί αντιμετωπίζεται ως ένας εν δυνάμει και υπό διαμόρφωση ενήλικας, ως ένα δρών κοινωνικό υποκείμενο, και όχι ως παθητικό υποκείμενο κοινωνικοποίησης, πρόβλημα για κοινωνική ευταξία, θύμα σεξουαλικής κακοποίησης κ.ο.κ (ό.π.:370-1). Η «ιδέα της κατασκευής της παιδικής ηλικίας» η οποία χρησιμοποιήθηκε από τους κοινωνιολόγους της παιδικής ηλικίας, αναφέρεται σε εικόνες και ιδέες που μεταφέρουν μια συγκεκριμένη άποψη για τον κόσμο και στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα παιδιά και την παιδική ηλικία (ό.π.).

Μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση, το αίτημα για αναγνώριση των δικαιωμάτων του παιδιού και η θεσμοθέτηση της εκπαίδευσής του, γίνεται πιο επίκαιρη από κάθε άλλη φορά καθώς το Σχολείο Εργασίας, η Αντιαυταρχική Αγωγή, η Χειραφετική Παιδαγωγική αλλά και τα πορίσματα της Παιδαγωγικής Ψυχολογίας και Πειραματικής Παιδαγωγικής, δίνουν το επιστημονικό και θεωρητικό υπόβαθρο προκειμένου το παιδί να έρθει στο επίκεντρο του

ενδιαφέροντος με σκοπό τη βελτίωση της πνευματικής, συναισθηματικής, νοητικής, γνωστικής, ψυχοκινητικής και φυσικής ανάπτυξης του παιδιού μέσα από τη διαφύλαξη των δικαιωμάτων του.

Ο Ε. Αυδίκος (1996:254) θα κάνει μια σύγκριση της κατάστασης των παιδιών πριν από την μεταπολεμική περίοδο με τη σύγχρονη εποχή, υποστηρίζοντας πως παλαιότερα τα παιδιά έρχονταν σε επαφή με την καθημερινότητα εξασκώντας από νωρίς τις δεξιότητές τους και βοηθώντας τους γονείς τους σε διάφορες δραστηριότητες ενσωματώνονταν περιβάλλον τους. Σε αντίθεση με την σύγχρονη εποχή όπου το παιδί είναι «εγκλωβισμένο» στο διαμέρισμα, ενώ η αντικατάσταση της παιδαγωγικής διάστασης της διευρυμένης οικογένειας από το σχολείο, θεωρείται μονόπλευρη και καθαρά θεωρητική (ό.π.).

Σχετικά με την οικογένεια και την αστικοποίηση θα αναδυθούν επίσης ψυχολογικές καταστάσεις κατά τον Μ. Μερακλή (2011:56), που υποστηρίζει πως στην αστική παραλλαγή της πατριαρχικής οικογένειας, εμφανίζεται το Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα που περιέγραψε ο S. Freud ως καθολικό ανθρώπινο φαινόμενο, που ωστόσο δεν είναι, καθώς δεν παρατηρείται σε μητρογραμμικές οικογένειες. Σε αγροτικά περιβάλλοντα δεν εμφανίζεται το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, καθώς εμποδίζεται από την τυπικότητα που διέπει το σύστημα σχέσεων που αποτελούν τροχοπέδη για την ανάπτυξη ιδιαίτερων προσωπικών σχέσεων. Ως βασικός λόγος εντοπίζεται η αποφυγή ετερόφυλων συναντήσεων στην καθημερινή ζωή, καθώς για παράδειγμα, σε μια παραδοσιακή κοινωνία, τα κορίτσια εκ των πραγμάτων δεν μπορούσαν να έχουν στενή επαφή με τον πατέρα τους εφόσον πάντα δούλευαν κοντά στη μητέρα τους, και όπως θα παρατηρήσουμε και στο ερευνητικό μας υλικό, ένιωθαν πολύ συχνότερα περισσότερο συναισθηματικά δεμένες μαζί της (ό.π.:57).

Μεταφερόμενοι στο ζήτημα του φύλου, και λαμβάνοντας αφορμή από τις ψυχαναλυτικές θεωρίες που διατυπώθηκαν για την ανατροφή των παιδιών, κριτική στον S.Freud, θα ασκήσει και η S. Beauvoir, από την σκοπιά της, υποστηρίζοντας πως αυτό που ο S.Freud, περιέγραψε ως «φθόνο του πέους» υποκρύπτει την αποστροφή των προνομίων που αυτό συμβολίζει, καθότι τα παιδιά δεν δύνανται να συλλάβουν τον εαυτό τους ως σεξουαλικά διαφοροποιημένα υποκείμενα. (Beauvoir,1979:281). Οι καταπιέσεις και οι στερήσεις με τις οποίες ανατρέφονται τα κορίτσια, έχουν ως στόχο την αφαίρεση της υποκειμενικότητάς τους, καθότι στα πρώτα χρόνια της ζωής τους απολαμβάνουν φαινομενικά περισσότερα προνόμια από τα αγόρια, με την τρυφερότητα των γονέων απέναντί τους, και αυστηρότητα απέναντι στα αγόρια, εμφυσώντας στα τελευταία την

«αλαζονεία του ανδρισμού» (ό.π.). Στην διαδικασία αυτή, το κορίτσι μαθαίνει πως για να είναι ευχαριστημένο το περιβάλλον του, θα πρέπει να αρνηθεί την αυτονομία της μέσω της παθητικότητας, ενώ το αγόρι δύναται να είναι ζωηρό, να παίρνει πρωτοβουλίες και να αψηφά τον πόνο και τον κίνδυνο (ό.π.:293).

1.2 Το ζήτημα του φύλου

Στην επιστήμη της κοινωνιολογίας η συζήτηση για το κοινωνικό φύλο, ξεκίνησε σχετικά πρόσφατα, μέσω της φεμινιστικής προσέγγισης, καθώς πριν από την τομή αυτή, επικρατούσε η «ανδρική άποψη» που υπαγόρευε την υπονόμευση της έννοιας του κοινωνικού φύλου από το βιολογικό (Δασκαλάκης,2009:323). Στην κοινωνική έρευνα και ανάλυση το φύλο, διαχωρίζεται σε «κοινωνικό» το οποίο παραπέμπει στην πολιτιστική διάσταση και σημασία του και στο «βιολογικό», το οποίο αποδίδει την φυσική και βιολογική του διάσταση (ό.π.). Το ερώτημα που απασχολεί και αποτελεί πεδίο συζήτησης και διαφωνίας αρκετών κοινωνιολόγων και επιστημόνων, είναι ουσιαστικά το αν η κουλτούρα και η ανατροφή (κοινωνικό φύλο) υπερέχουν ή επισκιάζονται από την «φύση και την βιολογία) (βιολογικό φύλο) (ό.π).

Η S.Ortner (1994:76), προσπαθώντας να ανακαλύψει την λανθάνουσα πολιτισμική λογική, η οποία θεωρεί δεδομένη την κατωτερότητα των γυναικών, κάνει στην προσέγγισή της έναν παραλληλισμό μεταξύ της γυναίκας ως «φύση» και του άνδρα ως «πολιτισμό». Υποστηρίζει πως κάθε πολιτισμός παράγει και συντηρεί συστήματα «σημαινουσών μορφών» με τα οποία η ανθρωπότητα υπερβαίνει τα δεδομένα της φυσικής της ύπαρξης, συστήματα τεχνολογίας και σκέψης με τα οποία προσπαθεί να ελέγξει ουσιαστικά τη φύση (ό.π.:83). Η γυναίκα θεωρείται πως βρίσκεται πιο κοντά στη φύση απ' ότι ο άνδρας σύμφωνα με τρεις παραμέτρους: Η γυναικεία φυσιολογία αφιερώνεται σε μεγαλύτερο βαθμό και διάστημα στην διαιώνιση του είδους, συνδέεται «με τον δομικά κατώτερο» οικιακό χώρο με καθήκον να μετασχηματίσει τα βρέφη (που προσιδιάζουν σε ζώα) σε πολιτισμένα όντα ενώ μέσω της κοινωνικοποίησής της και ο ψυχισμός της διαμορφώνεται για τη λειτουργία της μητρότητας και χαρακτηρίζεται από μια προσωποκεντρική τάση με λιγότερες διαμεσολαβούμενες σχέσεις (ό.π.:101-2). Ωστόσο, η πλήρως αναγκαία συμμετοχή της γυναίκας στον πολιτισμό και η ένταξή της, αναγνωρίζονται από αυτόν, τοποθετώντας την σε αυτό που η ερευνήτρια ονομάζει «ενδιάμεση κατάσταση» με ανάλογες

συνέπειες. Η σύνδεση μεταξύ φύσης και γυναίκας παρατηρείται και στην διανομή ρόλων μεταξύ των γυναικών και των ανδρών, στην αγροτική οικογένεια, που συχνά ρυθμίζεται από μια μαγική ιδεολογία με αφετηρία και βάση τα γυναικεία μέλη της, με ιδιαίτερη εκδήλωσή της σε κρίσιμες φάσεις της ζωής όπως την ασθένεια, τον θάνατο, το γάμο, τη γέννηση και τη σοδειά (Μερακλής,2011:64). Όπως περιγράφεται, σε ώρες που η «γονιμότητα» απειλείται, η απειλή μπορεί να αντιμετωπιστεί με τις αρμόδιες συγγενικές δυνάμεις των γυναικών, καθώς «η μητρότητα είναι το στοιχείο που δικαιώνει τη γυναίκα μέσα σε όλο το πλέγμα των εξαρτημένων σχέσεων και της υποταγής» (ό.π.)

Επιστρέφοντας στην αποσαφήνιση των όρων, βλέπουμε πως στην αγγλική ορολογία η λέξη *sex* έχει να κάνει με τις φυσιολογικές διαφορές του σώματος, ενώ η λέξη *gender* εκφράζει τις κοινωνικές, πολιτιστικές και ψυχολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η διάκριση αυτή είναι σημαντική, καθώς υπαγορεύει πως πλείστες διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών δεν έχουν βιολογική προέλευση (Giddens,2002:153). Οι υποστηρικτές της κοινωνιο-βιολογίας, πρεσβεύουν πως σε όλο τον κόσμο και τους πολιτισμούς υπάρχουν κάποια έμφυτα χαρακτηριστικά και διαφορές συμπεριφορών ανάμεσα στα δύο φύλα, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως οι άνδρες έχουν κάποιες τάσεις που οι γυναίκες δεν διαθέτουν και αντίστροφα, (ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το παράδειγμα του μεγαλύτερου ποσοστού αντρών στη συμμετοχή σε πολέμους) (ό.π.:154).

Οι ερευνητές της αντίθετης άποψης, υποστηρίζουν από την άλλη πως ένα καθολικό γνώρισμα δεν προκύπτει απαραίτητα από μια βιολογική προέλευση. Σύμφωνα με την διατύπωσή τους, οι διαφορετικές συμπεριφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών προκύπτουν από *«την κοινωνική μετάδοση της ανδρικής και της γυναικείας ταυτότητας, της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας»* (Giddens,2002:154). Ως ταυτότητα φύλου ή έμφυλη ταυτότητα ορίζεται η αντίληψη ενός ανθρώπου για το φύλο του (Morrow&Messinger,2006:8), τον ρόλο του και τις κοινωνικά ή μη αποδεκτές συμπεριφορές σε σχέση με αυτό. Ο A. Giddens (2002:156), παρατηρεί πως ενώ οι βιολογικές ενδείξεις βοηθούν στην κατανόηση των βιολογικών διαφορών του γένους, μια άλλη οδός αποτελεί η διερεύνηση της κοινωνικοποίησης του ανθρώπου, και οι τρόποι εκμάθησης των ρόλων μέσω κοινωνικών παραγόντων όπως η οικογένεια, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, η ψυχαγωγία, και το σχολείο. Ένα παράδειγμα αποτελούν τα παιδικά βιβλία, στα οποία, σε έρευνα που διεξήγαγε η Weitzman et al. (1972), παρατηρήθηκε πως οι άρρενες έπαιζαν μεγαλύτερο ρόλο στις ιστορίες και τις εικόνες σε σχέση με τις θήλεις,

συμμετείχαν σε περιπέτειες εκτός οικείας ενώ τα κορίτσια περιγράφονταν ως παθητικά υποκείμενα μέσα στο σπίτι (πρβλ.Giddens,2002:157). Το ίδιο παρατηρήθηκε και στους ενήλικες άνδρες και γυναίκες, καθώς οι τελευταίες παρουσιάζονταν ως μητέρες ή σύζυγοι, και σε διαφορετική περίπτωση ως φανταστικά εξωλογικά όντα (νεραΐδες, μάγισσες κ. ο. κ.) (ό. π.).Παρόμοιες εικόνες επικράτησαν και στην τηλεόραση, και όσον αφορά τα παιχνίδια, παρατηρείται από την έρευνα της Statham (1996) πως ακόμα και σε οικογένειες που προσπάθησαν να εφαρμόσουν μη σεξιστικές μεθόδους ανατροφής στα παιδιά τους, αυτά στην πραγματικότητα κατείχαν και έπαιζαν με παιχνίδια συνδυασμένα με το γένος τους, και τα οποία τους δώριζαν οι συγγενείς τους (πρβλ.Giddens,2002:159).

Ένα ζήτημα που απασχολεί επίσης την παρούσα εργασία, και οφείλει να συζητηθεί στο παρόν υποκεφάλαιο, είναι αυτό του γυναικείου λόγου αλλά και της θέσης της γυναίκας στην ελληνική γλώσσα. Αυτό που στην κουλτούρα της σύγχρονης εποχής ορίζεται ως «mansplaining» (συνδυασμός των αγγλικών λέξεων man/άνδρας και explaining/εξηγώ) δηλαδή, την συγκαταβατική διακοπή μίας γυναίκας από έναν άνδρα την ώρα που εκφέρει την γνώμη της, για ένα θέμα που ο ίδιος θεωρεί πως γνωρίζει καλύτερα, ενώ η γνώση του δεν είναι περισσότερη από εκείνη της γυναίκας, έχει τις ρίζες του σε αρχαιότερες εποχές, και αποτελεί απότοκο πολλών παραγόντων, εκτός των άλλων, και της ίδια ς της γλώσσας. Η φεμινιστική γλωσσολογία, που ασχολείται με τη σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και το φύλο, εξετάζει ανάμεσα σε άλλα ζητήματα, την έρευνα του γλωσσικού συστήματος και της γλωσσικής χρήσης, από την άποψη της πολικότητας, που δημιουργούν τα δύο φύλα αλλά και την γλωσσική εξομοίωση της γυναίκας στον λόγο (Χαραλαμπάκης, 1991:77).

Όσον αφορά το γραμματικό γένος, θα εστιάσουμε σε κάποιες παρατηρήσεις για τον σχηματισμό των θηλυκών επαγγελμάτων. Σε παλαιότερες εποχές θα δούμε πολλά θηλυκά επαγγέλματα να δηλώνονται με τον μορφολογικό τύπο του αρσενικού ουσιαστικού ή επιθέτου –ος και η διαφορά του γένους ήταν δυνατή με την προσθήκη του αντίστοιχου άρθρου: π.χ. ο-η φιλόλογος. Οι τύποι αυτοί οφείλουν τον σχηματισμό τους στην επίδραση της καθαρεύουσας, καθώς κρίνεται ότι κινούνται σε ένα «ανώτερο υφολογικό επίπεδο» από τους σχηματισμούς της δημοτικής σε –ίνα, -ίσσα. Το γραμματικό μόρφημα –ίνα παρατηρείται πως απέκτησε αρνητική σημασία με τον σχηματισμό της λέξης θεατρίνα, με τις ανάλογες αρνητικές συνυποδηλώσεις (άλλο ηθοποιός και άλλο θεατρίνα), κάτι που παρατηρήθηκε και στο δείγμα της έρευνας. Ο προβληματισμός επάνω στη γλώσσα, ξεκίνησε από την στιγμή που οι γυναίκες άρχισαν να ασκούν

επαγγέλματα, τα οποία παραδοσιακά ήταν ανδρικό προνόμιο όπως βουλευτής ή δικηγόρος. Παραταύτα, όπως παρατηρεί ο Χ. Χαραλαμπάκης (1991:80-1), ελάχιστες γυναίκες δικηγόροι, ακόμα και δραστήριες φεμινίστριες, θα έβαζαν στην σφραγίδα τους ή στην αναρτημένη επιγραφή του γραφείου τους τον τίτλο «δικηγορίνα». Μολονότι τα μέσα μαζικής επικοινωνίας τον τελευταίο καιρό τείνουν να χρησιμοποιούν τον τύπο «βουλευτίνα», και αν η τάση συνεχιστεί οι τύποι αυτοί ενδεχομένως να αποχρωματιστούν από τις αρνητικές τους συνυποδηλώσεις, το τι θα επικρατήσει τελικά φαίνεται πως θα αποφασίσει η πλειοψηφία των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων (ό.π.:82).

Στον τομέα των λεξιλογικών κενών των ασυμμετριών στη γλώσσα εντοπίζουμε πως πολλές από τις σημασίες της λέξης «γυναίκα» έχουν αρνητικό πρόσημο όπως «ερωμένη» ή «υπηρέτρια». Οι περισσότεροι άνδρες λεξικογράφοι προ ολίγων ετών αντανακλούσαν επίσης μέσω των επεξηγηματικών παραδειγμάτων που έδιναν, την γενικότερη κοινωνική τοποθέτηση της ασυμετρίας των φύλων, όπως π.χ. «γυναίκα του δρόμου» (πόρνη), «πυρ, γυνή και θάλασσα» (η γυναίκα ως κάτι το επικίνδυνο). Αντίστοιχα λήμματα για την λέξη άνδρας ωστόσο εντοπίζονται τα «ανδρείος, γενναίος, ελεύθερος άνθρωπος κ.α.» (Χαραλαμπάκης,1991:83). Ακόμα παρατηρούνται ειδικές σημασιολογικές διαφοροποιήσεις στο λεξιλόγιο όπως «το αίσθημα της μητρότητας» ή «η πατρότητα μιας εφεύρεσης» η οποία κατά αντίφαση θα μπορούσε να προέρχεται από μια γυναίκα (ό.π.:85).

Ολοκληρώνοντας, η M. Rosaldo, γράφοντας για το πρόβλημα της οικουμενικότητας της γυναικείας υποτέλειας συμπεραίνει πως οι ανθρώπινες πολιτισμικές και κοινωνικές μορφές ήταν πάντοτε ανδροκρατικές (Rosalso, 1994: 193). Ανεξάρτητα από τα εκάστοτε προνόμια που μπορεί να έχουν οι γυναίκες, «η συντριπτική πλειοψηφία» των ευκαιριών για δημόσια επιρροή και γόητρο, σύναψη σχέσεων, καθορισμό εχθροτήτων, δημόσια ομιλία, χρήση βίας ή αποκήρυξή της αναγνωρίζονται ως ανδρικά προνόμια. Ως επιχείρημα προβάλλει το ότι σε όλες τις κοινωνίες η κατά φύλα ασυμμετρία ανταποκρίνεται σε έναν ευρύτερο θεσμικό διαχωρισμό μεταξύ οικιακής και δημόσιας σφαίρας. Η πρώτη είναι δομημένη γύρω από την αναπαραγωγή και τους συναισθηματικούς και οικογενειακούς δεσμούς περιορίζοντας ιδιαίτερα τις γυναίκες, ενώ η δεύτερη αφορά τη συλλογικότητα, τη δικαιική τάξη και την κοινωνική συνεργασία που οργανώνονται από τους άνδρες (ό.π.:199).

1.2.1 Η θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου

Κάνοντας μια αρχική ανασκόπηση σχετικά με την θέση της γυναίκας κατά τον 19ο αιώνα, παρατηρείται πως η πατριαρχικών αντιλήψεων οικογένεια, είχε τον ρόλο να τοποθετεί και ανατοποθετεί την γυναίκα στον οικιακό χώρο, με υποχρεώσεις που σχετίζονταν με τον ρόλο της ως μητέρα όπως η ανατροφή των παιδιών αλλά και τα οικοκυρικά (Τσουκαλάς,2005:472-475). Ενώ επιπροσθέτως, η εκπαίδευση των αντρών, είχε τόσο επαγγελματική όσο και οικονομική λειτουργία, και συνιστούσε ένα ασφαλές έδαφος για την εδραίωσή των τελευταίων στον δημόσιο χώρο, η εκπαίδευση των γυναικών δεν επαρκούσε για την ένταξή τους στις παραγωγικές σχέσεις, και περιοριζόταν μόνο σε μια «συμβολική λειτουργία ενισχυτική της προίκας της» (ό.π.). Παρόλα αυτά, ο φόβος προς την γυναίκα των γραμμάτων και των τεχνών, τη γυναίκα επιστήμονα και επαγγελματία, συνοψίζοντας «τη νέα γυναίκα» μπορούμε να πούμε πως εγκαταλείπει την ιδιωτική σφαίρα και δοκιμάζεται στην δημόσια, από το 1880 με κορύφωση το 1890, μια δεκαετία δηλαδή που η νέα αυτή γυναίκα πρωταγωνιστεί στον κοινωνικό διάλογο τόσο με τους υποστηρικτές όσο και τους πολέμιούς της (Ντενίση, 2007:48). Το «απειλητικό γυναικείο πρότυπο» και ο φόβος απέναντι σε αυτό αποκρυσταλλώθηκε μέσω αντιφεμινιστικών απόψεων που εκδηλώθηκαν τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική (ό.π.). Οι πολέμιοι του φεμινισμού υποστήριζαν πως ο φυσικός χώρος της γυναίκας είναι το σπίτι, ο φυσικός της ρόλος αυτός της συζύγου και της μητέρας και του ηθικού φύλακα της κοινωνίας, ενώ αυτοί οι ρόλοι υπαγορεύονταν από την φύση των γυναικών: η μικρότερη σωματική τους διάπλαση, ο «μικρότερος εγκέφαλος» που συνεπαγόταν μειωμένη ευφυΐα, λογική και αξιοπιστία σε σχέση με τους άνδρες (ό.π.).

Περνώντας στον 20ο αιώνα και στην περίοδο του Μεσοπολέμου, γίνεται σαφές μέσα από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας πως οι προβληματισμοί για την θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία και οι παρεμβάσεις για την βελτίωσή της, παίρνουν τις διαστάσεις κοινωνικού ζητήματος (Αβδελά,2002 :337). Οι όροι με τους οποίους τίθεται το ζήτημα αυτό αφορούν τόσο τις αλλαγές που επήλθαν στον γυναικείο πληθυσμό της χώρας όσο και το περιεχόμενο των γυναικείων διεκδικήσεων (ό.π.). Την περίοδο του Μεσοπολέμου όπου τα αγροτικά νοικοκυριά αποτελούν το 60% του πληθυσμού, οι αγρότισσες είναι αναλφάβητες κατά κανόνα σε σχέση με τους αγρότες, εκτός από κάποιες περιοχές όπως την Μακεδονία και την Πελοπόννησο όπου δημιουργούνται οι συνθήκες ώστε οι νεαρές ανύπαντρες γυναίκες να αναζητήσουν μεροκάματο σε βιοτεχνικές μονάδες. Για την θέση της γυναίκας αγρότισσας στην οικονομία σχολιάζεται πως

όπου ήταν παραγωγικά χρήσιμη, η οικογένειά της δεν βιαζόταν να την παντρέψει. Η γυναίκα που δούλευε, κέρδιζε και δεν είχε ανάγκη από προίκα, αντιθέτως ο πατέρας της νέας με τον γάμο της, δεχόταν από το γαμπρό ένα ποσό για την «ζημιά» που προκαλούσε η αναχώρησή της (Μερακλής, 2011:59).

Οι γυναίκες που μετακινούνται, πηγαίνουν από μικρή ηλικία ως υπηρέτριες σε πόλεις ή επαρχιακά περιβάλλοντα, ενώ με τον ερχομό των προσφύγων θα αυξηθεί τόσο η κινητικότητα των γυναικών από τα λαϊκά στρώματα όσο και η συγκέντρωσή τους στην βιομηχανία (Αβδελά,2002:341). Την περίοδο αυτή η μορφή της εργάτριας δεσπόζει τόσο στους δρόμους μικρών και μεγάλων πόλεων, όσο και στο συλλογικό φαντασιακό, συνιστώντας την μόνη θηλυκή παρουσία στο εργατικό κίνημα, με τις σχετικές απαγορεύσεις ως προς την συμμετοχή των εργατριών ως μέλη στα εργατικά σωματεία (ό.π.:341-2). Οι ανειδίκευτες αυτές εργάτριες, αποτελούσαν πλειοψηφία και απασχολούνταν κυρίως στις βιομηχανίες ενδυμάτων, καπνού, τροφίμων και χημικών ενώ τα μεροκάματά τους αντιστοιχούσαν από το ένα τρίτο ως το μισό του ανειδίκευτου ανδρικού εργατικού δυναμικού (ό.π.:342).

Οι κακές συνθήκες εργασίας των γυναικών αυτών θα συγκεντρώσουν τα πυρά των μεταρρυθμιστών, με αποτέλεσμα οι Φιλελεύθεροι να επεκτείνουν ένα πλαίσιο προστασίας στο πλαίσιο της εργατικής νομοθεσίας, το 1912 σχετικά με την «προστασία της εργασίας των γυναικών και ανηλίκων» με στόχο κυρίως την προστασία της μητρότητας. Ο ρητός στόχος της νομοθεσίας αυτής μέχρι το 1920 ήταν να διατηρηθεί η πρωτοκαθεδρία των ανδρών, και η ομαλή άσκηση των «οικιακών καθηκόντων» των γυναικών, κατά κοινή ομοφωνία (Αβδελά,2002:343).

Για τις γυναίκες που δεν είναι εργάτριες, αγρότισσες, υπηρέτριες ή καθαρίστριες η πιο μεγάλη καινοτομία της περιόδου αυτής είναι η παροχή δυνατοτήτων μόρφωσης. Το ποσοστό των εγγράμματων γυναικών διπλασιάζεται κατά τα χρόνια του Μεσοπολέμου και φτάνει το 1928 το 40%. Στην αύξηση αυτή οφείλονται η επέκταση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, της δευτεροβάθμιας αλλά και η αύξηση της πανεπιστημιακής (Αβδελά,2002:343). Χαρακτηριστικά περιγράφεται: «*Ο επαγγελματικός ορίζοντας ήταν εξαιρετικά στενός για τις γυναίκες. Ανάλογα με τις οικονομικές τους δυνατότητες ήταν υποχρεωμένες να διαλέξουν ανάμεσα στα εξής επαγγέλματα: δασκάλα, ράπτρια και εργάτρια στα εργοστάσια. Για τις γυναίκες των χαμηλότερων στρωμάτων δεν υπήρχαν ούτε αυτά τα περιθώρια. Για τις πιο φτωχές από αυτές το εργοστάσιο ήταν η προσφορότερη λύση*» (Σαλίμπα,2002:221).

Όπως είναι αναμενόμενο όσο αυξάνονται τα ποσοστά των «μορφωμένων» γυναικών, τόσο πιο έντονη γίνεται η συζήτηση και για τα γυναικεία επαγγέλματα, τα οποία παίρνουν νέο περιεχόμενο. Παρότι το «οικιακό ιδεώδες» δεν καλύπτει πλέον τις ανάγκες όλων των γυναικών από τα «πολύμορφα» αστικά στρώματα, δεν τίθεται σε καμία αμφισβήτηση η πολιτισμική κυριαρχία του προτύπου του γάμου (ό.π.). Η επαγγελματική έξοδος της ανύπαντρης γυναίκας από το σπίτι έγινε με αργό ρυθμό. Από τα πρώτα γυναικεία επαγγέλματα, που όπως σχολιάζεται ευνόησε η αρνητική εν πολλοίς στάση του άνδρα, ήταν αυτό της δασκάλας καθότι μάλλον είχε ειδωθεί όχι ως έξοδος της γυναίκας από το σπίτι, αλλά ως μια ευκαιρία και «δυνατότητα προπαγάνδισης» της ιδέας του σπιτιού σε έναν ευρύτερο κοινωνικό χώρο (Μερακλής,2011:66).

Το θεσμικό πλαίσιο που όριζε τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των γυναικών δεν άλλαξε ιδιαίτερα, αφήνοντας την διαπραγμάτευση των έμφυλων σχέσεων, ουσιαστικά, σε ένα ατομικό επίπεδο. Οι νέες νομοθετικές αλλαγές που έγιναν αποσκοπούσαν κυρίως στην διαχείριση του νέου φαινομένου, το οποίο για πολλούς «απειλούσε την κοινωνική ευταξία» που ήταν η είσοδος των γυναικών στον κοινωνικό χώρο αλλά και η αδυναμία και σε ορισμένες περιπτώσεις άρνησή τους να περιοριστούν «στις προδιαγραφές του παλαιότερου οικιακού ιδεώδους» (Αβδελά,2002 :344-5).

Σε μια σύντομη αναδρομή του προπυργίου της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Ελλάδα, βλέπουμε το νομοθετικό διάταγμα του 1834: *«περί διδασκάλων εν γένει και δημοτικών σχολείων».* Με το νόμο αυτό ιδρύθηκαν δημοτικά σχολεία τετραετούς διάρκειας και καθιερώθηκε η υποχρεωτική και δωρεάν φοίτηση σε αυτά. Στο άρθρο 58 περιγράφεται: *«τα σχολεία των κοριτσιών, όπου τούτο είναι δυνατόν, πρέπει να ήναι χωριστά από τα των παιδιών, να προΐστανται δε αυτών διδασκάλισσαι»* (Σαλίμπα,2002:205). Με την λογική αυτή τα μικτά σχολεία μπορούσαν να λειτουργούν εκεί όπου δεν ήταν δυνατός ο διαχωρισμός (κάτι που επιβίωσε μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, και για τον λόγο αυτό βλέπουμε σε πολλές αφηγήσεις ζωής τις αφηγήτριες να κάθονται στο ίδιο θρανίο με αγόρια ή να φοιτούν στο σχολείο μαζί με αυτά). Παραταύτα την εποχή εκείνη, λόγω περιορισμένων οικονομικών των δήμων και έλλειψη από δασκάλες, δημιουργήθηκε τεράστιο πρόβλημα το οποίο οδήγησε στην εγκύκλιο του 1853, με την απαγόρευση συμφοίτησης και συστέγασης αγοριών και κοριτσιών στα σχολεία (ό.π).

Περνώντας στον 20^{ο} αιώνα με το διάταγμα της 14^{ης} Αυγούστου του 1913, η εξαετής φοίτηση καθίσταται υποχρεωτική και προβλέπονται κυρώσεις στους γονείς που δεν στέλνουν τα

παιδιά τους σχολείο, και στους εργοδότες που προσλαμβάνουν παιδιά που δεν έχουν συμπληρώσει το 12ο έτος της ηλικίας τους (Σαλίμπα,2002:209-10). Οι εκθέσεις ωστόσο του προσωπικού επιθεωρήσεως Εργασίας το 1921, έδειξαν πως οι περισσότεροι γονείς δεν έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο, είτε ελλείψει υλικών μέσων (βιβλία, ενδύματα, υποδήματα) είτε διότι θεωρούσαν περιττή την μόρφωση. Οι λίγοι που τα έστελναν, το έκαναν με σκοπό «να μάθουν λίγη ανάγνωση και γραφή» αποσύροντας τα σε δεύτερο χρόνο για να εργαστούν συνεισφέροντας οικονομικά στο ταμείο της οικογένειας (ό.π.). Ο αναλφαβητισμός ωστόσο, δεν οφειλόταν μόνο σε λόγους οικονομικούς αλλά και νοοτροπίας, καθώς στην λαϊκή συνείδηση, η εκπαίδευση της γυναίκας θεωρούνταν πολυτέλεια, περιττή, ακόμα και επικίνδυνη. Χαρακτηριστικές φράσεις στερεότυπα αποτελούσαν: *«Τα γράμματα δε χρησιμεύουν στο κορίτσι παρά για την ευκολώτερη ανταλλαγή ραβασακιών», «Η γυναίκα κι έτσι παραέχει σηκώσει κεφάλι. Γιατί να της δώσουμε κι άλλα όπλα;»* (Θεοδωροπούλου:9-11, πρβλ. ό.π.).

Το φεμινιστικό κίνημα που συγκροτείται την εποχή εκείνη απευθύνεται κυρίως σε εγγράμματες γυναίκες και έχει σχέση με το ευρύτερο μεσοπολεμικό πνεύμα ενός μεταρρυθμιστικού πνεύματος και εκπροσώπησης των γυναικών, το οποίο συμβαίνει ήδη σε όλο και περισσότερες χώρες, με κύριο πρόταγμα το ζήτημα των δικαιωμάτων «στη βάση της αρχής της ισοπολιτείας» (Αβδελά,2002:346). Τα πολιτικά δικαιώματα όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, είναι το κυριότερο πεδίο αντιπαράθεσης σε όλη την διάρκεια του Μεσοπολέμου. Μπορούμε να πούμε πως μετά την άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα, ξεκίνησε μια περίοδος μεγάλων μεταβολών. Το 1920 θα ιδρυθεί ο Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της Γυναίκας με πρωτοβουλία της Μαρίας Νεγρεπόντη, της Μαρίας Σβώλου και της Αύρας Θεοδωροπούλου, με την τελευταία ως ηγετική φυσιογνωμία του κινήματος για το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες.

Ας σημειωθεί πως την εποχή εκείνη η βενιζελική εφημερίδα «ΕΣΤΙΑ» τοποθετούνταν αρνητικά σχετικά με την ψήφο των γυναικών ως μια «θρασεία» ενέργεια (Ανιστόρητον, τόμος 10:2013:αρ. 38).Μολονότι ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος Δημήτριος Γούναρης, στη συνεδρίαση της Βουλής στις 26 Μαΐου του 1922, υποστήριξε την ισοτιμία των γυναικών και την παραχώρηση του δικαιώματος του «εκλέγεσθαι», μειοψήφησε η άποψή του, καθώς καταψηφίστηκε από τους φιλελεύθερους και τους μουσουλμάνους, που υποστήριζαν πως *«η γυναίκα ανήκε στο σπίτι και δεν είχε χρόνο να δραστηριοποιηθεί».* Δέκα χρόνια αργότερα, και μετά από αρκετούς κοινωνικούς αγώνες στις 5 Φεβρουαρίου του 1930, η Ελληνίδα λαμβάνει το

«πρώτο πολιτικό δικαίωμα» να εκλέγει στις δημοτικές εκλογές υπό την προϋπόθεση να είναι εγγράμματη και άνω των 30 ετών (ό.π.).

Τα αποτελέσματα του αγώνα του φεμινιστικού κινήματος θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν δυσανάλογα της έντασης με την οποία κινητοποιήθηκαν οι συμμέτοχοί του. Όπως περιεγράφηκε ακόμα και το δικαίωμα της ψήφου στις κοινοτικές και δημοτικές εκλογές περιλάμβανε περιορισμούς ειδικά για τις γυναίκες που δεν ίσχυαν για τους άντρες (Αβδελά,2002 :357). Το συνταγματικό αυτό παράδοξο σχολιάστηκε την εποχή εκείνη, καθώς επιπλέον περιορισμοί σχετικά με την μόρφωση και την ηλικία «υπονόμευαν την δημοκρατική αρχή». Σημαντικό ρόλο σε αυτά έπαιξαν οι ευρύτερες πολιτικές συγκυρίες, κάνοντας το αίτημα των γυναικών για ισοτιμία να μοιάζει ανεπίκαιρο, για παράδειγμα, οι καταπατήσεις του κοινοβουλευτισμού, οι επιθέσεις ενάντια στην καθολική ψήφο των αντρών αλλά και «η καθιέρωση του αντί-κομμουνισμού ως κρατικής ιδεολογίας στο όνομα των εθνικών συμφερόντων» υπέσκαπταν την εφαρμογή της δημοκρατικής αρχής (ό.π). Την περίοδο εκείνη, όπως γνωρίζουμε ιστορικά, οι αυταρχικές μορφές πολιτικής πρακτικής, σε ευρωπαϊκό αλλά και τοπικό επίπεδο έχουν το προβάδισμα, ενώ η ιδιότητα του πολίτη βρίσκεται σε δεύτερη μοίρα (ό.π.). Το μόνο σίγουρο είναι πως το θέμα συζήτησης άνοιξε έκτοτε, και παρέμεινε ανοιχτό. Ακόμα και αν η πλειοψηφία ήταν εναντίον της ισότιμης μεταχείρισης των γυναικών, τέθηκαν οι βάσεις για τις διεκδικήσεις και τις νίκες του κινήματος των γυναικών τα επόμενα χρόνια, τόσο σε πολιτικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.

1.3 Οικογένεια και αγωγή

Ο A.Giddens (2002:208), θα ορίσει την οικογένεια ως *«μια ομάδα προσώπων συνδεόμενων άμεσα με σχέσεις συγγένειας, τα ενήλικα μέλη της οποίας αναλαμβάνουν την ευθύνη της ανατροφής των παιδιών»*. Από την άλλη οι λεγόμενες σχέσεις συγγένειας, δημιουργούνται είτε μέσω του γάμου είτε μέσω γραμμών καταγωγής που συνδέουν τους συγγενείς εξ αίματος, δηλαδή μητέρες, πατέρες, τέκνα, παππούδες, γιαγιάδες κ.λ.π. (ό.π.). Ο γάμος, ως μια κοινωνικά αναγνωρισμένη και αποδεκτή ένωση μεταξύ δύο ενήλικων ατόμων, καθιστά τα δύο άτομα που συμμετέχουν συγγενείς μεταξύ τους, αλλά και έναν ευρύτερο κύκλο συγγενών (γονείς, αδέλφια και άλλοι) ως συγγενείς του συντρόφου μέσω του γάμου (ό.π.:209).

Τόσο οι κοινωνιολόγοι, όσο και οι ανθρωπολόγοι, θα περιγράψουν ως πυρηνική οικογένεια, ένα σπιτικό στο οποίο ζουν δύο ενήλικες, με τα βιολογικά ή τεκνοθετημένα τους παιδιά. Αντιθέτως η εκτεταμένη οικογένεια, αποτελείται από στενούς συγγενείς εκτός από το παντρεμένο ζευγάρι, οι οποίοι ζουν στο ίδιο σπιτικό είτε σε στενή και συνεχή μεταξύ τους σχέση (Giddens,2002:210).

Με τον όρο οικογένεια, ως κοινωνικός θεσμός και βασική μονάδα κοινωνικής συγκρότησης (Δασκαλάκης,2009:256), μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ποικίλοι τύποι και μορφές, ενώ δεν έχει αναπτυχθεί μια γενικώς αποδεκτή θεωρία σχετικά με την ερμηνεία της ιστορικής εξέλιξης της οικογένειας (ό.π.:259). Σε πιο παλιές κοινωνίες και πολιτισμούς ανακαλύπτεται η ύπαρξη διαφόρων μορφών οικογένειας όπως ο τύπος της εκτεταμένης οικογένειας με πατριαρχική οργάνωση, στην οποία ηγείται ο «paterfamilias» που συναντάται τόσο στην αρχαία Ελλάδα, τη Ρώμη και σε πολύ μεταγενέστερες παραδοσιακές κοινωνίες της ελληνικής υπαίθρου (ό.π.). Ο Δ. Δασκαλάκης (2009:259-60) θα αναφέρει σχετικά με την γραμμή διαδοχής, την ονοματοδοσία και την κληρονομική (όσον αφορά την περιουσία) διαδοχή αλλά και τον ρόλο των γονέων και το ισοζύγιο εξουσίας που διαμορφώνεται στο εσωτερικό μιας οικογένειας,, πως η οικογένεια κατηγοριοποιείται σε τρεις βασικούς τύπους. Ο πρώτος είναι αυτός **της οικογένειας πατρογραμμικής γραμμής**, όπου η διαδοχή ακολουθεί την οικογένεια του άνδρα, σε μια πατριαρχική οικογένεια όπου ο άνδρας λαμβάνει τις αποφάσεις και η γυναίκα τις εκτελεί, γεγονός το οποίο παρατηρείται στις περισσότερες αφηγήσεις ζωής που μελετήθηκαν σε αυτή την έρευνα. Ο δεύτερος τύπος **της οικογένειας μητρογραμμικής γραμμής** όπου η διαδοχή ακολουθεί την οικογένεια της μητέρας, που κατέχει τα ηνία της οικογένειας ενώ τα υπόλοιπα μέλη εκτελούν τις αποφάσεις της. Τρίτος τύπος είναι αυτός **της διγραμμικής οικογένειας**, εφόσον η διαδοχή ακολουθεί και τις δύο οικογένειες σε μια πιο αλληλέγγυα μορφή λειτουργίας όπου η γυναίκα και ο άνδρας μοιράζονται την λήψη και την εκτέλεση αποφάσεων.

Η εκτεταμένη πατριαρχική οικογένεια είναι ο πιο διαδεδομένος τύπος της παραδοσιακής ελληνικής αγροτικής οικογένειας. Από το 1950 και ύστερα παρατηρήθηκε ένα μεγάλο κύμα εσωτερικής μετανάστευσης από την ελληνική ύπαιθρο και επαρχία προς τα αστικά κέντρα και κυρίως την Αθήνα, γεγονός που επηρέασε καθοριστικά τον τρόπο κατοικίας, την μορφή της οικογένειας, όσο και την κατανομή πληθυσμού (Τσαούση, Τσιολάκη & Δημητριάδη, 2006:16). Παρ' όλα αυτά όπως θα περιγράψει και η Χ. Κατάκη (1998:205-7): «*Μπορεί τα*

διαμερίσματα των πολυκατοικιών να κατοικούνται από πυρηνικές οικογένειες και μεμονωμένα μέλη όλων των ηλικιών, ουσιαστικά ζούμε σε σπίτια χωρίς τοίχους που περικλείουν και συνδέουν την ευρεία οικογένεια… Μέσα μας κουβαλάμε τρεις ταυτότητες οικογένειας, την παραδοσιακή, την πυρηνική και την επικοινωνιακή που ενώ αρχικά δημιούργησαν σύγχυση και ασάφεια, τελικά τα δυσλειτουργικά στοιχεία των τριών οικοθεωριών μεταλλάσσονται σε λειτουργικά στοιχεία ενός πιο συνθετικού γνωστικού συστήματος αυτοαναφοράς». Όπως σχολιάζεται, ο πληθυσμός της μετάβασης από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα και δη στην Αθήνα, τρέφει έναν βαθύ διχασμό, καθώς είναι αστοί και αγρότες μαζί, με τρόπο που δεν γεφυρώνει τις διαφορές αλλά αντιθέτως δημιουργεί σοβαρές ανισορροπίες και μεταπτώσεις (Μερακλής,2011:32).

Μια τομή μεταξύ παράδοσης και νεοτερικότητας μπορεί να χαρακτηριστεί το ότι στην παραδοσιακή κοινωνία, η οικογένεια δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αυτόνομη, αλλά η ύπαρξή της βρισκόταν σε αλληλουχία με την οικονομική και βιολογική ευδαιμονία της εκτεταμένης οικογένειας. Ο Μ. Μερακλής (2011:56) αναφέρει πως η μεγάλη σύνθετη οικογένεια, που διατηρήθηκε περισσότερο χρόνο με μεγάλη συνοχή στις παραδοσιακές αγροτικές περιοχές, μπορεί να αποτελείται από τέσσερις γενεές, με δισέγγονα, φέρνοντας ως παράδειγμα την περιοχή της Θράκης. Παλαιότερα, τα μέλη της συναντιόντουσαν γύρω από το τραπέζι τρώγοντας από την ίδια «τσιανάκα» (κούπα) που αποτελούσε και το στοιχείο αυτονομίας της κάθε μεγάλης οικογένειας. Καθώς τα κορίτσια της οικογένειας μετά τον γάμο τους πήγαιναν στο σπίτι του συζύγου τους (ανδροπατροτοπικός γάμος), στην διευρυμένη οικογένεια έμεναν παραπάνω από ένα αγόρια τα οποία και έμεναν στο σπίτι μετά το γάμο τους. Με τον θάνατο του πατέρα, τα ηνία αναλάμβανε ο μεγαλύτερος αδελφός, ο οποίος απολάμβανε σεβασμού και υπακοής από τα υπόλοιπα μέλη (ό.π.)

Η βιομηχανική εποχή στην συνέχεια έφερε στο προσκήνιο την πυρηνική οικογένεια τον παιδοκεντρικό προσανατολισμό της, ο οποίος έχει να κάνει με την απόκτηση παιδιών και την φροντίδα για το μέλλον τους. Στην ύστερη μεταβιομηχανική εποχή μπορούμε να πούμε πως οι νέες συνθήκες δίνουν την δυνατότητα στα άτομα να πορεύονται οικονομικά και κοινωνικά μόνα τους. Το άτομο γίνεται το «βασικό κοινωνικό κύτταρο» και έχει τη δυνατότητα να ενταχθεί σε διάφορες κοινωνικές ομάδες οι οποίες λειτουργούν ως υποκατάστατη οικογένεια, ικανοποιώντας διαφορετικές ανάγκες του (Ζαφειροπούλου, Αργυρούδη & Παππά,:1999).

Η οικογένεια αποτελεί καθοριστικό παράγοντα αγωγής και μάθησης του ανθρώπου. Οι γονείς λειτουργούν ως πρότυπα, οδηγούν το παιδί στην διαμόρφωση στάσεων και πεποιθήσεων, του μεταδίδουν αξίες και αρχές αλλά και προσδοκούν συγκεκριμένες μορφές συμπεριφοράς εκ μέρους του, κάτι που δεν έχει αλλάξει από την εποχή που μελετάμε (20^{ος} αιώνας) μέχρι σήμερα. Η οικογένεια επιτελεί την λειτουργία της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης του παιδιού, ενώ κατά την προβιομηχανική και προνεοτερική περίοδο, η οικογένεια επιτελούσε και «βασικές εκπαιδευτικές λειτουργίες» τις οποίες μετά την εκβιομηχάνιση ανέλαβαν οι επίσημοι εκπαιδευτικοί θεσμοί (Δασκαλάκης,2009:264).

Λαμβάνοντας αφορμή από μια προνεοτερική λειτουργία της οικογένειας σχετικά με την εκπαίδευση και την κατάρτιση των παιδιών, γίνεται σύντομη αναφορά στον παραδοσιακό θεσμό της μαθητείας σε αστικά περιβάλλοντα προβιομηχανικών πόλεων, όπου τα παιδιά εργάζονταν στο πλευρό των τεχνιτών ή των υπηρετών, και τα οποία στέλνονταν σε αυτούς από την οικογένειά τους. Ανακαλύπτουμε πως το κυριότερο χαρακτηριστικό της παιδικής εργασίας στα προβιομηχανικά εργαστήρια ήταν ο παιδαγωγικός της χαρακτήρας. Ο εργάτης-τεχνίτης στο βιοτεχνικό εργαστήριο βρισκόταν στο κέντρο της παραγωγικής διαδικασίας, ενώ ως απαραίτητα προσόντα έπρεπε να διαθέτει ακρίβεια κινήσεων, επιδεξιότητα, εμπειρία, δύναμη και σε μερικές περιπτώσεις «γούστο». Για να αποκτήσουν τα παιδιά αυτά τα προσόντα έμεναν στο εργαστήριο δουλεύοντας δίπλα στους τεχνίτες εισαγόμενα στα «μυστικά του επαγγέλματος». Μπορούμε να πούμε πως ο θεσμός της μαθητείας υποκαθιστούσε την έλλειψη τεχνικής εκπαίδευσης και το παιδί μάθαινε το επάγγελμα παρακολουθώντας και βοηθώντας μεγαλύτερους έμπειρους τεχνίτες (Ρηγίνος,1995:22). Ανάμεσα στον τεχνίτη και την οικογένεια του παιδιού όπως βλέπουμε παρακάτω στις τέσσερις μορφές μαθητείας που περιγράφονται υπάρχει μια σχέση αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης: «*Σύμφωνα με την πρώτη μορφή, ο τεχνίτης προσλάμβανε το παιδί για μια περίοδο τριών χρόνων, χωρίς χρηματική αμοιβή, με μόνη υποχρέωση από μέρους του την παροχή τροφής και στέγης. Στη δεύτερη μορφή μαθητείας, τα έξοδα διατροφής του παιδιού για την πρώτη χρονιά αναλάμβανε ο πατέρας. Τη δεύτερη χρονιά ο μαθητευόμενος πληρωνόταν πια από τον τεχνίτη, με έναν υποτυπώδη ετήσιο μισθό. Το χαρακτηριστικό της τρίτης μορφής μαθητείας ήταν ότι το παιδί αναλάμβανε τα έξοδα συντήρησης του, ενώ παράλληλα αμειβόταν από την αρχή με κάποιο στοιχειώδες χρηματικό ποσό. Στην τελευταία μορφή μαθητείας, οι τεχνίτες εξασφάλιζαν στον μαθητευόμενο στέγη, τροφή και ρουχισμό, ενώ αναλάμβαναν επιπλέον την πληρωμή των φόρων του. Όσοι συμβάλλονταν με την τελευταία μορφή μαθητείας ήταν συγγενείς και κυρίως γιοι μαστόρων,*

που «ήθελαν» να συνεχίσουν το επάγγελμα του πατέρα τους. Οι υπόλοιποι μαθητευόμενοι κατάγονταν κυρίως από αγροτικές οικογένειες των γύρω χωριών, που, είτε λόγω φτώχειας είτε λόγω σωματικής αδυναμίας, δεν ήταν σε θέση να ασχοληθούν με αγροτικές εργασίες και αναζητούσαν μια καλύτερη τύχη στην πόλη» (ό.π.:22-3).

Επιστρέφοντας στην αγωγή που δίνει η οικογένεια, στο εσωτερικό της στο παιδί, όπως θα υποστηρίξει ο Goode (1964), η πιο σημαντική λειτουργία της έχει σχέση με το ότι μεσολαβεί ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία, μεταδίδοντας στα νεαρά μέλη της πολιτισμικά μηνύματα, τρόπους συμπεριφοράς, κανόνες, και την εκμάθηση των «κοινωνικών συμβόλων» και ιδανικών, στοιχεία απαραίτητα για την ορθή λειτουργία ενός κοινωνικού συστήματος. Ο συγγραφέας διατυπώνει πως *«τη στιγμή κατά την οποία άλλα ιδρύματα αρχίζουν να διαμορφώνουν το άτομο κατά ένα σημαντικό τρόπο, η οικογένεια έχει ήδη τελειώσει ένα μεγάλο μέρος αυτής της διαδικασίας, ενόσω αυτή δίδαξε στο άτομο τη γλώσσα και την ανάληψη πολλών κοινωνικών ρόλων»* (πρβλ. Τσαρδάκης, 1987:37).

Σχετικά με το ζήτημα του φύλου, που απασχολεί την παρούσα έρευνα και με βάση το ερευνητικό μας υλικό, στο πλαίσιο της κοινωνικής ανθρωπολογίας έχουν μελετηθεί οι ρόλοι των δύο φύλων μέσα σε μια οικογένεια σε μικρές κοινωνίες. Οι Levinson και Malone (1980) θα υποστηρίξουν στην έρευνά τους πως οι άνδρες έχουν τον κυρίαρχο ρόλο στα οικονομικά της οικογένειας, διαθέτουν περισσότερη κοινωνική δύναμη, υψηλότερη κοινωνική θέση και είναι περισσότερο ελεύθεροι και ανεξάρτητοι σε σχέση με τις γυναίκες. Η μητέρα συχνά θα αποτελέσει ρόλο μεσολαβητή και συμπαραστάτη των παιδιών σε πιθανές διαφωνίες με τον πατέρα (πρβλ. Τσαούση, Τσιολάκη & Δημητριάδη,:2006).

1.3.1. Η παραδοσιακή αγωγή των κοριτσιών

Η ελληνική κοινωνία την περίοδο του Μεσοπολέμου φαίνεται ότι ήταν βαθιά συντηρητική παρά το γεγονός ότι την ίδια περίοδο απέκτησαν για πρώτη φορά έκφραση και οι προοδευτικές δυνάμεις. Στο ζήτημα όμως της αγωγής των παιδιών η συντριπτική πλειοψηφία των ελληνικών οικογενειών επέμεινε σε συντηρητικά έμφυλα πρότυπα διαπαιδαγώγησης. Στην παραδοσιακή κοινωνία η διαπαιδαγώγηση του παιδιού ήταν πρωτίστως ευθύνη της οικογένειας, ιδίως στην

ύπαιθρο, όπου οι σχολικοί θεσμοί δεν είχαν βαρύνουσα ισχύ και καθοριστικός ήταν ο ρόλος τόσο της οικογένειας όσο και του κοινωνικού περίγυρου (Αυδίκος,1996:240). Η μέριμνα λοιπόν της οικογένειας, ήταν η ανανέωση των φυλετικών προτύπων και η εξοικείωση των μελών του αντίστοιχου φύλου με την αναμενόμενη από αυτά κοινωνική συμπεριφορά, ιδίως μέσα από τη βίωση του ρόλου υπό τον καταμερισμό εργασίας (ό.π.).

Η σαφής διαφοροποίηση σε σχέση με το φύλο ξεκινάει μετά το 5^{ο} -7^{ο} έτος της ηλικίας ενώ η παρουσία της εγγράφεται έντονα στις εθιμικές τελετουργίες, όπως το έθιμο των επτά στην Κάρπαθο ή στα τριήμερα από τη γέννηση του παιδιού. Βλέπουμε πως στην κούνια τοποθετούνταν συγκεκριμένα αντικείμενα που εξέφραζαν φυλετικές προσδοκίες, όπως για παράδειγμα στο αγόρι μολύβι και πιστόλι και στο κορίτσι αδράχτι και πλάστη (Αυδίκος,1996:241). Είναι γεγονός πως η επαγγελματική εξειδίκευση περιορίζεται στους αρσενικούς απογόνους κάτι που μαρτυρά η εθιμική τελετουργία στη Θράκη σχετικά με την οδοντοποιεία. Σύμφωνα με αυτήν η μητέρα έβγαζε το δόντι του αγοριού για να μάθει τι δουλειά θα κάνει στο μέλλον. Στα κορίτσια αντίστοιχα βλέπουμε το έθιμο της «κουτσούνας» κατά τα οποίο στα τρίτα γενέθλια του χάριζαν μια κούκλα, και το οποίο αποτελούσε μια μορφή μύησης στον μελλοντικό μητρικό του ρόλο (ό.π.:242).

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε πως οι γυναίκες που έζησαν σε αγροτικές περιοχές έχουν μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων σε σχέση με αυτές που ζούσαν σε αστικά κέντρα, καθώς οι μεν πρώτες είχαν επαφή με την κοινότητα ως μεσολαβήτριες σε πρακτικές όπως η τήρηση των θρησκευτικών συμβάσεων στον καθημερινό βίο (φαγητό, ντύσιμο) η ενασχόληση με τους νεκρούς, οι επισκέψεις στην εκκλησία, τα προσκυνήματα, η εργασία στα χωράφια κ.τ.λ. (Παπαταξιάρχης,1992:58). Αντιθέτως όπως θα περιγράψει και η Χ. Κατάκη (1998:136), η γυναίκα στις συνθήκες της αστικής ζωής βιώνει μια έντονη μοναξιά και αποστασιοποίηση, που οδηγεί συχνά σε συγκρούσεις ανάμεσα στις ταυτότητές της. Όπως θα σημειώσει ο Πούχνερ (2010:28-9), οι απαγορεύσεις στις οποίες υπόκεινται τα κορίτσια των αστικών κέντρων, ξεκινούν με την έναρξη της εφηβείας, και έχουν να κάνουν με την ελεύθερη μετακίνηση, και τη δημόσια εμφάνιση με παράλληλη αφοσίωση στη δημιουργία προίκας (πρβλ. Καπροΐτη,2015:225).

Τις απαρχές του γυναικείου εγκλεισμού, εντοπίζουμε ήδη από τον 19^{ο} αιώνα όπου η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα αλλά και στην Ευρώπη, εντάσσεται στα αυστηρά πλαίσια της ανδροκρατούμενης κοινωνίας. Όπως περιγράφεται, η τυπική εικόνα μιας ιδανικής γυναίκας, εκείνη την εποχή, καθορίζεται από το πρότυπο που ονομάστηκε «λατρεία της γυναίκας ως οικιακής μοναχής». Η μητρότητα σύμφωνα με αυτό, προβάλλεται ως η αποκλειστική και κύρια

λειτουργία της γυναίκας, το σπίτι ο φυσικός της χώρος και το έργο της η διαφύλαξη των αξιών, η υποστήριξη του άντρα που «ασκείται» στον κοινωνικό στίβο με σκοπό την ανάδειξη της πολιτικής, οικονομικής, επιστημονικής ή άλλης δύναμής του (Καπροΐτη,2015:232).

Όπως καταγράφεται για την κοινωνία του Καστελόριζου σε όλο τον 19^{ο} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο εγκλεισμός της νεαρής γυναίκας ήταν θεσμοποιημένος. Το έθιμο αυτό της «προοικογενειακής απομόνωσης» αναδεικνύει τα αυστηρά ηθικά πρότυπα της κοινωνίας αυτής για τον ρόλο της γυναίκας, ενώ είναι πιθανό ο εγκλεισμός να συνδέεται και με την διαφύλαξη της παρθενίας και κατεπέκτασιν της οικογενειακής τιμής (Καπροΐτη,2015:235). Επιπρόσθετα, ο περιορισμός των κοριτσιών συνδέεται και με μια μορφή «σύγχρονης μύησης» στα καθήκοντα της παντρεμένης γυναίκας και μητέρας (εκπαίδευση από την μαγειρική ως την οικιακή οικονομία). Το «κρύψιμο των κοριτσιών» θα λέγαμε πως συσχετιζόταν και με την κοινωνική θέση της οικογένειας, και όπως βλέπουμε και στην περίπτωση της Επτανησιακής κοινωνίας ήταν κάτι το καθιερωμένο στα κορίτσια της ανώτερης αστικής τάξης (ό.π.).

Συνεχίζοντας την αναφορά μας σε σχέση με τον διαχωρισμό των φύλων σύμφωνα με τον καταμερισμό εργασίας, τα κορίτσια από την ηλικία των οκτώ ετών μαθαίνουν την τέχνη της κατασκευής ψωμιού, πίτας, μαθαίνουν να φορτώνονται το ζαλίκι, να κεντάνε, να πλέκουν, να λευκαίνουν τα ρούχα στη ρεματιά και να υφαίνουν (Αυδίκος,1996:244). Θα λέγαμε πως τα κορίτσια μάθαιναν σχετικά με την φυλετική τους ταυτότητα «μαθητεύοντας» κοντά στις μητέρες τους και άλλα θηλυκά πρόσωπα του περιβάλλοντός τους και βίωσαν ως εγγενείς ορισμένες φυλετικές ιδιότητες, όπως το να γίνουν καλές νοικοκυρές με ότι αυτό συνεπάγεται. Όπως περιγράφεται σχετικά με παραδοσιακά περιβάλλοντα: «*… τα αγόρια, σε αντίθεση με τα κορίτσια, δε συμμετείχαν ενεργά σε οικιακές εργασίες με τη στενή έννοια του όρου, όπως το ζύμωμα, το μαγείρεμα, το πλύσιμο ρούχων, το σιδέρωμα, το καθάρισμα του σπιτιού. Σε αυτές τις απαιτητικές εργασίες συμμετείχαν αποκλειστικά κορίτσια και μάλιστα μεγαλύτερης ηλικίας (βρίσκονταν τουλάχιστον στο στάδιο της ενήβωσης)… Σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε για τα αγόρια, η ανάθεση οικιακών καθηκόντων στα κορίτσια δεν εξυπηρετούσε μόνο τις ανάγκες της καθημερινότητας, αλλά και την κοινωνικοποίηση των κοριτσιών, την εκμάθηση εργασιών για τη διεκπεραίωση των οποίων θα ήταν υπεύθυνα στο μέλλον, την οργανική ένταξή τους στη σφαίρα ζωής των γυναικών της κοινότητας*» (Παπαθανασίου, 2003:92).

Περνώντας σε κάποια κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά που αναμένονταν και από τα δυο φύλα, βλέπουμε την χριστιανική πίστη, τον σεβασμό στους γεροντότερους, την φιλοξενία αλλά

και την καχυποψία προς τους αγνώστους. Τα παιδιά δεν πρέπει να είναι οκνηρά αλλά «μυαλωμένα» ενώ βλέπουμε πως η ντροπή, χαρακτηρίζεται ως η βάση του παραδοσιακού πολιτισμικού συστήματος με τον φόβο της οποίας όλα τα μέλη της πολιτισμικής κοινότητας πρέπει να συμμορφώνονται (Αυδίκος,1996:247). Πιο συγκεκριμένα το δίπολο της τιμής και της ντροπής, που αποτελούν ένα διακριτικό πολιτισμικό γνώρισμα της Μεσογείου σύμφωνα με τους αγγλοσαξονικής παιδείας ανθρωπολόγους, αποτελούν αξίες που συνυφαίνουν την ταυτότητα του κοινωνικού φύλου με τις σεξουαλικές σχέσεις αλλά και με την οικογενειακή και κοινωνική ζωή (Παπαταξιάρχης, 1992:44). Ως τιμή ορίζεται η «αξία ενός προσώπου τόσο ενώπιον της συνείδησής του, όσο και ενώπιον της κοινωνίας του». Η τιμή λοιπόν συνδέει «το ηθικό πρόσωπο» με την κοινωνία, και την κοινωνική του θέση με την πιθανή παραβίασή της να επιφέρει κυρώσεις στο γόητρο, την κοινωνική εξέλιξη αλλά και την πολιτική ισχύ του ατόμου. Μολονότι οι έννοιες αυτές αναφέρονται τόσο στους άντρες όσο και στις γυναίκες, και πρέπει και τα δύο φύλα να δρουν με τρόπο που «υπαγορεύεται από τη φύση τους» για να διατηρήσουν την τιμή τους και να αποφύγουν την ντροπή, κατά τις απόψεις λόγου χάριν των Σαρακατσάνων, οι γυναίκες κατατείνουν προς την κακία και την πονηριά και «υποτάσσονται εύκολα στη ζωϊκή τους φύση» (ό.π.:46). Σύμφωνα με αυτές τις απόψεις, η θηλυκότητα αποτελεί μια μειονεξία, εποπτεία της οποίας πρέπει να έχουν οι ίδιες οι γυναίκες πρωτίστως, με μια επιβεβλημένη στροφή του εαυτού τους «προς τα μέσα». Η αγνότητα, η συστολή και η σεμνότητα ως στάσεις και συμπεριφορές αναδεικνύονται ως χαρακτηριστικά των ηθικών γυναικών, που αυτοπεριορίζονται με σκοπό την προστασία, ευρύτερα, της οικογενειακής τιμής (ό.π.).

Σε μια σχετική πτυχή του θέματος βλέπουμε πως με κέντρο την οικογένεια στο πλαίσιο της καθημερινότητας τα κορίτσια και τα αγόρια βιώνουν με αποτελεσματικό τρόπο στοιχεία με σκοπό να αντιλαμβάνονται τα φυλετικά γνωρίσματα ως εγγενή (Αυδίκος,1996:247). Στο πλαίσιο αυτό υπάρχουν οι συμβουλές του οικογενειακού περιγύρου, αλλά και παροιμίες οι οποίες παίρνουν μια μορφή κύριου μέσου επιχειρηματολογίας στην καθημερινή συζήτηση (ό.π.:248-9).

Στις δεκαετίες του 1920 και 1930 που μελετώνται στην παρούσα έρευνα, στον ελληνικό αγροτικό χώρο επικρατούσαν ακόμα παραδοσιακές νοοτροπίες σχετικά με την διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Όπως θα υποστηρίξει και η Μ. Παπαθανασίου (2003:175) *«τα παιδιά πειθαρχούσαν ή όφειλαν να υπακούσουν επειδή αισθάνονταν ή όφειλαν να αισθάνονται ότι απειλούνται είτε από το θεό είτε από στοιχειά είτε από κατάρες είτε από σωματικές ποινές».* Περιγράφεται πως η

διαπαιδαγώγηση στηρίζεται σε έναν *«εσωτερικευμένο, αφηρημένο φόβο που εγχαρασσόταν στην συνείδηση των παιδιών και δέσμευε την συμπεριφορά τους σύμφωνα με τα κανονιστικά πολιτισμικά πρότυπα που επικρατούσαν»* (Elias,1997:368, πρβλ. Κακάμπουρα,2013$_{\beta}$:209). Οι τρόποι πειθάρχησης των παιδιών με τις λεγόμενες τιμωρίες ίσχυαν επίσης και για τα δύο φύλα, ώστε να αποδεχτούν τις αξίες του εκάστοτε πολιτισμικού συστήματος. Οι τιμωρίες που επιβάλλονταν στα παιδιά όταν δεν εφάρμοζαν τις εντολές τους έφταναν από ένα τράβηγμα του αυτιού μέχρι και τον ξυλοδαρμό ή τον βασανισμό. Άλλες μορφές πειθάρχησης ήταν το πιπέρι στο στόμα, το χτύπημα με τσουκνίδες, το ανάποδο δέσιμο από δέντρο ή δοκάρια του σπιτιού αλλά και η τοποθέτηση βραστών αυγών στις μασχάλες των παιδιών (Αυδίκος,1996:251).

Ένα από τα μέσα αγωγής στα οποία ανακαλύπτουμε σαφή έμφυλο διαχωρισμό είναι και τα νανουρίσματα όπου σύμφωνα με τον Ε. Αυδίκο (1996:257) όλο και περισσότεροι ειδικοί επισημαίνουν την σημασία που έχουν «για την εμπέδωση της διαπροσωπικής σχέσης μεταξύ του παιδιού και της μητέρας». Πρόκειται για ένα είδος λαϊκής ποίησης που λαογράφοι, ψυχολόγοι και γονείς εκδηλώνουν το ενδιαφέρον τους γι' αυτό. Εντούτοις, επικρατούσε η άποψη πως η παιδική ηλικία ήταν ένα προπύργιο της ενήλικης ζωής, κατά συνέπεια η άποψη αυτή επηρέασε την διαμόρφωση «αξιολογικής στάσης απέναντι στα νανουρίσματα και τα ταχταρίσματα» (ο.π.:258). Η στάση αυτή δεν εγκαταλείφθηκε στην μεταπολεμική εποχή, μολονότι είχε χαρακτηριστεί παιδοκεντρική. Με κέντρο τον εξορθολογισμό της διαπαιδαγώγησης, κάθε είδους συναισθηματικής σχέσης ή επικοινωνίας μεταξύ γονέα και παιδιού συρρικνώθηκε. Ως αντιπαιδαγωγικά χαρακτηρίστηκαν το κούνημα της κούνιας, το νανούρισμα και το ταχτάρισμα διότι καλλιεργούσαν στο παιδί τον εγωκεντρισμό και πως με τις συνήθειες αυτές το «κακομάθαιναν» (ό.π.).

Ο στερεοτυπικός χαρακτήρας των νανουρισμάτων για τα κορίτσια ως μέσο αγωγής, ακολουθούσε τα πρότυπα της εποχής. Στα περισσότερα νανουρίσματα η νεαρή κοπέλα έχει στο νου της τον αγαπημένο της τον οποίον και θέλει να παντρευτεί (ενδεχομένως δεν τολμάει να το εκφράσει λόγω της ισχυρής επικράτησης του προξενιού στους γάμους). Ο γάμος αποτελεί στοιχείο κοινωνικής ανέλιξης κατά τον Ε. Αυδίκο (1996:278) με προσδοκίες και από τα δύο φύλα, και κοινό αποτέλεσμα. Να κάνουν έναν καλό γάμο.

Τα ταχταρίσματα στη συνέχεια, που αποσκοπούν στον καθησυχασμό του παιδιού στην περίπτωση στης αϋπνίας, αναλαμβάνονται από την μητέρα ή άλλα θηλυκά μέλη της οικογένειας που έχουν την ευθύνη της φροντίδας του παιδιού. Διαθέτουν μια ιλαρότητα, καθώς σκοπός δεν

είναι άμεσα ο ύπνος αλλά το να ηρεμίσει το παιδί αρκετά ώστε στη συνέχεια να κοιμηθεί, γι' αυτό στα περισσότερα παρατηρείται και μια διάθεση αστεϊσμού. Ωστόσο η έμφυλη χροιά είναι παρούσα και σε αυτά όπως εντοπίζεται εκτός των άλλων και στο: *«έχω γιό και έχω χαρά που θα γίνω πεθερά, έχω κόρη και έχω λύπη θα μου φύγει απ' το σπίτι»* (Αυδίκος,1996:286). Η τελευταία αναφορά αναμφισβήτητα έχει να κάνει με την βοήθεια που πρόσφεραν στο νοικοκυριό αλλά και στο μεγάλωμα των μικρότερων αδερφιών ιδίως οι πρωτότοκες κόρες, ενώ αντίστοιχα σε περιπτώσεις ανδροπατροτοπικού γάμου (η μητέρα του ταχταρίσματος) χαίρεται καθότι η νύφη θα ενταχθεί στο νοικοκυριό του σπιτιού βοηθώντας και εκείνη την οικιακή ευρυθμία.

Κάνοντας αναφορά στον ρόλο της κοινότητας και σχετικά με την παραδοσιακή αγωγή των κοριτσιών, τα μέλη της κοινότητας σε επίσημες κοινοτικές εκδηλώσεις, όπως τα βαφτίσια, οι γάμοι, τα πανηγύρια και οι χοροί εκδήλωναν τις φυλετικές τους ιδιότητες με πλήρη επισημότητα. Για παράδειγμα οι κινήσεις των γυναικών στους χορούς στην Κάρπαθο είναι υποταγμένες στο πρότυπο της φυλετικής συμπεριφοράς που τους αρμόζει, με τον φόβο εάν πράξουν διαφορετικά, η κοινότητα να τις χαρακτηρίσει αρνητικά, κάτι που θα είχε επιπτώσεις στην σύναψη επιθυμητού γάμου, αντίστοιχα με την επίδειξη της σωστής συμπεριφοράς είχαν πολύ περισσότερες ευκαιρίες να αναδειχθούν (Αυδίκος,1996:251-2).

1.4 Η εκπαίδευση των κοριτσιών

Στο παρόν υποκεφάλαιο γίνεται αναφορά στον θεσμό της εκπαίδευσης και την αγωγή που λάμβαναν τα κορίτσια έξω από την στενή σφαίρα της οικογένειας. Μετά την εκκίνηση της υποχρεωτικής φοίτησης για όλους, χωρίς ταξικούς φραγμούς καλύπτεται το κενό ανάμεσα στην οικογένεια, το χώρο εργασίας και την απρόσωπη μορφή εξουσίας ενώ παράλληλα προσφέρονται οι γνώσεις και οι δεξιότητες που υπαγορεύει η κοινωνία (Αυδίκος,1996:256). Τουλάχιστον για το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα το παραδοσιακό μοντέλο διαπαιδαγώγησης του παιδιού από την οικογένεια, συνυπήρχε με το νέο, την τυπική εκπαίδευση, ενώ τα δύο μοντέλα συχνά αλληλοκαλύπτονταν. Το σχολείο, στηριζόταν σε παραδοσιακές αρχές πειθαρχίας όπως και η οικογένεια. Η μητέρα παρουσιάζεται ως αποκλειστικά υπεύθυνη για τα παιδιά ενώ εξακολουθεί να αναπαράγεται ο φυλετικός καταμερισμός της εργασίας και των ρόλων. Ωστόσο τα αναγνωστικά περιέχουν νεοτεριστικές ιδέες σε σχέση, παραδείγματος χάριν, με την γυναίκα που εμφανίζεται ως δασκάλα, ως μια αστική τάση προερχόμενη από τις δυτικές χώρες (ό.π.:253).

Όπως παρατηρεί η Μ. Παπαθανασίου (2003:329): «*Μέσω των διδασκόντων το σχολείο προπάντων το Δημοτικό που ήταν υποχρεωτικό— επιτηρούσε και διαμόρφωνε τη συμπεριφορά των παιδιών. Από τις αφηγήσεις προκύπτει κατ' αρχήν ότι ασκούσε έλεγχο στην εμφάνιση, τις διαφυλικές σχέσεις, την εξωσχολική δραστηριότητα και τη θρησκευτική πρακτική, πρεσβεύοντας αρχές, ως ένα βαθμό, ξένες προς τη νοοτροπία των περισσότερων χωριανών και επιχειρώντας να υποκαταστήσει την οικογένεια ως χώρο διαμόρφωσης της προσωπικότητας. Ταυτόχρονα, έπαιζε κεντρικό ρόλο στην συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας των παιδιών. Μέσω, άλλωστε, του σχολείου τα παιδιά μετέφεραν στο οικογενειακό περιβάλλον νέα πρότυπα αν και στις προφορικές μαρτυρίες δε μπορώ να ανιχνεύσω με ποιους τρόπους επηρέαζαν τέτοιες διαδικασίες τους ενήλικες*».

Όσον αφορά τις δυσκολίες των παιδιών σχετικά με τη σχολική δραστηριότητα, μπορούμε να πούμε πως σε όλη την διάρκεια του Μεσοπολέμου, φαίνεται πως ακόμα και παιδιά δεκαπέντε και δεκαέξι ετών από οικογένειες τσοπάνηδων, δεν κατάφερναν να εμπεδώσουν τις βασικές δεξιότητες ανάγνωσης και γραφής καθώς παρακολουθούσαν «ανά διαστήματα» το δημοτικό σχολείο. Επιβεβαιώνεται επομένως, πως κατά την περίοδο αυτήν το σχολείο δεν είχε αναχθεί ακόμα σε αυστηρά δομημένο θεσμό με βάση την ηλικία, και το δημοτικό συγκεκριμένα δεν είχε αποκρυσταλλωθεί στην συνείδηση του συνόλου των μικροκοινωνιών, ως θεσμός που αφορούσε μια συγκεκριμένη φάση της παιδικής ηλικίας (Παπαθανασίου,2003:196). Στην έρευνα της Μ. Παπαθανασίου στο Κροκύλειο Δωρίδας, περιγράφει, όπως επιβεβαιώνεται και στο δείγμα αυτής της έρευνας, πως γυναίκες γεννημένες μετά το 1910 αποκτούσαν μέσω του σχολείου τουλάχιστον τις στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης και γραφής κατά κανόνα όμως φοιτούσαν μόνο στο δημοτικό σχολείο, παρόλο που αρκετές είχαν έφεση για μάθηση. Αυτό εξηγείται καθότι σε κοινωνίες στις οποίες οι γυναίκες αναλάμβαναν τις περισσότερες και διαφορετικές χειρωνακτικές εργασίες, για την οικογένεια ήταν απαραίτητη η εργατική δύναμη των κοριτσιών, όπως επίσης και το ότι η σχολική εκπαίδευση στις κοινωνίες όπου η γυναίκα θεωρούνταν κατώτερη από τον άνδρα θεωρούνταν πρωτίστως προνόμιο των αγοριών (ό.π.:199).

Ο εικοστός αιώνας βρίσκει τις γυναίκες σχεδόν αποκλεισμένες από τη δημόσια μέση εκπαίδευση. Τα κορίτσια που είχαν την οικονομική δυνατότητα να φοιτήσουν στα ιδιωτικά ανώτερα παρθεναγωγεία εκπαιδεύονταν «πάντοτε σύμφωνα με τις απαιτήσεις της μελλοντικής αποστολής τους στον οίκο», ενώ το διδασκαλείο εξακολουθούσε να είναι η μόνη διέξοδος από αυτήν. Το αίτημα για ίσα δικαιώματα στη μόρφωση έμεινε ανικανοποίητο ως το 1917, όταν έγινε η ίδρυση των πρώτων γυμνασίων θηλέων παρότι η αναζήτηση για νέες κατευθύνσεις στην

εκπαίδευση των γυναικών είχε ξεκινήσει να συστηματοποιείται από νωρίτερα και αφορούσε έναν ευρύτερο κύκλο ανθρώπων, όπου συγκαταλέγονταν και εκπρόσωποι του κράτους (Μπακαλάκη-Ελεγμίτου,1987:147).

Πολλές φορές ακόμη και κορίτσια που είχαν καλή επίδοση στα μαθήματα και προέρχονταν από οικογένειες όπου ο πατέρας είχε κάποια μόρφωση, δεν φοιτούσαν στον Γυμνάσιο. Σημαντικό ρόλο παίζουν πάντα και οι οικονομικές δυνατότητες των οικογενειών, καθώς στις αφηγήσεις ζωής παρατηρούμε πολύ συχνά τις αφηγήτριες να περιγράφουν πως ο πατέρας τους ήθελε να «τις» σπουδάσει αλλά δεν είχε χρήματα για να τις στείλει σε φροντιστήριο, σχολείο του αστικού κέντρου κ.τ.λ.. Εντέλει βέβαια, η στάση που τηρούσαν συχνά οι γονείς δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αποκοπεί πλήρως από το πολιτισμικό και νοοτροπικό υπόστρωμα σχετικά με το φύλο (Μπακαλάκη-Ελεγμίτου,1987:203-4).

1.5 Μεθοδολογία της Έρευνας

Βιογραφική Μέθοδος, Αφηγήσεις Ζωής

Η παρούσα ποιοτική έρευνα στηρίζεται στην βιογραφική μέθοδο και συγκεκριμένα στις αφηγήσεις ζωής ενώ η ερμηνευτική διαδικασία της στηρίζεται στην δευτερογενή ανάλυση (secondary analysis) και τέλος στην αναστοχαστική ανάλυση των αφηγήσεων. Σύμφωνα με την Ρ. Κακάμπουρα (2013$_{\gamma}$:531), η βιογραφική μέθοδος, που ανήκει στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας των κοινωνικών επιστημών, στοχεύει στην κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων μέσα από την ερμηνεία βιογραφικών αφηγηματικών κειμένων. Οι κοινωνικές επιστήμες που χρησιμοποιούν την συγκεκριμένη μέθοδο όπως η κοινωνιολογία, η προφορική ιστορία και η λαογραφία έχουν να επισημάνουν πως η βιογραφική μέθοδος δίνει βήμα στα άλλοτε «σιωπηλά υποκείμενα» της ιστορίας μεταξύ των οποίων είναι τα παιδιά και οι γυναίκες, υποκείμενα στα οποία εστιάζει και η παρούσα έρευνα (ό.π.). Επιπλέον σημαντικό χαρακτηριστικό της μεθόδου αυτής αποτελεί το ότι δύναται ο/η ερευνητής/τρια να ανακαλύψει τον διάλογο μεταξύ της υποκειμενικότητας των αφηγητών/τριών και της ευρύτερης συλλογικής μνήμης, και στην συνέχεια να τον αναδείξει και να τον ερμηνεύσει (ό.π.:532). Η Ε. Γ. Ράπτου (2014:290-1) θα υποστηρίξει επίσης πως «η λαογραφία των γυναικών» θα παίξει σημαντικό ρόλο στην

αποκατάσταση των γυναικών ως υποκειμένων και αντικειμένων της έρευνας, και θα προσθέσει πως οι θηλυκές αυτοβιογραφίες βρίσκονται στο επίκεντρο του λαογραφικού ενδιαφέροντος. Η διάθεση του/της αφηγητή/τριας, να διηγηθεί με (συχνά) εξομολογητικές τάσεις το παρελθόν του, *«παρουσιάζει το λαογραφικό υλικό, τα θέματα και τα ζητήματα του λαϊκού πολιτισμού μέσα από τη ζωή των ίδιων των φορέων του»*.

Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας, ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η κατηγοριοποίηση των αυτοβιογραφιών που προτείνει η Ρ. Κακάμπουρα στην μελέτη συνεντεύξεων-αφηγήσεων ζωής του *Αρχείου Αφηγήσεων Ζωής* του Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α. στις επτά παρακάτω, με την παραδοχή πως ο χώρος, ως πολιτισμικός τόπος επηρεάζει αντίστοιχα το πολιτισμικό πλαίσιο αναφοράς των αφηγητών (Κακάμπουρα:2013$_{\gamma}$:539-40). Εφόσον το χωρικό κριτήριο αποτελεί ένα από τα αναλυτικά μας εργαλεί, τα επτά είδη αυτοβιογραφίας ανάλογα με τον τόπο γέννησης ή εγκατάστασης των αφηγητριών είναι τα εξής: αγροτική, αγροτοαστική, αστική επαρχιακού χώρου-αστική/πρωτεύουσα, αστική πρωτεύουσα, μετανάστης εξωτερικού, παροικιακός ελληνισμός(ό.π.)

Περνώντας στο επιμέρους υλικό της βιογραφικής έρευνας, ο Γ. Τσιώλης θα ορίσει τις **αφηγήσεις ζωής** ως διηγήσεις σχετικές με τα βιώματα, και τις εμπειρίες του αφηγητή που διατρέχονται από μια υποκειμενική σκοπιά σχετικά με την εικόνα της ζωής του (Τσιώλης:2002). Οι αφηγήσεις ζωής αποτελούν υλικό μελέτης και της λαογραφικής επιστήμης συνδυάζοντας την «προφορική υποκειμενική διάσταση» με την «γραπτή αντικειμενική διάσταση» που επικρατούσε στη βιβλιογραφία μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Κακάμπουρα:2011$_{\alpha}$). Στη μέθοδο αυτήν οι λαογράφοι Α. Κυριακίδου-Νέστορος και Μ. Μερακλής πρότειναν και θεμελίωσαν με τη σειρά τους ξεχωριστές μεθοδολογικές τάσεις της βιογραφικής προσέγγισης για τις λαογραφικές σπουδές (ό.π.)

Στην προσπάθεια συγκέντρωσης συνεντεύξεων ζωής συμμετέχει η Ρ. Κακάμπουρα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός πλουσιότατου *Αρχείου Αφηγήσεων Ζωής* και *Αρχείου Οπτικοακουστικών Καταγραφών* που περιλαμβάνει αυτή τη στιγμή 750 περίπου ηχογραφημένες και βιντεοσκοπημένες συνεντεύξεις αφηγήσεων ζωής και τα μεταγραμμένα κείμενά τους, εκθέσεις της ερευνητικής διαδικασίας, φωτογραφικό υλικό και μητρώο των συνεντεύξεων- που έχουν ενταχθεί στο Εργαστήριο Κοινωνικών Επιστημών του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Κακάμπουρα:2013$_{\gamma}$:

535). Μέρος των συνεντεύξεων αφηγήσεων ζωής που έχουν πραγματοποιήσει οι προπτυχιακοί φοιτητές του Τμήματος, στο πλαίσιο εργαστηριακών μαθημάτων μύησης στη βιογραφική συνέντευξη που διδάχθηκαν από την επίκουρη καθηγήτρια Ρέα Κακάμπουρα, χρησιμοποιούνται και στην παρούσα έρευνα, με σκοπό την ερμηνευτική, φαινομενολογική, δευτερογενή και αναστοχαστική τους ανάλυση. Οι περισσότερες συνεντεύξεις του *Αρχείου Αφηγήσεων Ζωής* είναι ενδοοικογενειακές συνεντεύξεις και «υφαίνονται» στο πλαίσιο της διάδρασης ανάμεσα στον αφηγητή και τον συνεντευκτή. Όσον αφορά το δείγμα των γυναικών αφηγητριών το 14,9% είχε σχέση μητέρας-παιδιού με την αφηγήτρια, το 53,2% σχέση γιαγιάς-εγγονής, το 9,8% σχέση θείας-ανιψιάς ενώ το 21% δεν είχε κάποια μορφή συγγενικής σχέσης (Κακάμπουρα:2013$_{\gamma}$:549).

Αξίζει τέλος να προστεθεί πως η χρήση των αφηγήσεων ζωής ως μεθοδολογικό μέσο στην επιστήμη της λαογραφίας συνεισφέρει και στην ανανέωση της ίδιας αλλά και στην εκκίνηση ενός «διαλόγου» με άλλες συγγενείς κοινωνικές επιστήμες και ιδίως με την κοινωνιολογία, την ιστορία και την ανθρωπολογία. Με την διεπιστημονική προσέγγιση των «βιογραφικών αφηγηματικών κειμένων» εγκαινιάζεται μια νέα πορεία με αισιόδοξες προοπτικές για τα μελλοντικά ευρήματα της κάθε κοινωνικής επιστήμης (Ράπτου:2014:61).

Δευτερογενής Ανάλυση

Τα δεδομένα των αφηγήσεων ζωής ουσιαστικά αποτελούν το πραγματολογικό υλικό στην μέθοδο της δευτερογενούς ανάλυσης (secondary analysis) όπου γίνεται χρήση των δεδομένων που έχουν συλλεχθεί από άλλους ερευνητές (ποιοτικές συνεντεύξεις, ημερολόγια έρευνας, λαογραφικό υλικό, αφηγήσεις ζωής κ.τ.λ) (Κακάμπουρα,2013$_{\gamma}$:532). Ο Γ. Τσιώλης θα ορίσει την δευτερογενή ανάλυση ως *«εκείνη την ερευνητική στρατηγική που επιδιώκει να μελετήσει κοινωνικά φαινόμενα χρησιμοποιώντας δεδομένα που έχουν παραχθεί στο πλαίσιο προγενέστερων ερευνητικών εγχειρημάτων»* (Τσιώλης,2011:130). Το ενδιαφέρον για την δευτερογενή ανάλυση δεδομένων, που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια σύμφωνα με την Heaton (2004:19) έχει δύο κύριες προεκτάσεις: αφενός τις διαρκώς αυξανόμενες τεχνολογικές εξελίξεις που επιτρέπουν την καταγραφή και διαχείριση των δεδομένων και αφετέρου την αναγνώριση των οφελών από την «δημιουργία βάσεων ποιοτικών δεδομένων» και την επαναχρησιμοποίησή τους (πρβλ.ό.π.:133).

Παρά το ότι στην ποσοτική έρευνα η εκ νέου χρησιμοποίηση δεδομένων που έχουν «παραχθεί» από προγενέστερες έρευνες και η δευτερογενής τους ανάλυση είναι μια συνήθης και

καθιερωμένη πρακτική, στην ποιοτική έρευνα, η δυνατότητα αυτή αντιμετωπίζεται από πολλούς με σκεπτικισμό (Τσιώλης,2011:132). Η μια ένσταση έχει σχέση με «την αρχή της ανοικτότητας», ένα χαρακτηριστικό της βιογραφικής μεθόδου, και γενικότερα της ποιοτικής έρευνας. Στην τελευταία η παραγωγή των δεδομένων και η διαδικασία ανάλυσής τους δεν διαχωρίζεται, καθώς ανάμεσά τους υπάρχει «μια σχέση ανατροφοδότησης» στην οποία δίνεται η ευκαιρία στον ερευνητή να αξιολογεί, να ελέγχει και να αναθεωρεί συνεχώς τα αρχικά του ερωτήματα, βάσιν του υλικού που συγκεντρώνει, επαναπροσδιορίζοντας έτσι την έρευνά του (Κακάμπουρα,2013$_{\gamma}$:533). Η θέση αυτή αντιμετωπίζει τα ποιοτικά δεδομένα στατικά χωρίς να λαμβάνει υπόψιν τον κατασκευαστικό και «ενδεχομενικό» τους χαρακτήρα ο οποίος επιτρέπει πολλές αναλύσεις αλλά και εκ νέου ταξινομήσεις και ερμηνείες (ό.π.).

Σε επόμενη ένσταση συναντάμε «την γνώση της πλαισίωσης» (context) της ερευνητικής διαδικασίας από τον αρχικό ερευνητή, που φέρνει τον δεύτερο σε προνομιακή θέση σχετικά με την ανάλυση των δεδομένων. Οι υπερασπιστές της δευτερογενούς ανάλυσης απάντησαν σε αυτό τον αντίλογο ότι η διαδικασία πλαισίωσης δεν ορίζεται ως ερμηνεία των δεδομένων στο πλαίσιο στο οποίο παρήχθησαν αλλά ως σχέση των δεδομένων με τα εκ νέου πλαίσια ερμηνείας τους (ό.π.). Σε αυτό προστίθεται το ότι δεν είναι απίθανο μια μεταγραμμένη συνέντευξη να επανερμηνευθεί από τον αρχικό ερευνητή μετά το πέρασμα αρκετού καιρού, σε περιπτώσεις που η οπτική του έχει διαφοροποιηθεί ή θέλει να εστιάσει σε άλλα επιμέρους ζητήματα, που δεν τον απασχόλησαν στην αρχική έρευνά του (ό.π.). Επιπρόσθετα, η γνώση της πλαισίωσης της ερευνητικής διαδικασίας είναι βαρύνουσας σημασίας και για το λόγο αυτό προϋποθέτει την «συστηματική τεκμηρίωση» των ποιοτικών δεδομένων (όπως οι αφηγήσεις ζωής), από τον αρχικό ερευνητή (Κακάμπουρα:2013$_{\gamma}$:535). Στην κατεύθυνση αυτή για την συστηματική τεκμηρίωση των ποιοτικών δεδομένων, κινούνται οργανισμοί που ασχολούνται με την συλλογή, την αποθήκευση, την διαχείριση και την διάθεση ποιοτικών δεδομένων, με σκοπό την εκ νέου αξιοποίησή τους, καθώς και το υλικό του *Α.Α.Ζ.* του Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α. που διαθέτει Εκθέσεις της Ερευνητικής Διαδικασίας από τις αρχικές ερευνήτριες.

Ας σημειωθεί ακόμα, πως από τους βασικούς σκοπούς της δευτερογενούς ανάλυσης είναι να αναδειχθούν οι σχέσεις ανάμεσα στις *«πολλαπλές παιδικές ηλικίες λαϊκών στρωμάτων»* τόσο από τον αγροτικό όσο και τον αστικό χώρο και την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας και οικογένειας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Κακάμπουρα,2013$_{\alpha}$:508).

Τέλος, η ανάλυση των γυναικείων αφηγήσεων ζωής επιτρέπει την αντίληψη και την κατανόηση των τρόπων με τους οποίους οι γυναίκες προσλάμβαναν, ανταπεξέρχονταν, συναινούσαν, προσαρμόζονταν ή αντιδρούσαν στις κοινωνικές συνθήκες της εποχής τους σε σχέση με τον ρόλο και το φύλο τους (Ράπτου,2014:299). Με τον τρόπο αυτόν μπορούμε να διερευνήσουμε όσο το δυνατόν αντικειμενικότερα, τον τρόπο με τον οποίον η οικογένεια και η ευρύτερη κοινωνική ομάδα επηρεάζει, απαγορεύει είτε επιτρέπει στις γυναίκες να προβούν στις δικές τους επιλογές αλλά και το πώς οι γυναίκες ως δρώντα κοινωνικά υποκείμενα, αντιστέκονται, συμμορφώνονται ή επεξηγούν τις προθέσεις, τις προσπάθειές τους και την διαμόρφωση του μέλλοντός τους.

Αναστοχαστική ανάλυση

Ένα από τα ζητήματα των αφηγήσεων ζωής το οποίο απασχολεί την αναστοχαστική ανάλυσή τους, είναι το πρόβλημα της αλήθειας στης αφηγήσεις ζωής, η λεγόμενη ρεαλιστική και εξιδανικευτική μνήμη. Το ζήτημα αυτό απασχολεί τόσο το πεδίο της λογοτεχνικής ανάλυσης, όσο και τις κοινωνικές επιστήμες. Κάνοντας αναφορά στις γραπτές αυτοβιογραφίες αρχικά, οι οποίες αντιμετωπίζονται ενδεχομένως με την ίδια επιφύλαξη, ένας συγγραφέας το 1718 θα ισχυριστεί πως αυτές έχουν *«την υψηλότερη πιθανή αυθεντικότητα γιατί κανείς δεν γνωρίζει την ιστορία του καλύτερα από τον εαυτό του»*. Ο σκεπτικισμός που υπάρχει ωστόσο αφορά την πιθανότητα μιας *«συνειδητής διαστρέβλωσης της αλήθειας από τον συγγραφέα της αυτοβιογραφίας»* (Κακάμπουρα:2011$_{α}$).

Κάποια από τα «πρότυπα αλήθειας» που έχουν εισαχθεί σχετικά με τις γραπτές αυτοβιογραφίες αποτελούν: η ειλικρίνεια, η υποκειμενική αλήθεια, η ιστορική αλήθεια, η φανταστική αλήθεια (fictional truth) και η αλήθεια που αποδίδεται με ειλικρίνεια (Kohli, 1981:69-72).

Επιπλέον ζήτημα προς διερεύνηση στην αναστοχαστική ανάλυση των αφηγήσεων ζωής αποτελούν οι σιωπές των αφηγητών. Με σκοπό να κατανοηθεί το επικοινωνιακό πλαίσιο της συνέντευξης, ιδιαίτερα σημαντικές στην δευτερογενή ανάλυση των αφηγήσεων στέκονται οι εκθέσεις που έχουν συνθέσει οι συνεντευκτές/τριες. Σε αυτές τις εκθέσεις ο ερευνητής/τρια περιγράφει την προετοιμασία της συνέντευξης, τα συναισθήματα του ίδιου και του αφηγητή/τριας,

τα πιθανά προβλήματα της μετεγγραφής των λεκτικών διαδράσεων σε γραπτό λόγο, ενώ, ιδίως στις ενδοοικογενειακές συνεντεύξεις, επιχειρείται η αναστοχαστική ανάλυση της συνέντευξης καθώς λαμβάνουμε ως δεδομένο πως κάθε συνέντευξη είναι το προϊόν μιας διαδραστικής επικοινωνιακής σχέσης μεταξύ αφηγητή/ερευνητή κατά την διάρκεια της συνέντευξης (Κακάμπουρα:2011$_{α}$:123-4). Ο συνδυασμός των εκθέσεων αυτών μαζί με το «πραγματολογικό υλικό» της αφήγησης είναι δυνατόν να διαλευκάνουν τυχόν συγκεχυμένες κρίσεις που προκύπτουν μέσα από τον διαγενεακό διάλογο, το αν και το γιατί υπάρχουν όντως οι σιωπές αυτές. Σιωπές στον λόγο μπορεί να προκύψουν επιπλέον κάλλιστα λόγω της συνειδητής ή ασυνείδητης προσπάθειας αποφυγής της «αλήθειας που πονάει».

Το ζήτημα του ρεαλισμού ή του εξωραϊσμού των βιωμάτων, που προσπαθούμε στο κομμάτι της αναστοχαστικής ανάλυσης να ανιχνεύσουμε στο λόγο, σχετίζεται με την ειλικρίνεια των αφηγητών είτε με την αναπόληση ενός παρελθόντος καλύτερου από το παρόν και την νοσταλγία γι' αυτό.

Σε επόμενη αναστοχαστική προσέγγιση μελετάται το ζήτημα του προσωπικού ή οικογενειακού γοήτρου και το αν υπερτονίζεται από τους αφηγητές ή όχι. Εντοπίζεται από τον ιδιαίτερα θετικό τρόπο με τον οποίον ο αφηγητής/τρια περιγράφει τον εαυτό του ή τους στενούς του ανθρώπους και αφορά τις πολιτισμικές αξίες με τις οποίες εκείνος/η έχει ανατραφεί (Κακάμπουρα,2011$_{β}$:469). Όπως αναφέρει ο Ε. Παπαταξιάρχης (1992:37) και εντοπίζεται και στις αφηγήσεις ζωής, οι άντρες συνήθως αυτοκαθορίζονται μέσω ρόλων κοινωνικής θέσης που κατέχουν, ενώ οι γυναίκες «με όρους σχέσης και αναφοράς» προς τους άντρες.

Στην παρούσα έρευνα αξιοποιήθηκαν οι παρατηρήσεις και οι κρίσεις των συνεντευκτριών σχετικά με το αν η εκάστοτε συνέντευξη είναι ρεαλιστική ή υπάρχει εξωραϊσμός των βιωμάτων, αν και που υπερτονίζεται το προσωπικό ή οικογενειακό γόητρο των αφηγητριών, καθώς και οι σιωπές, τα επιφωνήματα ή η πιθανή καταγραφή συναισθημάτων των αφηγητριών κατά την διάρκεια της διαδικασίας, με σκοπό να συντεθεί μια πιο ολοκληρωμένη ανάλυση σχετικά με την κάθε περίπτωση.

1.6 Κριτήρια επιλογής του υλικού της έρευνας

Με στόχο να τονιστεί, στον χώρο της γενικότερης έρευνας πάνω σε αφηγήσεις ζωής με εστίαση στα βιώματα της παιδικής ηλικίας, το ζήτημα του φύλου και των τυχόν έμφυλων διακρίσεων που παρουσιάζονται κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, στην παρούσα έρευνα επιλέχθηκαν από το *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* του Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α. δεκαέξι συνεντεύξεις/αφηγήσεις ζωής που αναλύθηκαν σε βάθος, ενώ αξιοποιήθηκαν ποιοτικά δεδομένα και από είκοσι τέσσερις ακόμα γυναικείες συνεντεύξεις, με βάση το κριτήριο του πληροφοριακού κορεσμού. Τα κριτήρια επιλογής του δείγματος αποτελούν το φύλο (γυναίκες), το κοινωνικό περιβάλλον (περιβάλλοντα αγροτικά, αστικά επαρχιακού χώρου, και αστικά), και η χρονολογία γέννησης των αφηγητριών κατά τις δεκαετίες του 1920-1934, στις οποίες όψεις του παραδοσιακού πολιτισμού είναι ακόμα λειτουργικές. Η δεκαετία του 1940 παραλείφθηκε σκοπίμως, καθώς, εξαιτίας του πολέμου, η ιστορία επιβλήθηκε ανατρεπτικά στη ζωή και στις αναμνήσεις των αφηγητριών.

Τα ερευνητικά ερωτήματα βάσιν των οποίων επιχειρείται να προκύψουν κάποιες συμπερασματικές προτάσεις, για την θέση των κοριτσιών και των γυναικών κατά τις δεκαετίες 1920-30, βρίσκονται σε συνάρτηση με το ερευνητικό δείγμα και εσωκλείουν το τρίπτυχο οικογένεια-εκπαίδευση-κοινότητα. Δίνεται λοιπόν βάση στην περιγραφή και την αξιολόγηση από μέρους των αφηγητριών των ενδοοικογενειακών τους σχέσεων στην πατρική τους οικογένεια, και αναζητούνται τυχόν αξίες και πρακτικές ανατροφής που εντοπίζονται μέσω διαγενεακής μεταβίβασης, στην αγωγή των δικών τους παιδιών (κυρίως των κοριτσιών). Γίνεται προσπάθεια εντοπισμού των αναπαραστάσεων της θέσης, του ρόλου και των προσδοκιών των κοριτσιών αλλά και του πώς οι ίδιες κατανοούν και προσλαμβάνουν αυτά τα βιώματα. Διερευνάται σε επόμενο χρόνο η επιρροή που ασκεί το κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο των γονέων (αξίες, νοοτροπίες, πρακτικές διαπαιδαγώγησης) στις προσδοκίες που οι ίδιες οι αφηγήτριες έχουν, και με βάση το περιβάλλον στο οποίο οι αφηγήτριες έζησαν την παιδική τους ηλικία, γίνεται προσπάθεια εντοπισμού τυχόν διακρίσεων στην ανατροφή τους, μεταξύ αστικών και αγροτικών τόπων. Στη συνέχεια παρατηρείται η περιγραφή των πολιτισμικών αξιών και συμπεριφορών που διαμορφώνουν τις προσδοκίες των γονέων για τα θηλυκά παιδιά τους, και των ίδιων των κοριτσιών για την ενήλικη ζωή τους ενώ διερευνώνται οι όψεις παραδοσιακότητας ή νεοτερικότητας που επικρατούν την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα.

Με αφορμή το τελευταίο ερευνητικό ερώτημα, σημαντική παράμετρο αποτελεί η ανάδειξη του διπόλου παράδοσης και νεοτερικότητας, με βάση την ταξινόμηση του Μ.Γ. Νιτσιάκου, όπου τα κριτήρια της ανάλυσης περιγράφονται αναλυτικά από τον Καθηγητή Κοινωνικής Λαογραφίας και έχουν ως εξής:

- Η κοινωνική αδράνεια του ατόμου έναντι της κοινωνικής κινητικότητας,
- η οικογενειοκρατία έναντι του ατομισμού,
- οι κοινωνικές δεσμεύσεις είτε η ελευθερία του ατόμου να δράσει ελεύθερα σύμφωνα με τις προσωπικές του αξίες,
- το κληροδοτημένο επίτευγμα (επάγγελμα) της πατρικής οικογένειας είτε η απόκτηση και η εξάσκηση ενός νέου επαγγέλματος,
- η διαβίωση του ατόμου σε μια κοινωνία αυτοσυντήρησης είτε στην οικονομία της αγοράς,
- η κάθετη κοινωνική διαστρωμάτωση της οικογένειας με βάση συγγενικές, ηλικιακές ή θρησκευτικές σχέσεις είτε η οριζόντια διαστρωμάτωση με βάση κριτήρια οικονομικά (ταξικό σύστημα, η παραγωγή οργανωμένη σε οικιακή βάση είτε η παραγωγή στηριγμένη στο «ελεύθερο άτομο»
- και τέλος ο στοιχειώδης καταμερισμός εργασίας με βάση το φύλο και την ηλικία είτε ο προηγμένος καταμερισμός εργασίας (Νιτσιάκος,1991:140-141).

Εφόσον ορίστηκε ο στόχος και τα ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας, ακολούθησε η σχολαστική μελέτη των μεταγγραμμένων κειμένων των συνεντεύξεων και σταχυολόγηση των απαντήσεων σχετικών με τα ερευνητικά ερωτήματα, έγινε η θεματοποίησή τους σύμφωνα με το περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσαν οι αφηγήτριες σε συνεντεύξεις αστικού, αστικού-επαρχιακού και αγροτικού χώρου, αλλά και σύμφωνα με την διαθεσιμότητα των στοιχείων επάνω σε κάθε υποκεφάλαιο της έρευνας που διέθετε η κάθε μια από αυτές. Τα ζητήματα δεοντολογίας απασχόλησαν και αυτά, καθώς έγινε η ανωνυμοποίηση των προσωπικών δεδομένων των αφηγητριών, αφήνοντας διαθέσιμο μόνο το πρώτο ή δεύτερο γράμμα του επιθέτου τους για να αποφευχθεί πιθανή σύγχυση μεταξύ τους, λόγω συνωνυμιών του κύριου ονόματος. Ακολούθησε η διαδικασία συγγραφής ενός σύντομου προφίλ με τα κομβικά σημεία της ζωής τους: η χρονολογία γέννησης, ο τόπος γέννησης, το επάγγελμα των γονέων τους, η σχολική τους εμπειρία/ πιθανές σπουδές, η εργασία τους ως παιδιά ή ως ενήλικες, η χρονολογία γάμου τους, η απόκτηση ή μη παιδιών καθώς και η επαγγελματική τους εξέλιξη.

Στη συνέχεια αναφέρονται ενδεικτικά οι ερωτήσεις, που βοήθησαν στην συλλογή και την ανάλυση δεδομένων σε συνάφεια με τα ερευνητικά ερωτήματα:

- Με τη μητέρα σου μπορούσες να μιλήσεις εύκολα;
- Ήταν άνθρωπος που έδειχνε τρυφερότητα;
- Εάν είχες προβλήματα τα συζητούσες μαζί της;
- Τι σχέση είχες με τον πατέρα σου, μπορούσες να του μιλήσεις εύκολα;
- Τι είδους άνθρωπος νομίζεις ότι οι γονείς σου επιθυμούσαν να γίνεις όταν μεγαλώσεις;
- Τι ήθελαν να γίνεις, τι δουλειά να κάνεις; Σου μιλούσαν ποτέ γι’ αυτό;
- Τι πίστευαν οι γονείς σου ότι ήταν σημαντικό στη ζωή;
- Αν έκανες κάτι το οποίο οι γονείς σου αποδοκίμαζαν, τι συνέβαινε τότε;
- Θυμάσαι να σου λένε ιστορίες με εξωπραγματικά όντα με σκοπό να σε φοβίσουν;
- Ποιος επέβαλε την τιμωρία, αν σε τιμωρούσαν; Τι είδους τιμωρίες;
- Θυμάσαι κάποιο ιδιαίτερο περιστατικό, για το οποίο είχες τιμωρηθεί; Πώς ένιωσες γι' αυτό;
- Θυμάσαι τι συνέβη όταν γεννήθηκε κάποιο από τα μικρότερα αδέλφια σου;
- Οι γονείς σου πως σου έλεγαν ότι έπρεπε να φέρεσαι στους άλλους;
- Ποιες ήταν οι σχέσεις σου με τα αδέλφια σου;
- Είχες με κάποιο από τους αδελφούς ή τις αδελφές σου πιο στενές σχέσεις;
- Υπήρχαν παιχνίδια στα οποία έπαιζαν μαζί αγόρια και κορίτσια;
- Υπήρχε κάποιος έξω από το σπίτι που βοηθούσε τη μητέρα στη φροντίδα του σπιτιού ή της οικογένειας;
- Αν η μητέρα σου ήταν άρρωστη πώς τα κατάφερνε με τις δουλειές;
- Πόσον καιρό φοίτησες στο σχολείο;
- Πώς σου φαινόταν το σχολείο;
- Πώς αισθανόσουν για το δάσκαλο;
- Αν έκανες κάτι που ο δάσκαλος αποδοκίμαζε, τι γινόταν τότε;
- Θυμάσαι κάποιο περιστατικό που η τιμωρία ήταν αυστηρή;
- Ο δάσκαλος τι σας έλεγε ότι είναι σημαντικό στη ζωή;
- Σας δίδασκε το σεβασμό απέναντι σε ορισμένα πρόσωπα;
- Σας δίδασκε την τάξη, την πειθαρχία;

- Τι είδους μαθήτρια ήσουν;
- Έκανες φασαρία στην τάξη;
- Θα ήθελες να συνεχίσεις το σχολείο;
- Θα ήθελες να σπουδάσεις;
- Οι γονείς σου σε παρότρυναν να διαβάζεις στο σπίτι τα μαθήματά σου;
- Όσο πήγαινες σχολείο είχες κάποια περιστασιακή δουλεία ή έβγαζες με κάποια μικροαπασχόληση χαρτζιλίκι ;
- Βοηθούσες τους γονείς σου στη δική τους δουλειά;
- Πώς αισθανόσουν για τη δουλειά;
- Για πόσο καιρό δούλεψες;
- Οι γονείς σου καλούσαν ανθρώπους στο σπίτι τους;
- Τους πρόσφεραν κάτι να φάνε, να πιούνε;
- Έρχονταν άνθρωποι στο σπίτι χωρίς πρόσκληση;
- Θυμάσαι τι έκαναν οι γονείς σου όταν βρίσκονταν μαζί με τους φίλους ή συγγενείς;
- Τι συζητούσαν οι άντρες; Τι οι γυναίκες;
- Όταν κάποιο μέλος της οικογένειας είχε την ονομαστική του γιορτή, του κάνατε γιορτή τότε;
- Οι γονείς σου σε έπαιρναν μαζί τους σε επισκέψεις γειτόνων, φίλων ή συγγενών;
- Πήγαινες με κάποιον από τους γονείς σου για ψώνια;
- Θυμάσαι άλλες εξόδους, εκδρομές με τους γονείς σου;
- Η μητέρα σου είχε ενδιαφέροντα έξω από το σπίτι; Έβγαινε ποτέ έξω για να διασκεδάσει;
- Σε ποια κοινωνική τάξη πιστεύεις πως θεωρούσε η μητέρα σου ότι ανήκει;
- Ποια ήταν η τελική ώρα επιστροφής του πατέρα από τη δουλειά;
- Ο πατέρας σου πήγαινε στο καφενείο ή κάπου αλλού;
- Η μητέρα σου πήγαινε μαζί του;
- Θα ήθελα να μου μιλήσεις για το γάμο σου. Παντρεύτηκες με προξενιό;
- Γνωριζόσασταν από πιο πριν;
- Πόσων χρόνων ήσουνα όταν παντρεύτηκες;
- Περίγραψε την οικογένεια του συζύγου σου.

- Πώς θα χαρακτήριζες τον εαυτό σου ως μητέρα;
- Αν τα παιδιά σου κάνανε κάτι που εσύ το αποδοκίμαζες, π.χ. αν βλασφημούσαν, τι συνέβαινε τότε; Τα τιμωρούσες;
- Τι συμβούλευες τα παιδιά σου να γίνουν όταν μεγαλώσουν;
- Όταν τα παιδιά σου ήταν μικρά ποιος πίστευες ότι ήταν ο σωστός τρόπος διαπαιδαγώγησης;
- Είχες τις ίδιες ιδέες και αρχές με το σύζυγο σου για το μεγάλωμα των παιδιών σας ή διαφορετικές;
- Συζητούσατε για τα παιδιά σας;
- Τι έκανες, όταν διαφωνούσες με το σύζυγο σου;
- Πώς θα χαρακτήριζες τη σχέση σας τότε;
- Ποιος υποχωρούσε συνήθως;
- Για ποια πράγματα συνήθως συζητούσατε;
- Τις περισσότερες φορές συμφωνούσες ή διαφωνούσες με τον σύζυγο σου;
- Υπήρχε κάποιος έξω από το σπίτι που σε βοηθούσε στη φροντίδα του σπιτιού ή της οικογένειας;
- Δούλεψες μετά το γάμο σου;
- Αν ήσουν άρρωστη πώς τα κατάφερνες με τις δουλειές;
- Είχατε φίλους εσύ και ο άντρας σου;
- Καλούσατε ανθρώπους στο σπίτι σας;
- Τελικά είσαι ευχαριστημένη από τη ζωή σου;
- Τι θα συμβούλευες την εγγονή σου;

Όσον αφορά τις ευκολίες της παρούσας έρευνας, αναφέρεται ενδεικτικά το διαθέσιμο μετεγγεγραμμένο υλικό των συνεντεύξεων από το Α.Α.Ζ, με τις ημικατευθυνόμενες και κατευθυνόμενες ήδη υπάρχουσες τεχνικές, καθότι η διάρκεια εκπόνησης μιας διπλωματικής εργασίας στο σύντομο διάστημα του ενός εξαμήνου δύναται να καταστήσει δυσχερή τη συλλογή του υλικού αυτού. Σημαντική ήταν η μελέτη παρόμοιων ερευνών όπως το άρθρο της Ρ. Κακάμπουρα: *Self-Representations in Greek Women's Life Stories,*και το σύγγραμμά της: *Αφηγήσεις Ζωής, Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, η διδακτορική διατριβή της Μ. Παπαθανασίου: *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο. Παιδιά και παιδική ηλικία στο*

Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η διδακτορική διατριβή της Ε. Ράπτου: *Αφηγήσεις γυναικών ως σύνδεσμοι μεταξύ μνήμης, προφορικής ιστορίας, μάθησης και κοινωνικής δομής και η εκπαιδευτική-διδακτική αξιοποίησή τους,* με σκοπό την εύρεση ευρύτερης βιβλιογραφίας, σχετικής με το θέμα αλλά και την χρήση τους ως παραδείγματα στην διαδικασία της δευτερογενούς ανάλυσης.

Οι περιορισμοί της έρευνας θα μπορούσαν να συνοψιστούν στο ότι όπως είναι φυσικό δεν ανταποκρίθηκαν όλες οι αφηγήτριες με τον ίδιο τρόπο, στις ερωτήσεις και τις απαντήσεις τους. Σε κάθε αφήγηση ζωής, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει το εύρος λόγου της κάθε αφηγήτριας και η προθυμία της να συμμετέχει στην διαδικασία. Αν λάβουμε υπόψιν την προχωρημένη τους ηλικία, δεδομένου πως είναι γυναίκες με ηλικία γέννησης από το 1920-1934, όταν οι συνεντεύξεις έλαβαν χώρα, ήταν ήδη σε προχωρημένη ηλικία, με αποτέλεσμα να μη θυμούνται πολλά από αυτά που ζητούσαν να μάθουν οι συνεντεύκτριες. Λαμβάνοντας υπόψιν και τον χαρακτήρα της κάθε περίπτωσης ξεχωριστά, άλλες αφηγήτριες παρουσιάζονται περισσότερο ομιλητικές και «ανοιχτές», με σκοπό να διατυπώσουν τα βιώματά τους και να τα μοιραστούν ενώ άλλες πιο κλειστές και λιγομίλητες. Πέρα από το ζήτημα της μνήμης, όπως θα αναφέρει και η Μ. Παπαθανασίου σχετικά με την έρευνά της (2003:184) πολλές καταστάσεις, που οι αφηγήτριες κλήθηκαν να περιγράψουν για την παιδική τους ηλικία, ενδεχομένως δικαιολογούνται από τις ίδιες από ανησυχία μήπως αμαυρώσουν την μνήμη της οικογένειάς τους, είτε γιατί έχουν απωθήσει τραυματικές εμπειρίες. Ακόμα ένα ζήτημα αποτέλεσαν οι διαφορετικές τεχνικές με τις οποίες ελήφθησαν οι συνεντεύξεις του δείγματος, καθώς ορισμένες ήταν ελεύθερες, άλλες κατευθυνόμενες και άλλες ημικατευθυνόμενες και με διαφοροποιήσεις ως προς τον Οδηγό συνέντευξης που ακολούθησαν, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει υλικό και από τις δεκαέξι αφηγήσεις σε κάθε υποκεφάλαιο της έρευνας. Συγκεκριμένα μπορούμε να επισημάνουμε πως σε κάποιες αφηγήσεις δεν αναφέρονται τα μέσα διαπαιδαγώγησης της πατρικής οικογένειας, οι τακτικές διαπαιδαγώγησης που ακολούθησαν οι αφηγήτριες ως μητέρες με τα παιδιά τους, ή πιθανές προτροπές ή συμβουλές που δίνουν οι αφηγήτριες στον χρόνο της συνέντευξης στις εγγονές τους (συνεντεύκτριες).

Όπως θα δούμε στην δευτερογενή, φαινομενολογική, ερμηνευτική ανάλυση των αφηγήσεων, αφενός υπάρχει, πέρα από τις παρατηρήσεις της ερευνήτριας, ένας συνεχής υποστηρικτικός διάλογος με την υπάρχουσα βιβλιογραφία πάνω στα ζητήματα που διερευνώνται, και αφετέρου αξιοποιούνται οι παρατηρήσεις των συνεντευκτριών στην δική τους αναστοχαστική ανάλυση για

την προβολή του ατομικού και οικογενειακού γοήτρου, τις σιωπές, το πρόβλημα της αλήθειας στις αφηγήσεις ζωής και την αξιολόγηση και τον εντοπισμό της ρεαλιστικής ή εξιδανικευτικής μνήμης. Καθίσταται σαφές πως στην κυρίως ανάλυση, αναζητούνται τα νοήματα που δίνουν οι ίδιες οι αφηγήτριες στα βιώματα τους, και όχι η απαρίθμηση των ίδιων των εμπειριών καθεαυτές. Τέλος ακολουθούν κάποια συμπεράσματα που αποτελούν το απόσταγμα της ερευνητικής αυτής διαδρομής.

Μέρος Δεύτερο: Η Έρευνα

2.1 Προφίλ Αφηγητριών της Έρευνας

Η Αντωνία Σ. Θ. γεννήθηκε το 1924 στην Αθήνα και συγκεκριμένα στην Καραβία στα Πατήσια. Ο πατέρας της ήταν μηχανικός και η μητέρα της ασχολούνταν με τα οικιακά. Η αφηγήτρια παρουσιάζει τους γονείς της ως πολύ αυστηρών ηθικών αρχών. Είχε άλλες δυο αδελφές, η πρώτη, τελειόφοιτη γυμνασίου, εργάστηκε ως ελεύθερη επαγγελματίας και η δεύτερη, τελειόφοιτη γυμνασίου, επίσης ελεύθερη επαγγελματίας. Η αφηγήτρια, τελειόφοιτη γυμνασίου εργάστηκε ως ιδιωτική υπάλληλος και συγκεκριμένα ταμίας. Παντρεύτηκε το 1951 τον σύζυγό της οποίος εργαζόταν ως ναυτικός το διάστημα 1939-1968. Απέκτησε μια κόρη που διατέλεσε διευθύντρια της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πατρών.

(Αφήγηση ζωής αρ. 440, ημερομηνία συνέντευξης 12/11/2002, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Αγγελική Α. γεννήθηκε το 1930 στην περιοχή του Πειραιά, στον νομό Αττικής. Οι γονείς της είχαν άλλους δύο μικρότερους γιους κι έτσι η Αγγελική, ως μεγαλύτερη αδελφή, δούλευε ως μοδίστρα από αρκετά νεαρή ηλικία προκειμένου να συμπληρώσει το χαμηλό εισόδημα της οικογένειάς της. Αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη μορφωτική της δραστηριότητα παρά τη θέλησή της αφού τελείωσε το δημοτικό σχολείο για να αφοσιωθεί ολοκληρωτικά στην εργασία της. Το 1957 παντρεύεται τον Βασίλη Π. που εργαζόταν ως οδηγός λεωφορείων. Η αφηγήτρια συνέχισε να εργάζεται ενώ απέκτησαν δύο παιδιά τον Σπύρο και τη Μαρία. Τα παιδιά της εργάστηκαν ως προγραμματιστής ηλεκτρονικών υπολογιστών και δασκάλα αντίστοιχα.

(Αφήγηση ζωής αρ. 547, ημερομηνία συνέντευξης 25/12/2008, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Κωνσταντίνα Γ. μικρασιατικής καταγωγής γεννήθηκε το 1933 στην Νέα Ιωνία στην Αθήνα. Ο πατέρας της εργάστηκε ως προμηθευτής τροφίμων και η μητέρα της ασχολούνταν με τα οικιακά. Έχασε τον πατέρα της σε ηλικία οκτώ ετών. Ως παιδί έζησε τα χρόνια της κατοχής στην οποία επίσης έχασε τον πρώτο της ξάδελφο. Ο αδελφός της ήταν έμπορος ενώ η αδελφή της ήταν μεσίτρια. Η εκπαίδευση της αφηγήτριας φτάνει μέχρι την Πέμπτη τάξη του δημοτικού ενώ, λόγω του θανάτου του πατέρα της, είχε αρχίσει ήδη να δουλεύει από τα 12 της χρόνια σε εργοστάσιο υφαντουργίας από το 1945-1952. Παντρεύτηκε το 1957, οπότε σταμάτησε να δουλεύει, τον σύζυγό της Χρήστο Π., ο οποίος ήταν μαραγκός. Ένα χρόνο αργότερα απέκτησε το πρώτο της παιδί και μετά από εφτά χρόνια το δεύτερο. Πιο συγκεκριμένα, απέκτησαν έναν γιό που εργάστηκε ως κτηνίατρος ενώ η κόρη της ασχολήθηκε με τα οικιακά.

(Αφήγηση ζωής αρ.482, ημερομηνία συνέντευξης 6/1/2007, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Μαρία γεννήθηκε στην πόλη της Τρίπολης το 1934, μεγάλωσε μαζί με τη γιαγιά της, τον παππού της, τα αδέλφια του πατέρα της και τον αδελφό και την αδελφή της. Τα άλλα δύο δίδυμα αδέλφια της, η Βούλα και ο Σπύρος, μένανε μαζί με τη μητέρα και τον πατέρα τους στη Σπάρτη. Μετά από εφτά χρόνια, το 1941, πήγε σχολείο σε δημόσιο δημοτικό. Ολοκλήρωσε τα μαθησιακά της χρόνια τελειώνοντας το εξατάξιο τότε γυμνάσιο. Μετά το γυμνάσιο έπαιρνε δουλειά στο σπίτι και κεντούσε για να βγάζει το χαρτζιλίκι της. Αυτό συνεχίστηκε μέχρι το 1959, όπου παντρεύτηκε. Στα είκοσι τρία της γνώρισε τον σύζυγό της, και σύντομα τον Σεπτέμβρη του 1959, φύγανε για το εξωτερικό. Μετά από ένα χρόνο η αφηγήτρια γέννησε την πρώτη της κόρη και μετά από επτά χρόνια τη δεύτερη κόρη της. Το 1983, επιστρέψανε στην Ελλάδα οριστικά.

(Αφήγηση ζωής αρ.585, ημερομηνία συνέντευξης 6/8/2014, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Άννα Ξ.Χ. γεννήθηκε το 1933 στην Αθήνα και έζησε στην Άνω Κηφισιά, σε μια ευκατάστατη οικογένεια. Περιγράφει πικραμένη τα παιδικά της χρόνια, όχι μόνο γιατί έχασε τη μητέρα της πριν προλάβει καν να τη γνωρίσει, αλλά κι επειδή ζούσε μ' έναν αδιάφορο πατέρα και μια αυταρχική μητριά. Παρ' όλα αυτά από την αφήγησή της φαίνεται πως την αγάπη των γονιών της αναπλήρωναν κατά κάποιον τρόπο, η γιαγιά της και οι τρεις θείες της. Ο πατέρας της

εργάστηκε ως έμπορος. Η αφηγήτρια ήταν απόφοιτη εξαταξίου γυμνασίου και σχολής μπαλέτου. Στη συνέχεια ασχολήθηκε επαγγελματικά με το μπαλέτο κάτι το οποίο περιγράφει πως πάντα ονειρευόταν και εργάστηκε ως καθηγήτρια μπαλέτου. Παντρεύτηκε το 1964 τον σύζυγο της και αυτός καθηγητής μπαλέτου, και απέκτησαν έναν γιο ο οποίος εργάστηκε στο διπλωματικό σώμα.

(Αφήγηση ζωής αρ.205, ημερομηνία συνέντευξης 20/04/2003, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Μαρία Δ. γεννήθηκε το 1928 στην Αρεθούσα, ένα μικρό χωριό στην καρδιά της Μακεδονίας στην ευρύτερη περιοχή Λαγκαδά Θεσσαλονίκης. Ο πατέρας της εργάστηκε ως αγρότης ενώ η μητέρα της είχε αναλάβει τα οικιακά καθήκοντα. Είχε ακόμα δύο αδελφούς και μια αδελφή. Τελείωσε το δημοτικό σχολείο, αν και όπως περιγράφει, στην Κατοχή τα σχολεία της περιοχής της έκλεισαν και κανένας δεν μπόρεσε να συνεχίσει την εκπαίδευση του. Στα χρόνια της Κατοχής δεν θα περιγράψει πείνα καθώς, σύμφωνα με τα λεγόμενά της, οι αγρότες «όλο και κάτι είχανε». Μετά το γάμο της το 1945 ασχολήθηκε με τα οικιακά. Ο σύζυγός της εργαζόταν ως αστυνομικός και πέντε μήνες μετά τον γάμο τους μετακόμισαν στην Θεσσαλονίκη, ύστερα το 1947 στην Σπάρτη, και το 1948 στην Αθήνα όπου έζησαν στην Καλλιθέα και την Κηφισιά. Απέκτησαν έναν γιο ο οποίος εργάστηκε ως ακτινολόγος και τρεις κόρες, οι οποίες εργάστηκαν η πρώτη ως μοντελίστ, και οι επόμενες ως προγραμματίστριες ηλεκτρονικών υπολογιστών.

(Αφήγηση ζωής αρ.390, ημερομηνία συνέντευξης 26/12/2000, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Μαρία Π. γεννήθηκε το 1928 στον Τόρνο της Ορεινής Ευρυτανίας όπου έζησε όλη την παιδική της ηλικία. Οι γονείς ήταν και οι δύο φτωχοί αγρότες ενώ πέρα από αυτήν είχαν άλλα τρία κορίτσια, και άλλα τρία αγόρια. Μαζί τους στο πατρικό της σπίτι έμεναν οι γονείς του πατέρα της και η θεία της. Από μικρή ηλικία βοηθούσε τους γονείς της στα κτήματά τους, είτε με τα οικόσιτα ζώα τους, και από τα δεκατρία της χρόνια εργάστηκε ως υπηρέτρια ανά διαστήματα σε διάφορα σπίτια. Η αφηγήτρια φοίτησε στο σχολείο μέχρι την 3^{η} δημοτικού. Αργότερα μετακόμισε στην Αθήνα και δούλεψε ως εργάτρια στο εργοστάσιο κατασκευής νημάτων «Πεταλούδα».

(Αφήγηση ζωής αρ.431, ημερομηνία συνέντευξης 3/1/2004, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Δήμητρα Σ. γεννήθηκε το 1928 στα Βούρβουρα της Τρίπολης στην Αρκαδία. Ο πατέρας της ήταν ταξιτζής και συνθέτης – τραγουδιστής και η μητέρα της ασχολούνταν με τα Οικιακά. Καθώς οι γονείς της ήταν διαζευγμένοι, έζησε μέχρι τα δέκα της χρόνια με την γιαγιά και τον παππού της. Στη συνέχεια γύρισε στην Τρίπολη όπου γνώρισε πρώτη φορά την μητέρα και τις δύο αδελφές της εκ των οποίων η μια απεβίωσε από καρκίνο. Σε ένα διαταραγμένο οικογενειακό περιβάλλον βίωσε την Κατοχή και την δικτατορία των συνταγματαρχών. Οι συγκυρίες την υποχρέωσαν να εγκαταλείψει το σχολείο στην Πέμπτη δημοτικού ενώ στα δεκαεπτά της σπουδάζει τη μοδιστρική τέχνη με την οποία ασχολείται επαγγελματικά. Παντρεύτηκε το 1951 τον σύζυγό της, ο οποίος εργαζόταν στην χωροφυλακή και ύστερα ως οδηγός στο Παρθεναγωγείο συντοπίτη του. Απέκτησαν δύο κόρες και εργάστηκαν σκληρά για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Η μία κόρη τους εργάστηκε ως δημόσιος υπάλληλος και η άλλη ασχολήθηκε με τα οικιακά.

(Αφήγηση ζωής αρ.383, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Ελένη Κα. γεννήθηκε το 1927 στην Δράμα. Ο πατέρας της ήταν Καπνέμπορος και η μητέρα της είχε αναλάβει τα οικιακά. Μέχρι τα επτά της χρόνια, η οικονομική κατάσταση της οικογένειας περιγράφεται να είναι πάρα πολύ καλή, λίγο μετά η μητέρα της απέκτησε πρόβλημα στην καρδιά της οπότε η οικογένεια μετακόμισε στην Ξάνθη μαζί με τους γονείς της μητέρας της. Είχε δύο αδελφούς και δύο αδελφές, και φοίτησε στη Μέση εκπαίδευση μέχρι την 3η Γυμνασίου (οκτατάξιο). Αρραβωνιάστηκε στα δεκαεπτά της χρόνια και παντρεύτηκε το 1947, με τον σύζυγό της ο οποίος εργαζόταν ως γουνοποιός, και η οικονομική τους κατάσταση συνέχισε να είναι καλή όπως περιγράφεται. Απέκτησε τρείς κόρες που ασχολήθηκαν όλες με τα οικιακά.

(Αφήγηση ζωής αρ.153, ημερομηνία συνέντευξης 12/05/2002, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Μαριάνθη Ζ. γεννήθηκε το 1929 στην Πλακάδο, Γέρα Μυτιλήνης. Ο πατέρας της, πρόσφυγας από τη Μικρά Ασία, εργαζόταν ως υπάλληλος ταχυδρομείου και αργότερα ταχυδρόμος, και η μητέρα της από την Μυτιλήνη μέχρι την στιγμή που παντρεύτηκε εξασκούσε

το επάγγελμα της μοδίστρας. Οι γονείς της απέκτησαν έξι παιδιά, αλλά πέθαναν ξαφνικά το 1940. Τότε οι συγγενείς τους, έγιναν πληρεξούσιοι της περιουσίας τους και έστειλαν τα μεγαλύτερα αδέρφια να δουλέψουν ως οικιακοί βοηθοί σε γειτονικά σπίτια. Η αφηγήτρια έντεκα χρονών πλέον γνώρισε πέρα από την ορφάνια, τον πόλεμο, την φτώχια και την εκμετάλλευση των εργοδοτών αλλά και των συγγενών της. Το 1949, η Μαριάνθη και τα αδέρφια της εγκατέλειψαν την Μυτιλήνη, πούλησαν όση περιουσία είχε απομείνει εκεί και ήρθαν στην Αθήνα αναζητώντας μια καλύτερη τύχη. Ο αδελφός της φοίτησε μέχρι το αστικό Γυμνάσιο (το σημερινό νυχτερινό), όπου σπούδασε ψυκτικός ηλεκτρολόγος. Οι αδελφές της φοίτησαν μέχρι την έκτη, την πέμπτη, και την πρώτη δημοτικού και ασχολήθηκαν αντίστοιχα με τα οικιακά, την ζαχαροπλαστική και τα οικιακά. Η αφηγήτρια φοίτησε στο σχολείο μέχρι την πέμπτη δημοτικού και εργάστηκε ως οικιακή βοηθός (1940-1946), εργάτρια σε κλωστοϋφαντουργείο (1946-1951) και ιδιωτική υπάλληλος (1955-1989). Απέκτησαν με το σύζυγό της δύο κόρες όπου η μια εργάστηκε ως ιδιωτική υπάλληλος και η άλλη ως πωλήτρια ενώ και οι δύο μετά το γάμο ασχολήθηκαν με τα οικιακά.

(Αφήγηση ζωής αρ.383, ημερομηνία συνέντευξης: 12 /11/2004, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Μαρία Μ.Τ. γεννήθηκε το 1933 στις Σοφάδες Καρδίτσας. Ο πατέρας ήταν ο ιερέας του χωριού και η μητέρα της νοικοκυρά. Ο αδελφός της σπούδασε σε ΑΕΙ και εργάστηκε ως φιλόλογος, και οι τέσσερις αδελφές της τελείωσαν το δημοτικό και ασχολήθηκαν με τα οικιακά, πλην μιας που δούλεψε ως μοδίστρα. Η αφηγήτρια σπούδασε στη Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης. Πήρε το πτυχίο της το 1958 και έπειτα εργάστηκε ως καθηγήτρια για μια χρονιά στο γυμνάσιο Σοφάδων. Παντρεύτηκε το1960 με τον σύζυγό της ο οποίος ήταν ιερέας, θεολόγος καθηγητής και διευθυντής του μαθητικού οικοτροφείου της μητρόπολης Τρικάλων, οπότε μετακόμισε στα Τρίκαλα. Όταν απέκτησε με τον σύζυγό της τον δεύτερό της γιο την ίδια χρονιά διορίστηκε ως καθηγήτρια θεολόγος στα Τρίκαλα. Οι γιοι της εργάστηκαν ο πρώτος ως ιατρός, ιερομόναχος και ιερέας, και ο δεύτερος ως θεολόγος-μουσικός, και τρείς κόρες που εργάστηκαν ως δασκάλα-μοναχή, οικονομολόγος και μοναχή αντίστοιχα.

(Αφήγηση ζωής αρ.548, ημερομηνία συνέντευξης: 30/12/2008 , *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Ευαγγελία Μ. γεννήθηκε το 1922 στο Μαντούδι, Ευβοίας. Ο πατέρας της εργάστηκε ως παντοπώλης με καλή πελατεία και από όπου ο κόσμος ψώνιζε κυρίως βερεσέ. Η μητέρα της ασχολήθηκε με τα οικιακά. Πολλές φορές χρειαζόταν να βοηθάει τη μητέρα της στο μαγαζί σημειώνοντας τους βερεσέδες των πελατών, καθώς η μητέρα της δεν ήξερε γράμματα. Η αφηγήτρια ήταν το μοναδικό παιδί και, αν και από καλή οικογένεια όπως περιγράφεται, φοίτησε στο σχολείο μόνο μέχρι το δημοτικό σχολείο διότι οι γονείς της, για το λόγο, ακριβώς, ότι την είχαν μία, δεν ήθελαν να την στείλουν σε ανώτερο σχολείο. Στα δεκατέσσερα χρόνια της γνώρισε τον σύζυγό της. Οι γονείς της ήταν αντίθετοι στην ένωσή τους, λόγω και της επιρροής τρίτων προσώπων, συγγενών της μητέρας της. Μετά από συνεχείς διαφωνίες η αφηγήτρια αποφάσισε να κλεφτεί και να παντρευτεί. Ασχολήθηκε με τα οικιακά μετά το γάμο της το 1947, ενώ ο σύζυγός της εργαζόταν ως παντοπώλης . Όταν χρειάστηκε να στείλουν τα παιδιά τους στην Αθήνα για να συνεχίσουν το σχολείο, αποφάσισαν από κοινού και βοηθώντας ο κάθε ένας με τον τρόπο που μπορούσε, να καλλιεργήσουν κάποια χωράφια για να τα βγάλουν πέρα. Όταν γύρισαν στο χωριό έμειναν στο σπίτι των πεθερικών της μαζί με τους κουνιάδους της. Απέκτησαν δύο γιούς και μια κόρη ο πρώτος απασχολήθηκε ως υπάλληλος πολιτικής αεροπορίας, ο δεύτερος ως υπάλληλος του Ο.Τ.Ε και η κόρη τους ως δημοτική υπάλληλος.

(Αφήγηση ζωής αρ.521, ημερομηνία συνέντευξης: 28/4/2008 , *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Μερόπη Μ. γεννήθηκε το 1923 στην Δεσκάτη Γρεβενών και αργότερα έζησε στα Σέρβια Κοζάνης. Ο πατέρας της εργάστηκε ως καταστηματάρχης και η μητέρα της ασχολούνταν με τα οικιακά. Αναφέρει πως η οικογένειά της ανήκε «στην ανώτερη τάξη», ζούσαν σ ένα μεγάλο σπίτι, είχαν υπηρεσία και έραβαν τα ρούχα τους σε μοδίστρα. Δεν υποχρεωνόταν να βοηθάει στις δουλειές του σπιτιού, ενώ αναφέρει χαρακτηριστικά πως η μητέρα τους, τους βοηθούσε στην μελέτη για το σχολείο. Ο πατέρας της όπως αναφέρει της έλεγε χαρακτηριστικά πως επιθυμούσε να την βοηθήσει να σπουδάσει. Είχε πέντε αδελφούς οι οποίοι εργάστηκαν αντίστοιχα ως μαραγκός , γεωπόνος , μαραγκός, παπουτσής - τσαγγάρης και σερβιτόρος και δύο αδελφές οι οποίες ασχολήθηκαν με τα οικιακά. Στην γερμανική κατοχή αναφέρει πως «γνωρίσαν πείνα» μόνο το 1941. Η αφηγήτρια απόφοιτη δημοτικού, παρότι θέλησε να σπουδάσει αλλά δεν μπόρεσε τελικά, παντρεύτηκε το 1947 με τον σύζυγό της, ο οποίος ήταν χαλκουργός στο επάγγελμα.

Απέκτησαν τρεις γιους οι οποίοι απασχολήθηκαν επαγγελματικά ο πρώτος ως οδοντοτεχνίτης / έμπορος και ο δεύτερος ως εργοδηγός μηχανολόγος / έμπορος και μια κόρη που εργάστηκε ως αισθητικός.

(Αφήγηση ζωής αρ.347, ημερομηνία συνέντευξης: 28/8/2000, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Ελένη Κω. γεννήθηκε το 1928 στο Κεραστάρι Αρκαδίας και περιγράφει δύσκολα παιδικά χρόνια. Ο πατέρας της εργάστηκε ως, αγρότης και η μητέρα της ως αγρότισσα. Είχε τρεις αδελφούς και μια αδελφή. Φοίτησε μέχρι την πρώτη τάξη του δημοτικού και, όπως αναφέρει, οι γονείς της την σταμάτησαν από το σχολείο επειδή ήταν η πρώτη κόρη και είχε καθήκον να κάνει τις δουλειές του σπιτιού και να μεγαλώσει τα μικρότερα αδέλφια της, τα οποία ούτε εκείνα σπούδασαν, καθώς η οικογένειά τους δεν διέθετε το απαραίτητο εισόδημα. Στη συνέχεια ασχολήθηκε με τις αγροτικές εργασίες ενώ περιγράφει την μεγάλη ανέχεια την περίοδο της κατοχής όπου εκείνη ήταν μόλις δεκαπέντε ετών. Παντρεύτηκε το 1955 με τον σύζυγό της που ήταν επίσης αγρότης και απέκτησαν έναν γιο και δύο κόρες. Μεσολάβησαν και άλλα δύο παιδιά τα οποία δεν επέζησαν. Τα παιδιά της αφηγήτριας εργάστηκαν ως δημόσιος υπάλληλος, ιδιωτική υπάλληλος και δημόσια υπάλληλος αντίστοιχα.

(Αφήγηση ζωής αρ.514, ημερομηνία συνέντευξης: 3/01/2008, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Αναστασία Κ. γεννήθηκε το 1929 στο Γραμματικό Αττικής. Ο πατέρας και η μητέρα της ήταν αγρότες ενώ είχε οκτώ αδελφούς, εκ των οποίων οι τρεις πέθαναν μωρά εξαιτίας της έλλειψης γιατρού, και τρεις αδελφές. Τα παιδικά της χρόνια ήταν δύσκολα, καθώς η οικογένειά της ήταν πολυμελής και φτωχή. Δούλευε από μικρή μαζί με τους γονείς της που ασχολούνταν με γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες. Αυτή και τα άλλα δώδεκα αδέλφια της στερήθηκαν στοιχειώδη αγαθά, όπως το φαγητό και η ενδυμασία. Στερήθηκε ακόμη, εκείνη και τα αδέλφια της, τη μόρφωση, καθώς μέσα σ' αυτές τις συνθήκες οι γονείς της δεν ενδιαφέρονταν για τα γράμματα. Πήγε στο σχολείο μέχρι και την τρίτη δημοτικού. Παντρεύτηκε το 1959 με το σύζυγό της ο οποίος ήταν εργάτης στα λατομεία και εκείνη ανέλαβε τα οικιακά (1959-1964). Έζησε με

τον άντρα της μόνο 5 χρόνια καθώς εκείνος αρρώστησε και πέθανε όταν τα παιδιά τους ήταν μωρά. Αποφάσισε τότε να μην ξαναπαντρευτεί και να μεγαλώσει τα παιδιά της και άρχισε να δουλεύει, όπου έβρισκε, ως καθαρίστρια σε σχολείο (1970-1975), καθαρίστρια σε ξενοδοχεία (1980-1985). Οι δύο κόρες ασχολήθηκαν με τα οικιακά και βοηθούσαν τους συζύγους τους στις δουλειές τους.

(Αφήγηση ζωής αρ.375, ημερομηνία συνέντευξης: 26-29/12/1999, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

Η Ιωάννα Τ. γεννήθηκε το 1932 στο ορεινό χωριό Αναφωνήτρια της Ζακύνθου. Η οικογένειά της περιγράφει πως έζησε μεγάλη φτώχεια. Όταν η ίδια ήταν επτά χρονών γεννήθηκε η μικρότερη αδερφή της Γεωργία, που πέθανε από την πείνα μέσα σε επτά μήνες κατά τη διάρκεια της κατοχής του 1940. Η Ιωάννα στα οχτώ της χρόνια αρρώστησε από χρόνια οστεομυελίτιδα και μεταφέρθηκε για τρεις μήνες στο νοσοκομείο της Χώρας του νησιού. Η ασθένειά της κράτησε έξι ολόκληρα χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων πηγαινοερχόταν από το χωριό στο νοσοκομείο. Τον Οκτώβριο του 1953, τη χρονιά του μεγάλου σεισμού στη Ζάκυνθο, γνωρίστηκε και παντρεύτηκε με έναν συγχωριανό της. Έξι μήνες μετά ο σύζυγός της έφυγε για τη στρατιωτική του θητεία, κατά τη διάρκεια της οποίας γεννήθηκε το πρώτο τους παιδί και τον επόμενο χρόνο το δεύτερο. Το 1957 μετακόμισαν στο πεδινό χωριό Μπελούσι, εξαιτίας της κακής οικονομικής τους κατάστασης, όπου γεννήθηκε και η κόρη τους το 1962. Τα επόμενα χρόνια το ζευγάρι περιγράφεται να εργάζεται σε δύσκολες δουλειές, ως εργάτες σε χωράφια γεωκτημόνων, προκειμένου να συντηρήσουν τα παιδιά τους και τους γονείς της αφηγήτριας που είχαν εγκατασταθεί μαζί τους. Οι συνθήκες εργασίας ήταν εξαιρετικά δυσμενείς· καθώς την εποχή εκείνη ίσχυε το σύστημα «αναπεντίς» ή «σεμπρία», δηλαδή από τα πέντε τσουβάλια του γεωργικού προϊόντος που μάζευαν οι εργάτες, έπρεπε να δώσουν τα τρία στον ιδιοκτήτη του κτήματος, πληρώνοντας τα έξοδα οι ίδιοι. Το 1967 κατάφεραν να αγοράσουν ένα κτήμα τριών στρεμμάτων, στο οποίο έχτισαν ένα μικρό σπίτι και ένα μαγαζί. Αυτό λειτουργούσε ως παντοπωλείο και καφενείο, ενώ παράλληλα έκαναν και άλλες δουλειές όπως την εκτροφή ζώων, ζύμωμα αρτοειδών, εκφύτευση κηπευτικών και εργασία σε κτήματα. Τα επόμενα χρόνια τα παιδιά τους παντρεύτηκαν και έφυγαν από το πατρικό τους σπίτι.

(Αφήγηση ζωής αρ.564, ημερομηνία συνέντευξης: 28/12/2011, *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής* Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.)

2.2 Δευτερογενής Φαινομενολογική Ανάλυση Γυναικείων Αφηγήσεων Ζωής

2.2.1. Διαπαιδαγώγηση στο πλαίσιο της οικογένειας

Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, η διαπαιδαγώγηση του παιδιού παλαιότερα ήταν ευθύνη της συγκροτημένης κοινωνικής ομάδας της οικογένειας. Η μέριμνά της, εκτός των άλλων, ήταν να ανανεώσει τα φυλετικά πρότυπα και να μάθει στα παιδιά τους ρόλους σύμφωνα με τους οποίους υπήρχε η προσδοκία να συμπεριφέρονται (Αυδίκος,1996:240). Στις διευρυμένες οικογένειες στον ρόλο της διαπαιδαγώγησης συμμετείχαν πάντα και ο παππούς και η γιαγιά όπου στην παραδοσιακή οικογένεια εκπροσωπούσαν την κύρια έκφραση εξουσίας μέσα στον χώρο του σπιτιού, είχαν αποφασιστικό ρόλο στις οικογενειακές σχέσεις και περνούσαν αρκετές ώρες με τα παιδιά. Στον χρόνο αυτόν συνέβαλλαν στη μετάδοση πολιτισμικών προτύπων στα εγγόνια τους (Αυδίκος,1996:244-5).

Συχνά τον ρόλο της ανατροφής των παιδιών αναλαμβάνουν εξολοκλήρου η γιαγιά και ο παππούς όταν οι γονείς δεν είναι σε θέση λόγω ασθένειας ή κακής οικονομικής κατάστασης να τα φροντίσουν. Όπως βλέπουμε στην αφήγηση της Μαρίας από την Τρίπολη:

Σ.: με την μητέρα σου μπορούσες να μιλήσεις εύκολα; ήταν άνθρωπος δηλαδή που έδειχνε τρυφερότητα; Α.: Όχι ήτανε πάρα πολύ καλή.. πάρα πολύ καλή (έντονος τονισμός)...αλλά πολύ λίγο ζήσαμε μαζί της. Εγώ την γνώρισα καλά καλά όταν είχε βγει από το νοσοκομείο κι όταν σταμάτησε ο εμφύλιος πόλεμος που ήταν οι αντάρτες κι όλα αυτά.. τη γνώρισα ήμουνα δεκατρίων χρονών. Α.: Ναι ναι ναι ναι μιλούσαν πάρα πολύ, η γιαγιά μου ήταν πολύ οικονόμα γιατί είμαστε εμείς τρία παιδιά και είχε πέντε δικά της, πέντε οι μπαρμπάδες μου, κι οπότε έπρεπε να κάνει η καημένη μεγάλη οικονομία για να μπορέσει να μας πάρει κάτι..

Στην περίπτωση της Άννας Ξ.Χ από την Κηφισιά Αττικής. η οποία έχασε την μητέρα της σε μικρή ηλικία, βλέπουμε πως στην ανατροφή της εμπλέκονται ενεργά και οι θείες της και η μητέρα της μητέρας της. Όπως διηγείται: *Α:Ήθελαν να σβήσουν τα πικρά παιδιάτικά μου χρόνια και έτσι δεν μου χαλούσαν χατίρι. Σ' αυτούς χρωστώ το ότι θα γίνω μια έφηβη γριά! Δεν θα γεράσω ποτέ! Νιώθω σαν παιδί!*

Στις περισσότερες αφηγήσεις ζωής, αλλά και όπως υποστηρίζεται στις αναστοχαστικές αναλύσεις των συνεντευκτριών, επικρατεί τόσο η ρεαλιστική όσο και η εξιδανικευτική λειτουργία της μνήμης σχετικά με τα οικογενειακά βιώματα (Μερακλής,1993$_{α}$:252). Αρνητικές αναμνήσεις που τυχόν υπήρξαν στη ζωή των αφηγητριών, συχνά αποδυναμώνονται από την λειτουργία της μνήμης που αφορά την *«αισιοδοξία της ανάμνησης»* (ό.π.). Όπως παρατηρούμε στο παρακάτω χωρίο, η αυστηρότητα των γονέων της Αντωνίας Σ.Θ. από τα Πατήσια Αττικής φυσικοποιείται και παρουσιάζεται ως κάτι καλό:

Α:Παρ' όλο ότι δεν είχε πάει σχολείο καν, ήτανε πάρα πολύ καλή μάνα, καλή σύζυγος και τρομερά αυστηροί και οι δύο και η μαμά μου και ο μπαμπάς μου. Τα οποία νομίζω ήταν για καλό. Ήταν για καλό.

2.2.2 Ο ρόλος του πατέρα στην οικογένεια

Εξειδικεύοντας στον ρόλο του πατέρα στην οικογένεια, σαν σύνολο μπορούμε να πούμε πως στην αναπαράσταση αυτού και του ρόλου του, υπάρχουν τόσο θετικές όσο και αρνητικές αναμνήσεις από τις αφηγήτριες. Όπως περιγράφεται, εντοπίζουμε στις αφηγήσεις το πρότυπο του «καλού πατέρα», υπεύθυνου οικογενειάρχη ο οποίος «νοιάζεται για τα παιδιά του, αγωνίζεται να τους εξασφαλίσει τα προς το ζην…». Αντίθετα στο αρνητικό στερεότυπο του πατέρα είναι εκείνος που αδιαφορεί για την οικογένειά του, ενδιαφέρεται για την προσωπική του διασκέδαση, το ποτό, το χαρτοπαίγνιο και συχνά επιδεικνύει βίαιη συμπεριφορά (Παπαθανασίου,2003:134).

Σε κάθε περίπτωση, τονίζεται και δεν εκλείπει ο σεβασμός ο οποίος θεωρούνταν δεδομένος απέναντι στον πατέρα. Η Αντωνία Σ.Θ. μεγαλωμένη στο αστικό περιβάλλον των κάτω Πατησίων στην Αθήνα περιγράφει: *Α:…να υφίσταται είπα πα.. κοιμήθηκα χωρίς να φιλήσω τον μπαμπά μου;!! Να του πω καληνύχτα;! Μας επέβαλε η μαμά μου, απ' όταν αρχίσαμε και να καταλαβαίνουμε, που για να το θυμάμαι θα 'μουνα μεγάλη, κάθε βράδυ προτού πάμε για ύπνο έπρεπε να φιλήσουμε τον μπαμπά και να του πούμε καληνύχτα…*

Η Κωνσταντίνα Γ. επίσης από το αστικό περιβάλλον της Νέας Ιωνίας στην Αθήνα, που όπως είδαμε έμεινε ορφανή σε μικρή ηλικία, φαίνεται να υποστηρίζει πως ο άντρας-προστάτης

στην οικογένεια, ήταν το σημαντικότερο στοιχείο της επιβίωσής τους και η έλλειψή του αναπληρωνόταν από το μεγάλο αδελφό στο πλαίσιο της πατριαρχικής οικογένειας:

Σ: Μετά το θάνατο του μπαμπά σου πως ήταν η ζωή χωρίς το πρότυπο του πατέρα; Η μαμά σου πως το αντιμετώπιζε; Πως ήταν η κατάσταση στο σπίτι; Α: Το κλίμα χωρίς τον πατέρα ήταν καλό, το μόνο που θυμάμαι τώρα και πάντα είναι ότι κάθε πρωί η μαμά μου με πήγαινε στο νεκροταφείο και έκλαιγε, αυτό το θυμάμαι μέχρι τώρα και για πάντα.. και εγώ της έλεγα <<άμα κλαις δεν θα ξαναρθώ μαζί σου>>[συγκίνηση από την πλευρά μου]. Δεν θυμάμαι να πεινάσουμε πιο πολύ… Χωρίς τον πατέρα ήταν καλά τα πράγματα, γιατί ήταν ο αδελφός μου ο μεγάλος και μπορούσε να στηρίξει το σπίτι.

Όπως περιγράφεται οι χήρες «θα έδιναν τα πάντα» για να έχουν γιό καθώς η κόρη δεν μπορεί να προστατεύσει το κύρος και την τιμή τους, και το αγόρι περιγράφεται ως «ο συνεχιστής της οικογενειακής παράδοσης και φορέας του επωνύμου» (Αυδίκος,1996:205).

Η Αγγελική Α. μεγαλωμένη στον Πειραιά θα αναφέρει σχετικά με τον πατέρα της τα εξής:

Σ: Ο μπαμπάς σου τώρα, τη μητέρα σου τη βοηθούσε στις δουλειές του σπιτιού, δηλαδή στην καθαριότητα, στο πλύσιμο.....; Α: Κοίταξε.. Οχι, όχι δεν τη βοηθούσε διότι η μητέρα μου δεν εργαζόταν, έμενε στο σπίτι συνέχεια. Δεν εργάστηκε ποτέ.. Όταν γύριζε πόσο να κοιμηθεί, μετά να πάει στο καφενείο να πιεί κανέναν καφέ με τους φίλους του, να μην αποξενωθεί από τον κόσμο. Σ: Ωραία.. Ο πατέρας σου σε έβγαζε έξω για βόλτα χωρίς τη μητέρα σου; Α: Ναι, ναι... Δεν ήθελε η μητέρα μου. Αφού της έλεγε: « Άννα, ντύσου να βγούμε έξω». Πάρε την κόρη σου του έλεγε [γέλια].

Η αφηγήτρια φαίνεται σαν να παρουσιάζει την κοινωνικότητα του πατέρα της απαραίτητη, ενώ η παραμονή της μητέρας στο σπίτι και η ενασχόλησή της με τις δουλειές αποκτά και εκείνη μια φυσική υπόσταση. Ωστόσο φαίνεται ότι στον αστικό χώρο μπορούσε ο πατέρας να πάει βόλτα με την κόρη του στον ελεύθερο χρόνο, κάτι που δεν συνηθιζόταν στον αγροτικό χώρο.

Η Μαρία Δ. μεγαλωμένη στο αστικό επαρχιακό περιβάλλον της Αρέθουσας, στην Κεντρική Μακεδονία, φαίνεται να αφηγείται σχετικά με τον πατέρα της μια ισορροπημένη κατάσταση: *Α:Ο πατέρας μου σαν άνθρωπος που ήταν μαζί με τους άλλους συζητούσαν στο καφενείο εκεί τα δικά τους[Ο πατέρας μου πήγαινε συχνά στο καφενείο], αλλά ποτέ δεν ήταν φανατικός για τίποτα γιατί κοιτούσε τη δουλεία του και την οικογένειά του. Έπαιζε και με τα παιδιά.*

Πάντα τα Σαββατοκύριακα ήταν στο σπίτι και η Κυριακή ήταν η μέρα που μαζευόταν όλη η οικογένεια. Η πιο γιορτινή μέρα της εβδομάδας.

Στα τελευταία χωρία των αφηγήσεων αναδύεται το θέμα του δημόσιου χώρου και του καφενείου. Ένα καίριο ερώτημα που τίθεται από τον Ε. Παπαταξιάρχη (1992:66) σχετικά με την δημόσια παρουσία των αντρών είναι το εξής: *Με ποια λογική οι άνδρες που συγκεντρώνονται στο καφενείο ανήκουν στο δημόσιο χώρο, ενώ οι γυναίκες που συγκεντρώνονται για ένα προσκύνημα ή στην εκκλησία δεν ανήκουν*. Είναι ωστόσο γεγονός πως τόσο σε παραδοσιακά όσο και αστικά περιβάλλοντα, ο χώρος του καφενείου, η αγορά και ο αναγνωρίσιμος δημόσιος χώρος όπου η κοινότητα έρχεται σε επαφή με τον έξω κόσμο, αποτελεί ανδρικό προνόμιο (Παπαθανασίου,2003:89). Όπως αναφέρεται επίσης, στο καφενείο ο κώδικας μιας ανιδιοτελούς αμοιβαιότητας πολιτισμικά, συναρτάται με το κέφι, τον κατά φύσιν εκφραστικό εαυτό και δομεί σχέσεις με αγωνιστικό και μη περιεχόμενο πάντα όμως εκτός της συγγενικής ομάδας (Παπαταξιάρχης,1992:66). Κατά τον κώδικα αυτόν, η ανδρική ταυτότητα «επιτυγχάνεται σε αντίστιξη προς το γάμο και τις συμβολικά ομόλογες μορφές της ιδιοτελούς ανταλλαγής» (ό.π.)

Μια παρατήρηση σε σχέση με τον γυναικείο λόγο και σε συνάρτηση με τον πατέρα της οικογένειας προκύπτει από την αφήγηση της Μαρίας Μ.Τ. μεγαλωμένη σε ιερατική οικογένεια, και αστικό επαρχιακό περιβάλλον. Όπως παρατηρεί ο Ε. Αλεξάκης (2014:304-5), στις περισσότερες κοινωνίες οι γυναίκες σιωπούν ή αν μιλούν μεταφέρουν τον λόγο των ανδρών. Στην κοινωνική ανθρωπολογία κατατάσσονται στις λεγόμενες «βουβές» ή «άφωνες» ομάδες, το φαινόμενο διαβαθμίζεται από την πλήρη αφωνία ή την έκφραση λόγου που είναι ο λόγος των κυρίαρχων ομάδων (στην συγκεκριμένη των αντρών). Ο συγγραφέας προσθέτει ακόμα πως η σιωπή εκλαμβάνεται ως μια επιδοκιμασία του λόγου των ανδρών. Στην Ηπειρωτική Ελλάδα χαρακτηριστική είναι η παροιμία *«λαλάει κόκορας, όχι κότα»* (ό.π.:307).

Σ.: Όταν τρώγατε επιτρεπόταν να μιλάτε; Α.: Όχι. Σεβόμασταν πολύ τον πατέρα μας, γιατί ήταν πάρα πολύ αυστηρός και όταν τρώγαμε κάναμε το σταυρό μας, τρώγαμε αμίλητοι, ε αν ήταν ανάγκη να πούμε κάτι, το λέγαμε. Αν δεν ήταν ανάγκη, τίποτα. Τσιμουδιά. Σ.: Με τον πατέρα σου μπορούσες να μιλήσεις εύκολα; Α.: Όχι. Ήταν πολύ αυστηρός ο πατέρας μου. [το τονίζει] Πολύ αυστηρός! Δεν μπορούσα να μιλήσω, ούτε να…έτσι να παίξω μαζί του, ούτε να χαμογελάσω μπροστά του, ούτε να πω κάποιο αστείο, ούτε κάποιο τραγούδι, τίποτα. Άμα ακούγαμε τα βήματα του πατέρα, «έρχεται ο πατέρας», τσιμουδιά στο σπίτι, αν και ήμασταν πολλά αδέλφια.

Στην ίδια αφήγηση για τον ρόλο του πατέρα στην οικογένεια αντλούμε τα εξής στοιχεία που αντανακλούν την πατριαρχική δομή και το κοινωνικό status της οικογένειας:

Σ.: Ποιος έπαιρνε τις μεγάλες αποφάσεις; Α.: Ο πατέρας μου. Πάντα ο πατέρας έπαιρνε τις αποφάσεις, ναι, θυμάμαι ότι ο πατέρας μου αγωνιούσε και πως θα παντρέψει τις αδελφές μου, οι οποίες ήταν πέντε αδελφές και εκείνο τον καιρό δίνανε προίκες και έπρεπε να μαζέψει κάποια λεφτά, για να παντρέψει τις αδελφές μου. Σ.: Θυμάσαι κάποιους που έδειχναν ιδιαίτερο σεβασμό στην οικογένειά σου, που ήταν και ιερατική; Α.: Ε, ναι, ναι. Υπήρχαν μερικοί άνθρωποι που πολύ σεβόταν τον πατέρα μου, γιατί ήταν ένας πολύ αξιόλογος άνθρωπος, έτσι σεβαστός σε όλους. Θυμάμαι που υποκλινόταν μπροστά του και της μητέρας μου της φιλούσαν πάντοτε όλοι το χέρι και όταν περνούσε από τις γειτονιές, βάδιζε ο πατέρας μου ή η μητέρα μου στο δρόμο οι άνθρωποι σηκωνόντουσαν όρθιοι, όταν καθόταν.

Στην αφήγηση της Μαρίας Π. από το αστικό επαρχιακό περιβάλλον του Τόρνου στην ορεινή Ευρυτανία, ο πατέρας φαίνεται να είναι απών και μάλιστα σε μια σύγκριση με την μητέρα της, που όπως αναφέρει και εκείνη εργαζόταν :

Γιαγιά: Ο πατέρας μου, πήγαινε στις δουλειές, δεν είχε έτσι, εε.., επαφή απέναντι στα παιδιά, ήτανε κι ένας άνθρωπος ..., δηλαδή απέναντι στα παιδιά ήτανε ... καλός! Δεν ήτανε ... αυτό! Ή να μας μαλώσει ..., τίποτας! Καθόλου! Μόνο με τη μάνα μας ήμασταν! Ότι κάναμε, κι ότι αυτά ... Απ' τ' αυτί ..., τρώγαμε καμία σφαλιάρα! (Γελάει)Γιαγιά: Ναι, ο πατέρας μου δούλευε! Ναι. Εγγονή: Έλειπε απ' το σπίτι. Γιαγιά: Και η μητέρα μου δούλευε, αλλά προπαντώς ο πατέρας μου ήταν πιο μακριά από μας. Σε επόμενο χωρίο της αφήγησης θα προσθέσει ωστόσο: *Εγγονή: Τις μεγάλες αποφάσεις στο σπίτι ποιος τις έπαιρνε; Γιαγιά: Ο πατέρας μου! Και μετά όταν ο πατέρας μου έφευγε να πάει κάπου, ανέθετε στη μάνα μου! Και λέει ''αυτό θα κάνεις, εκείνο θα κάνεις''. Συνενοόντανε! Εγγονή: Οι απόψεις τους για το χρήμα ποιές ήταν; Γιαγιά: Οι απόψεις για το χρήμα ήτανε να 'ναι ..., να μη χρωστάς λεφτά και να σ' μένει κάτι για τη τσέπη γιατί βλέπεις ότι έχεις παιδιά! Έχεις κορίτσια! Και πρέπει κάτι να σου μένει (!), λεφτό πίσω, στη τσέπη σου. Κι έτσι προχωρούσανε οι γονείς μου.*

Σε πολλές όπως και σε αυτή την αφήγηση βλέπουμε πως ο πατέρας παρουσιάζεται απών από τον οικιακό χώρο, απορροφημένος από την εργασία του ή τις κοινωνικές συναναστροφές. Η Μ. Παπαθανασίου (2003:137) θα αναφέρει πως ο πατέρας, όντας απών, αποκτούσε μια λειτουργία συμβολική στη συνείδηση των παιδιών, εκπροσωπώντας στα μάτια τους *«την εξουσία, το νόμο, τον κόσμο έξω από τα όρια του χωριού»*. Συγκεκριμένα για το ρόλο της μητέρας στην παρούσα

αφήγηση φαίνεται πως εκτελούσε τις αποφάσεις του συζύγου της. Γνωρίζουμε πως ενώ η γυναίκα μπροστά στον άντρα έπρεπε να μη μιλάει και να μην έχει γνώμη, μέσα στην οικογένεια ήταν εκείνη που αποφάσιζε για εξαιρετικά σημαντικά θέματα που αφορούσαν τις ενδοοικογενειακές σχέσεις. Παρόλα αυτά κοινωνικά έπρεπε να προβάλλεται ο άντρας (Κατάκη,1998:126).

Η Δήμητρα Σ. γεννημένη στα Βούρβουρα της Τρίπολης, ένα αστικό επαρχιακό περιβάλλον, φαίνεται να περιγράφει τον πατέρα της στο αντίστοιχο πρότυπο του πατέρα που δεν ενδιαφέρεται για την οικογένειά του, σε αντίστιξη με το πρότυπο του καλού πατέρα:

Α:Τότε , εκείνα τα χρόνια – και ίσως και τώρα ακόμη , υπάρχουνε –
ήταν ένα συγκρότημα , σε κάθε χωριό : είχαν συγκροτήματα από βιολί , από ακορντεόν , κιθάρα και κλαρίνο , κυρίως κλαρίνο , λοιπόν , και το λαούτο ,
που έπαιζε ο πατέρας μου . Κυρίως, τραγουδούσε γιατί είχε πάρα πολύ ωραία φωνή
κληρονόμησα και γω κάτι απ' τη φωνή του. Απ' τα ελαττώματά του, όμως,
δει κληρονόμησα τίποτα,
γιατί εφόσον είχε μπλέξει με όργανα και μουσικές και τέτοια , ως συνήθως , ξέρεις,
αυτοί οι άνθρωποι το ρίχνουνε στο ποτό . Έπινε , οπότε κατέστρεψε την υγεία του .
Έπαθε η καρδιά του και μετά πέθανε,
όπως καθόταν στην καρέκλα και άκουγε τη λειτουργία , έμεινε εκεί στα 47 του !
Όπως έστρωσε , κοιμήθηκε , δηλαδή
…(Ο πατέρας μου) δεν δούλεψε και ποτέ του σε χτήματα , όπως ήταν οι γονείς του ,
οι παππούδες μου αγρότες . Δε δούλεψε , μόνο το είχε ρίξει στο ποτό .
Ήταν ένας άνθρωπος που δε μίλαγε γενικά , για τον εαυτό του
:αδιάφορος αν στενοχωριότανε η μάνα του , ο πατέρας του, το παιδί του , εγώ ,
που ήμουνα δηλαδή , εκεί . Εγώ σαν παιδάκι ντρεπόμουνα που έπινε ,
αν και ήταν ήσυχος . πάρα πολύ ήσυχος , είτε ασχημολογούσε , είτε έβριζε , τίποτε ,
μόνο που έπινε- κοιμότανε , έπινε – κοιμόταν, τραγουδούσε.

Όπως καταγράφεται και στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, αρκετές στερεοτυπικές εικόνες υποδεικνύουν ότι σε αντίθεση με τη μητέρα, ο πατέρας αξιοποιώντας το αξίωμα του περί «ανδρικής υπεροχής» είχε την δυνατότητα να επιλέξει να μην εκπληρώσει τον «κοινωνικό του ρόλο» χωρίς να κινδυνεύει όμως να απορριφθεί από την οικογένειά του, στο πλαίσιο της ανδροκρατικής κοινωνίας στην οποία ζούσε (Παπαθανασίου,2003:135).

Η Ελένη Κ. από αγροτικό περιβάλλον και συγκεκριμένα το ημιοερεινό Κεραστάρι Αρκαδίας αφηγείται σχετικά με τον πατέρα της τα εξής:

Επιτρεπόταν να μιλάτε την ώρα του φαγητού ή ήταν αυστηροί οι γονείς σου; Α:Τι λες, όχι-όχι Σ:Τίποτα;Α:Όχι (απαντά κοφτά)Σ: Δε μίλαγε κανένας δηλαδή; Α:«Δε θέλω κουβέντες στο φαγητό» έκανε ο πατέρας μου. «Δε θέλω να φέρετε στο σπίτι μου κλεϊμένο πράμα» να κλέψουνε τα παιδιά «Δε θέλω τίποτα, ούτε ένα μήλο, ούτε τίποτα σπίτι μου κλεμμένο, αυτά έχω να σας πω. Δε θέλω να΄ ρθει να μου κάνει κανείς παράπονο ότι του πήρατε το τάδε πράγμα».

Παρατηρείται πως η αφηγήτρια, πέρα από την ερώτηση της συνεντεύκτριας σχετικά την την αρμόζουσα συμπεριφορά στα οικογενειακά γεύματα, προσθέτει και την εντολή του πατέρα της σχετικά με την ηθική τους ακεραιότητα στην προσπάθεια μετάδοσης ηθικών αξιών, και την αυστηρότητα με την οποία θα αντιμετώπιζε τα παιδιά εάν μάθαινε πως κλέψανε έστω και ένα μήλο. Σύμφωνα με την Μ. Παπαθανασίου (2003:11), μολονότι τα οικογενειακά γεύματα αποτελούσαν μια έκφραση ενός συλλογικού τρόπου ζωής ,συνήθως τα μέλη μιας οικογένειας στον αγροτικό χώρο έτρωγαν μαζί το βράδυ λόγω του ότι τις υπόλοιπες ώρες ήταν απασχολημένα σε διαφορετικούς τομείς. Την περίοδο που μελετάται επίσης, είναι εξαιρετικά σπάνιο τα παιδιά να συμμετέχουν σε συνομιλίες στα γεύματα, ή στα τραπέζια των ενηλίκων.

Η Ευαγγελία Μ. από το Μαντούδι Ευβοίας ανακαλεί στην αφήγησή της σε σχέση με τον πατέρα της: *Α.: Ο πατέρας μου ήταν πολύ…. Πολύ αγαπητός, ο πατέρας μου, μαζί μου. Α.: Ο πατέρας μου ασχολούνταν πολύ με το χαρτί, αγαπούσε το χαρτί. Σ.: Μμ. Α.: Και όλο ξέφευγε λιγάκι από το μαγαζί. Αλλά ήταν όμως πολύ αγαπητός άνθρωπος.* Βλέπουμε στην αφήγηση και σύμφωνα με την αναστοχαστική ανάλυση της συνεντεύκτριας, πως παρότι ο πατέρας της αφηγήτριας ενδεχομένως της δημιουργούσε κάποια συναισθήματα καταπίεσης, η επανάληψη της ποιότητας της σχέσης τους και του χαρακτήρα τους υπερτονίζεται και αποκτά μια τάση σχηματικής γενίκευσης. Σχετικά με την περίπτωση της αφηγήτριας θα παρατηρήσουμε μια τάση νεοτερισμού καθώς η οικογενειοκρατία δεν επικράτησε πάνω στον ατομισμό και την προσωπική ελευθερία της αφηγήτριας. Συγκεκριμένα αφηγείται σχετικά με την γνωριμία της με τον σύζυγό της σε άλλο χωρίο της αφήγησης για κάποια φορά που θέλησε να τον συναντήσει: *Α:Και…. Εγώ ήθελα να πάω στην εκκλησία μια φορά. Κάνανε τις παρακλήσεις, τέτοια πράγματα. Δεν μ' αφήνανε. Με χτυπήσανε. Δεν πειράζει, λέω, με χτυπάτε. Εγώ όμως ισχυρογνώμα, θα τον πάρω, δεν θα τον*

αφήσω. Σ.: Τα προξενιά πώς τα απέφευγες; Δηλαδή το 'λεγες καθαρά στους γονείς σου…Α.: Το 'λεγα καθαρά. Ότι δεν παντρεύομαι εγώ ούτε με 'κείνον, ούτε με 'κείνον, ούτε με τ' άλλονε.

Η Ιωάννα Τ. από το ορεινό χωριό Αναφωνήτρια της Ζακύνθου, θα περιγράψει την σχέση με τον πατέρα της σε αντίστιξη με αυτόν της μητέρας της: *Α:Όχι, ο πατέρας μου ήτουνα καλός, άγιος, αλλά ήτανε κι αυτός νευρικός, (γελάει λίγο) νευρικός, ήτουνα άρρωστος κι είχε όλο κι αυτός ιδιοτροπία, ε, φτώχεια, κακό, δεν είχαμε έτσι τόσο, όχι και τόσο, όχι, ούτε ποτέ δε με έβρισε ο άνθρωπος, αλλά δεν είχαμε τόσα έτσι όπως η μάνα.* Παρατηρούμε σε ορισμένες αφηγήσεις πως ο πατέρας περιγράφεται σκληρός σε σχέση με τη μητέρα, που περιγράφεται ως εκείνη με την οποία τα παιδιά μπορούν να μιλήσουν, ως γλυκιά και αξιολάτρευτη. Ενδεχομένως οι συγκεκριμένοι αφηγητές εξιδανικεύουν την μητέρα τους, αλλά τα όσα περιγράφουν σε σχέση με τον πατέρα τους θα πρέπει να αποδίδουν ένα μεγάλο μέρος της πραγματικότητας. Αυτό υποδεικνύεται από το ότι εκφράζονται μεν αρνητικά για εκείνον, αλλά με έμμεσο τρόπο, χρησιμοποιώντας φράσεις που απαλύνουν τις εντυπώσεις και ημιτελείς προτάσεις, ώστε ορισμένα πράγματα να μην δηλωθούν ανοιχτά (Παπαθανασίου,2003:138). Στη συγκεκριμένη περίπτωση μπορούμε να πούμε πως η σκληρότητα του πατέρα της αφηγήτριας, αποδίδεται εν μέρει και στην φτώχεια που βίωνε η οικογένειά της.

2.2.3 Ο ρόλος της μητέρας στην οικογένεια

Το κυρίαρχο διαπολιτισμικό μοντέλο σχετικά με τον διαφυλικό καταμερισμό της εργασίας, υπαγορεύει πως οι γυναίκες φέρουν την «αποκλειστική ευθύνη» για την διευθέτηση των οικιακών εργασιών αλλά και την «περιφέρεια του οικιακού χώρου» και καταρχήν αποτελούσαν ευθύνη της μητέρας (Παπαθανασίου,2003:88). Όπως καταγράφεται, η διάκριση ανάμεσα στις ανδρικές και τις γυναικείες ασχολίες ήταν ελαστικότερη στις μικρότερες ηλικίες. Οι ηλικιακές και έμφυλες ταυτότητες βρίσκονταν σε μια σχέση αλληλεπίδρασης, έως ότου να παγιωθούν σταδιακά. Στο πλαίσιο μιας καθαρά παραδοσιακής κοινωνίας δεν παρατηρείται σε καμία αφήγηση σύμφωνα με την Μ. Παπαθανασίου (2003:91-2), ο παππούς, ο πατέρας ή γενικότερα ένας ενήλικας άνδρας να συμμετέχει συστηματικά σε οικιακές εργασίες όπως «το να φέρνει νερό από τη βρύση, να πηγαίνει φαγητό σε άλλους, να ταΐζει τα οικόσιτα ζώα τους χειμερινούς μήνες, να βοηθά τη γυναίκα του όταν εκείνη φροντίζει τα κήπια». Κάνοντας αναφορά στο σύνολο των αφηγήσεων, μια

παρατήρηση αποτελεί πως δεν έχουμε καμία μαρτυρία για να υποστηρίξουμε πως οι άντρες της εποχής του Μεσοπολέμου είχαν αναλάβει εξολοκλήρου το νοικοκυριό, ή δουλειές στο εσωτερικό του σπιτιού, ούτε σε αστικά, επαρχιακά ούτε σε αγροτικά περιβάλλοντα. Στις περιπτώσεις όπου αναλάμβαναν ελάχιστες δουλειές στον οικιακό χώρο, βλέπουμε πως η συμμετοχή στις οικιακές ασχολίες ήταν ευκαιριακή και πολύ συγκεκριμένη.

Η διαπίστωση που επικράτησε, ήταν πως όσο πιο πολύ οι γυναίκες αναλαμβάνουν τα οικιακά βάρη, τόσο περισσότερο «αναδεικνύονται ως κοινωνικά υποκείμενα» (Παπαταξιάρχης, 1992:60). Η οικιακότητα ως μέρος του αξιακού συστήματος της διαφυλετικής συμβίωσης «οριοθετεί τον γυναικείο λόγο και αμβλύνει τις κριτικές του αιχμές» (ό.π.). Κάνοντας λόγο για ένα οικιακό μοντέλο διαπιστώνουμε πως «η ταυτότητα του κοινωνικού φύλου δομείται στο καλούπι των οικιακών ρόλων και εκφέρεται με όρους αναφοράς της συγγένειας, (πχ. μάνα/κόρη/νοικοκυριό) προκειμένου να ενεργοποιηθεί στην οικονομική και πολιτική της δράση». Η δράση των υποκειμένων επομένως νοείται σύμφωνα με τις «υποχρεώσεις» που απορρέουν αρχικά από τη συγγένεια, που κατανοείται ως κοινωνικότητα (ό.π.:68).

Η Αγγελική Α. μεγαλωμένη στον Πειραιά παρουσιάζει την σχέση με την μητέρα της αποστασιοποιημένη: *Σ:Με τη μητέρα σου μπορούσες να μιλήσεις εύκολα; Α: Όχι, καθόλου. Ήτανε πολύ αυστηρή. Σ: Έδειχνε τρυφερότητα; Α: Πολύ ελάχιστη γιατί με την αυστηρότητα που μου έδειχνε, εγώ απομακρυνόμουνα. Δεν είχα το θάρρος να της μιλήσω… ήταν πάρα πολύ αυστηρή και συνέχεια με μάλωνε.* Η αφηγήτρια συνεχίζει λέγοντας: *Σ: Οι γονείς σου διασκέδαζαν μαζί με άλλους; Α: Ο μπαμπάς μου πήγαινε με τους φίλους του. Η μητέρα μου όχι, στο σπίτι καθόμαστε.*

Όπως καταγράφεται, συχνά στη σχέση μεταξύ της μητέρας και των κοριτσιών εντοπίζεται αντιπαλότητα και ανταγωνιστικότητα. Η δύναμη της μητέρας, πάντα δανεική και εκχωρούμενη από τον πατέρα μέσα στον ενδοοικογενειακό καταμερισμό ρόλων και καθηκόντων είναι εκείνη που υποχρεούται να βοηθήσει εγκαίρως την κόρη της να ενστερνιστεί τα στοιχεία του πολιτισμού (τα οποία η ίδια ήδη κατέχει) ώστε να αντιληφθεί την πραγματική της θέση και το μέχρι που φτάνουν τα όριά της (Γκασούκα, 2013$_{\beta}$:204). Λαμβάνοντας υπόψιν διαφορετικά χωρία της ίδιας αφήγησης γίνεται σαφές πως η αφηγήτρια μεγάλωσε σε ένα έντονα μητριαρχικό περιβάλλον το οποίο ερχόταν σε αντίθεση με το πρότυπο της εποχής (*Α:Η μητέρα μου έπαιρνε τις αποφάσεις και ο πατέρας μου τις εκτελούσε*) βιώνοντας σε μεγάλο βαθμό την καταπίεση της μητέρας της. Μετά το γάμο της θα περιγράψει πως η κατάστασή της άλλαξε ριζικά εφόσον από μια κατάσταση τυφλής

υπακοής και «οικογενειακού δεσποτισμού» εισήχθη σε μια ισότιμη σχέση. Για την οικονομική κατάσταση της οικογένειάς της θα προστεθεί: *Σ: Εσύ, τώρα που βλέπεις τα πράγματα από μια απόσταση χρόνου, σε ποια κοινωνική θέση πιστεύεις ότι ανήκε η οικογένειά σου; Α: Φτωχοί. Στη μεσαία τάξη [αβεβαιότητα]. Σ: Στο σπίτι σας μένατε με ενοίκιο; Α: Ναι, ναι. Διότι το πουλήσαμε το πατρικό και μετά πήγαμε σε ενοίκιο.*

Η Μαρία από την Τρίπολη μεγάλωσε αρκετά χρόνια δίπλα στον παππού και τη γιαγιά της, ενδεχομένως για αυτόν τον λόγο αναφέρεται πιο πολύ σε εκείνους αντί στους γονείς της, και περιγράφει τα εξής: *Α.: Ε… η γιαγιά μου ήτανε μια πολύ… γυναίκα καλή, αλλά… δεν ελεκεζόταν. Ήθελε να ήτανε πάντα από την κορφή μέχρι τα νύχια τέλεια ντυμένη, να πάει στην εκκλησία της, και έξω, γιατί τότε καθόμασταν απ' έξω από τις πόρτες και ερχόντουσαν οι γειτόνισσες, μαζευόντουσαν, και λέγαν αστεία, καλαμπουράκια η μία με την άλλη και ήτανε ήθελε το πασουμάκι της, τα πάντα να ήτανε κοκέτα..Σ.: Μμμ… ε ήταν δυνατό εκείνη την εποχή να μετακινηθεί κάποιος από μία τάξη σε άλλη; Α.: Εγινόντουσαν και φτωχές κοπέλες τις παίρνανε πλούσιοι και… γινότανε κι αυτό.*

Βλέπουμε στην αφήγηση της Κωνσταντίνας Γ. από αστικό περιβάλλον, σχετικά με τη μητέρα της πως παρουσιάζεται καταπιεστική μεν, η αφηγήτρια δε αποδίδει την αυστηρότητα αυτή και στον εαυτό της καθώς αυτοχαρακτηρίζεται «ζωηρή» :

> *Α:Η μαμά μου ήταν πολύ αυστηρή, σαν παιδί δεν ήταν αυστηρή μαζί μου, αλλά μεγαλώνοντας ήταν αυστηρή. Σ:Είχες τις ανησυχίες που έχουν οι έφηβοι; Ήθελες να βγαίνεις; Νευρίαζες με τη μαμά σου που ήταν αυστηρή; Α: Ήθελα να βγαίνω, όταν δεν με άφηνε η μαμά μου να βγαίνω δεν νευρίαζα, στεναχωριόμουν.. Γιατί οι φίλες μου, είχαμε το νυφοπάζαρο τότε στα 15-16 και πιο μετά, πηγαίνανε χωρίς να έχουν τον φόβο, την ώρα, να κοιτάνε το ρολόι να γυρίσουν στο σπίτι. Εγώ κρυφά πήγαινα, έλεγα ότι ήμουν στη γειτονιά και έπαιζα[περιέργεια από τη μεριά μου για το ξακουστό νυφοπάζαρο]!... Τα παιδιά τότε ακούγανε τους γονείς , μην κοιτάς εγώ που ήμουν λίγο ζωηρή, αλλά με ανάγκαζαν και οι φίλες μου.. "έλα έλα".. και πήγαινα στο νυφοπάζαρο, όχι ότι με αναγκάζανε, το ήθελα! Τώρα λες "πάω μια βόλτα, σε μια καφετέρια " ,τότε δεν ήμασταν φίλες με τις μαμάδες μας, δεν μπορούσαμε να πούμε τέτοια.. Αφού εγώ για να βάλω σουτιέν ήμουν μεγάλη κοπέλα 15-16, δεν μου έπαιρνε η μαμά μου, ήταν λέει ντροπή. Πολλές δεν μπορούσα να τρέξω, έπαιρνα ένα μαντήλι και τον κόμπο τον έβαζα στο πλάι, να μην τον δει η μαμά μου που καθόταν έξω!*

Παρατηρούμε πως η αφηγήτρια κάνει αναφορά στην περίοδο της εφηβείας της, όπου τότε και τα δύο φύλα ανακαλύπτουν με περισσότερη συνειδητότητα το σώμα τους, και στην τότε κοινωνική συνείδηση ο έλεγχος του ήθους τους είναι πιο επιτακτικός. Στην ίδια αφήγηση βλέπουμε σχετικά με την καταγωγή της μητέρας της, την προκατάληψη των κατοίκων της Αθήνας απέναντί τους σχεδόν μια δεκαετία μετά την Μικρασιατική καταστροφή αφού η αφηγήτρια γεννήθηκε το 1933:

Α:Οι ντόπιοι λέγανε ότι οι πρόσφυγες είναι πρόστυχοι, ειδικά οι γυναίκες λέγανε ότι είναι παστρικές, αλλά η καλή έννοια είναι "καθαρές γυναίκες", αλλά οι ντόπιοι λέγανε ότι είναι πρόστυχες. Αλλά κατά βάθος οι πρόσφυγες φέρανε τον πολιτισμό από την Μικρά Ασία. Θα ήθελα να ζω όπως ζουν τώρα.. στον ίσιο δρόμο όμως. Τώρα υπάρχουν μεγαλύτεροι κίνδυνοι, υπήρχαν και τότε, είχαμε τον "δράκο" της Καλογρέζας, αλλά δεν άκουγες τέτοια πράγματα όπως τώρα.

Φαίνεται πως η μητέρα της αφηγήτριας, στην προσπάθειά της να μην δίνουν περεταίρω αφορμές για περιθωριοποίηση στους ντόπιους, εφάρμοζε μια αυστηρή διαπαιδαγώγηση και έλεγχο της παρουσίας της κόρης της στον «επικίνδυνο» δημόσιο χώρο.

Η Αντωνία Σ.Θ. μεγαλωμένη στο αστικό περιβάλλον των κάτω Πατησίων στην Αθήνα δίνει την εικόνα μιας αυστηρής σχέσης με την μητέρα της, η οποία ασχολούνταν με τα οικιακά:

Σ: Θυμάστε τι σας απαγόρευε να κάνετε προκειμένου να αποτραπεί το κακό;

Α: Τα πάντα.

Σ:Τα πάντα ε; Ήταν αυστηρή;

Α: Αυστηρή πολύ.

Α:Στην αξιοπρέπεια, η μαμά μου σου είπα ήταν αγράμματη αλλά ήταν τόσο κυρία, δεν ήταν κουτσομπόλα, ήτανε μέσα στο σπίτι και στην οικογένεια της, στα παιδιά της. Γι' αυτό μας έκανε και εμάς να είμαστε αξιοπρεπείς.

Η αφηγήτρια εξαιρώντας την μόρφωση, χρησιμοποιεί το επίθετο «κυρία» το οποίο συνδέεται με την αποφυγή του κουτσομπολιού και στη συνέχεια την παραμονή της μητέρας της μέσα στο σπίτι ως ένα στοιχείο που επικαθόρισε την σωστή ανατροφή και αγωγή που δέχτηκαν τα παιδιά της. Φαίνεται πως παρουσιάζεται την τυπική νοοτροπία της εποχής σχετικά με τον εγκλεισμό των γυναικών στο χώρο του σπιτιού τους σε αστικά περιβάλλοντα, την αυτοθυσία της μητέρας, που βλέπουμε και σε παραδοσιακά περιβάλλοντα, σύμφωνα με την οποία όσο πιο πολλά στερεί από τον εαυτό της προσφέροντας στην οικογένειά της τόσο πιο αποδεκτή γίνεται, αλλά και των

προκαταλήψεων σχετικά με τη γυναίκα στο ζήτημα του λόγου. Όπως αναφέρει ο Ε. Αλεξάκης (2014:310) η έκφραση λόγου υπόκειται σε κοινωνικούς περιορισμούς ως προς τον τρόπο. Η γυναίκα οφείλει να μπορεί να ελέγχει το λόγο της, που θεωρείται «επικίνδυνος», καθώς αν ξεπεράσει τα όρια μπορεί να χαρακτηριστεί «γλωσσού», ιδιαίτερα να πρόκειται για «κουτσομπολιό» ή για ξέσπασμα πάνω σε θυμό κάτι το οποίο θεωρείται προνόμιο του άνδρα.

Στη συνέχεια της αφήγησης για την εποχή που βίωσε και την συμπεριφορά της μητέρας της αφηγήτριας, αναφέρονται τα εξής:

Α:Ε! όχι εκεί είχε λίγο τ' απόγευμα, το καλοκαίρι προπαντός ήτανε τότε ξέρεις η εποχή που καθόνταν ο κόσμος στις αυλές ή και στα πεζοδρόμια ... εκεί μαζευόντουσαν γυναίκες εκτός της μαμάς μου. Η μαμά μου δεν καθότανε. Να καθίσει στον δρόμο στην καρέκλα της να περάσει η ώρα της ήτανε μέσα στο σπίτι.

Όπως γίνεται σαφές μέχρι στιγμής σε αυτές τις αφηγήσεις, μέσα από την συμπεριφορά της, η μητέρα μεταφέρει την κυρίαρχη έμφυλη ιδεολογία στην κόρη της, που η ίδια έχει εσωτερικεύσει, ως μια μορφή «οικιακού δεσμοφύλακα» σε ένα σύστημα φυλακής «ενδοοικογενειακών πατριαρχικών θυρών». Δίνεται η εικόνα πως οι πατέρες κατά κανόνα είναι απόντες από το σπίτι βρισκόμενοι σε δουλειές, χωράφια είτε καφενεία. Οι μητέρες επιπρόσθετα συχνά τείνουν να εμφανίζονται ανεκτικές ως προς τη βίαιη συμπεριφορά των γιων προς τις κόρες τους, εφόσον αυτή θεωρείται ένδειξη της αρσενικής τους ωρίμανσης και τα κορίτσια οφείλουν με τη σειρά τους να την αποδεχτούν (Γκασούκα,2013$_{\beta}$:204).

Η παραπάνω αφηγήτρια περιγράφει για την μητέρα και τον πατέρα της ως ζευγάρι:

Σ: Νομίζετε ότι η μητέρα σας θεωρούσε ότι ανήκε σε κάποια τάξη; Μικροαστική, μεσοαστική τάξη, εργατική.

Α: Α! όχι, όχι, όχι. Δεν ξέρω από μέσα της αν το 'λεγε γιατί έβλεπε ότι ντυνότανε απ' τα ακριβότερα μαγαζιά θα 'παιρνε ύφασμα να της ράψει η καλύτερη μοδίστρα της Αθήνας, φόρεμα ή παλτό, ξέρω 'γω τι. Το ένιωθε ότι ζει άνετα αλλά να πει αυτό το πράγμα; Όχι ποτέ! Ήτανε πάρα πολύ καλή.

Η μαμά μου ήταν πάμπτωχη. Την ερωτεύτηκε και την πήρε. Ο πατέρας μου ήταν πλούσιος για την εποχή. Ήταν μηχανικός, έπαιρνε πολύ καλά λεφτά τότε. Μετά έκανε μαγαζί, δικό του ζαχαροπλαστείο. Η μαμά μου ήταν άπροικη.

Στην περίπτωση αυτή βλέπουμε ακόμα μια φορά το πώς ο γάμος είναι ένας τρόπος η γυναίκα της εποχής να ανελιχθεί κοινωνικά. Ωστόσο, η αφηγήτρια φαίνεται να νομίζει πως το να έλεγε η μητέρα της ότι ανήκει σε ανώτερη τάξη θα την έκανε μισαλλόδοξη ίσως στα μάτια της συνεντεύκτριας. Περιγράφει πως είχαν ως οικογένεια την οικονομική άνεση ώστε η μητέρα της ζούσε άνετα, χωρίς ωστόσο να κομπάζει γι' αυτό.

Η Μαρία Δ. από το αστικό επαρχιακό περιβάλλον της Αρέθουσας στην Κεντρική Μακεδονία , αφηγείται σχετικά με την μητέρα της που ασχολούνταν με τα οικιακά:

Α:Με τη μητέρα μου πάντοτε ήμασταν φίλες, και με τη μητέρα και με τη γιαγιά. [Ήταν άνθρωπος που έδειχνε πάρα πολύ τρυφερότητα] και της άρεσε να με στολίζει και να με ντύνει καλά. [Όταν είχα προβλήματα τα συζητούσα] και με τη γιαγιά και με τη μάνα μου. [Με τον πατέρα μου δε συνέβαινε το ίδιο] ήταν αυστηρός ο μπαμπάς, όχι ότι τον φοβόμουνα, αλλά δεν είχα το θάρρος να του μιλήσω για οτιδήποτε μου συνέβαινε, τα 'λεγα όλα στη μάνα μου.

Πρέπει να επισημάνουμε πως από τους δύο γονείς η μητέρα αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας των παιδιών και είναι, κατά κανόνα, το πρόσωπο εκείνο που βρίσκεται πιο κοντά τους, κάτι που ισχύει και για τα κορίτσια και για τα αγόρια. Στην «συνείδηση της κοινωνίας» επίσης, η φροντίδα για την υλική ευημερία του νεογνού αποτελούσε αποκλειστικό καθήκον της γυναίκας, και κυρίως της μητέρας, εφόσον το θήλαζε. Αυτή η σχέση φροντίδας συμβαδίζει μοιραία με την αυτόματη και υποσυνείδητη ανάπτυξη σχέσεων στοργής (Παπαθανασίου,2003:141).

Η Μαριάνθη Ζ. που έζησε στην Πλακάδο, Γέρα Μυτιλήνης, φαίνεται να περιγράφει τον πατέρα της σε άμεση συνάρτηση με τη μητέρα της ως εξής: Σ:*Οι γονείς σου ήταν αυστηροί;* Α: *Ε, η μαμά είχε τόσα παιδιά. Ο μπαμπάς ήταν αυστηρός. Πρόσεχε τα παιδιά. Άμα, δεν ήταν αυστηρός, πως θα γινόταν με τόσα παιδιά; Έξι παιδιά...! (Σιωπά).* Η αφηγήτρια φαίνεται πως εξαιρεί την μητέρα της από πιθανές μεθόδους πειθάρχησης ή τη διαδικασία συμβουλευτικής, καθώς η

φροντίδα έξι παιδιών απαιτούσε ιδιαίτερο χρόνο, ενώ ο πατέρας είχε αναλάβει με το προσωπείο της αυστηρότητας την συνέτισή τους.

Σχετικά με τις διαφορές ανάμεσα στην μητέρα και τον πατέρα της οικογένειας, χρήσιμα στοιχεία λαμβάνουμε από την αφήγηση της Μαρίας Μ.Τ. από αστικό επαρχιακό περιβάλλον:

Σ.: Θυμάσαι να είδες την μητέρα σου να τρώει μικρότερη μερίδα φαγητού, προκειμένου να φάει η οικογένεια περισσότερο; Α.: Πάντοτε [με έμφαση]! Πάντοτε η μητέρα ό,τι το καλύτερο είχε θα έδινε στα παιδιά και στο σύζυγό της και εκείνη, αν περίσσευε, θα έτρωγε. Αν δεν περίσσευε καμιά φορά δεν έτρωγε και καθόλου. Σ.: Ο πατέρας είχε μεγαλύτερη μερίδα φαγητού; Α.: Είχε. Βεβαίως είχε.

Σύμφωνα με την Μ. Παπαθανασίου (2003:11) στην περίπτωση όπου οι γονείς έτρωγαν φαγητό καλύτερης ποιότητας από τα άλλα μέλη της οικογένειας οι αφηγητές τόνιζαν πως οι γονείς ενδιαφέρονταν πρωτίστως για την διατροφή των παιδιών τους και μετά για τους ίδιους. Οι μαρτυρίες θεωρούνται αξιόπιστες καθώς, παρά την τάση εξιδανίκευσης των γονέων από τους αφηγητές, στην πλειοψηφία τους επαινούν την συμπεριφορά του πατέρα τους στην αφήγησή τους Όπως αφηγείται ο τσοπάνης Μ. Μ.: «*Ο πατέρας κι η μάνα, τα παιδιά τήραγαν να φάνε πρώτα και μετά αν έμενε έτρωγαν κι αυτοί*» (ό.π.:115). Ενδιαφέρον συμπέρασμα ακόμα αποτελεί για τις περιπτώσεις αυτές, το ότι μέσω της διανομής και οργάνωσης του φαγητού τα παιδιά εσωτερίκευαν το κοινωνικό αξίωμα που υπαγόρευε την ανωτερότητα των ανδρών από τις γυναίκες (ό.π.:116). Η Ρ. Κακάμπουρα (2013β:563), υποστηρίζει πως η γυναίκα ως μητέρα παρουσιάζεται συχνά ως αυστηρή και σοβαρή, ιδιαίτερα στις γυναικείες αφηγήσεις ζωής, αλλά είναι αυτή που αγωνίζεται να εξασφαλίσει την οικογένειά της τα υλικά αγαθά. Η συμβολή της, επιτυγχάνεται μέσω της θυσίας της ατομικότητάς της (σε αμέτρητες ιστορίες ζωής υπάρχει μνεία του γεγονότος ότι οι μητέρες των αφηγητών έτρωγαν μικρότερη μερίδα φαγητού). Αυτό την καθιστά «επιτυχημένη» στην οικογενειακή μνήμη και συχνά ιδεαλιστική.

Μία άλλη πλευρά που μπορούμε να τονίσουμε, είναι ο βαθμός της ενασχόλησης της μητέρας με τα παιδιά. Στην αφήγηση της Μαρίας Π. από αστικό επαρχιακό περιβάλλον βλέπουμε τα εξής: *Α:Η μητέρα μου, όταν καμιά βολά χτυπούσαμε, μας έλεγε: «Πού χτύπησες παιδί μου;» Ή στο πόδι, ή στο χέρι... Και ήμαστε τότε... Μας είχε πιο ..., μας έκανε πιο ... αυτά, αγάπες, η μάνα μας ή κι η γιαγιά μας. Εγγονή: Τότε μόνο. Γιαγιά: Τότε! Κατάλαβες. Ε! Μετά δεν*

ασχολούντανε πολύ η μάνα μου, γιατί είχανε δουλειές πολλές και φτώχια! Και γι' αυτό δεν ασχολούντανε πολύ με τα παιδιά τους - κατάλαβες.

Όπως βλέπουμε, η μητέρα καταγράφεται στην μνήμη των ανθρώπων «σε άμεση συνάφεια» με την εργασία στο χώρο του σπιτιού αλλά και έξω από αυτό και η ανάμνηση της είναι γενικά θετική. Οι άνθρωποι, στο βαθμό που εκφράζονται ανοιχτά, αναγνωρίζουν ότι η μητέρα τους κουραζόταν και ακόμη ότι «δεν ευκαιρούσε» να ασχοληθεί ειδικά μαζί τους (Παπαθανασίου,2003:142). Στην περίπτωση της αφηγήτριας, η τρυφερότητα που έδειχνε η μητέρα της όταν, όπως αναφέρει, χτυπούσαν λαμβάνει έναν χαρακτήρα ιδανικό.

Για την μητέρα της η Δήμητρα Σ. μεγαλωμένη στα Βούρβουρα της Τρίπολης περιγράφει μια γυναίκα δυναμική, διαζευγμένη, πολύ εργατική που ωστόσο δεν της έδειξε την τρυφερότητα που περίμενε. Κατά την αφηγήτρια αυτό φαίνεται να οφείλεται στις οικογενειακές και κοινωνικές δυσκολίες που προκλήθηκαν μετά το διαζύγιό της μητέρας της από τον πατέρα της, αλλά και από το γεγονός πως μέχρι μιας ηλικίας η αφηγήτρια έμενε με τους παππούδες της, γεγονός που δεν επέτρεψε στην μητέρα της και την ίδια να δεθούν:

Α: αυστηρή ήταν πάρα πολύ,
γιατί δεν έχε άντρα και μας είχε τρεις κοπέλες και δεν τολμάγαμε να πάμε (για παράδειγμα) στο θείο , «Δεν το είπα εγώ , σ' έστειλα εγώ;» , έλεγε , «όταν θα σε στείλω θα πας» ,
αλλά δούλευε όμως , πολύ , ήταν εργατική , πολύ , γυναίκα . (ο πατέρας μου) ήταν πότης ,
και ήτανε συνέχεια μεθυσμένος -
ήρθαν τα αδέρφια της από την Αμερική και την έπεισαν να τον χωρίσει –
«Μα έχω τρία κορίτσια», έλεγε , «πώς να τον χωρίσω» . Εν πάση περιπτώσει ,
«εμείς θα στέλνουμε , θα σε πάρουμε στην Αμερική» (έλεγαν τ' αδέρφια της) ,
«εγώ δε πάω στην Αμερική» (έλεγε η μάνα μου) που ήτανε πολύ δυναμική η μάνα μου ,
πάρα πολύ δυναμική να ζήσει μ' αυτόν τον άνθρωπο .
Κράτησε τα άλλα δύο κορίτσια και μένα με άφησε , γιατί έμοιαζα , λέει , στο «σκατόσογο»
.Α: θεωρούσε ότι ανήκε) στη μεσοαστική τάξη, γιατί είχε τον αέρα του αδερφού της , είχε
ας πούμε , την άνεση, είχε τα σπίτια της – νοίκιαζε , καθότανε άνετα – της έστελνε ο
αδερφός της (ας πούμε) το τσεκ απαραιτήτως από την Αμερική και είχαμε μια ζωή
κανονική, καλή.

Σε επόμενο χωρίο η αφηγήτρια θα προσθέσει:

(Η μητέρα μου) ποτέ (δεν έδειχνε τρυφερότητα) σε μένα , στη μεγάλη (μου αδελφή ,όμως) πολύ . Την είχε μεγάλη αδυναμία , γιατί η κακομοίρα της αρρώσταινε πολλές φορές .
Δεν την παρεξηγώ σ' αυτό (τη μάνα μου) , δε βαριέσαι ...
κι αυτή ήταν πικραμένη στη ζωή της ...εκείνη ήξερε τι έκανε . Τότε μου κακοφαινόταν , τώρα όμως , που έχω γίνει μάνα και γιαγιά , τη δικαιολογώ
.Δεν επιτρέπετο να μιλάμε στη μάνα μας , στο θείο μας , στη θεία μας :
«Εσύ» αυτό που λέτε εσείς : «εσύ γιαγιά , εσύ παππού» – «εσείς» ,
στη μάνα μου μέχρι που πέθανε , 96 χρόνων , με το «εσείς» (μίλαγα).

Στην ιδιάζουσα αυτή περίπτωση του διαζυγίου μεταξύ των γονέων την εποχή εκείνη, φαίνεται πως η αυστηρότητα της μητέρας είναι επιβεβλημένη ακόμα περισσότερο, στα πλαίσια της «δεσμοφυλακής», όπως αναφέρθηκε παραπάνω, των ηθών των κοριτσιών ελλείψει του άντρα. Παρόλο που αρχικά λειτούργησε τραυματικά η εγκατάλειψη της αφηγήτριας από τη μητέρα της, στην προχωρημένη παροντική ηλικία της αφήγησης φαίνεται να κατανοεί τη στάση της.

Η Αναστασία Κ. από αγροτικό περιβάλλον και συγκεκριμένα το Γραμματικό, ένα ημιορεινό χωριό της Βορειοανατολικής Αττικής, θα αφηγηθεί σχετικά με τους γονείς της: Α:*Η μητέρα μου δεν είχε ενδιαφέροντα έξω από το σπίτι. Δεν μπρολάβαινε καθόλου. Δεν έβγαινε ποτέ έξω για να διασκεδάσει. Πάντα είχε νυχτώσει που ερχότανε ο πατέρας μου απ' τη δουλειά Είχε ένα καφενεδάκι εκεί. Άμα τσακωνόμαστε, πήγαινε λίγο στο καφενείο (ο πατέρας μου και ερχότανε). Η μητέρα μου δεν πήγαινε μαζί του. Μπορούσα να μιλήσω εύκολα με τη μητέρα μου. Έδειχνε τρυφερότητα αλλά δεν άδειαζε. Αν είχα προβλήματα τα συζητούσα μαζί της.*

Όπως υποστηρίζεται ο κόσμος των παιδιών που μεγαλώνουν σε παραδοσιακά περιβάλλοντα, μπορούμε να πούμε πως είναι ένας κόσμος «θηλυκότητας» καθώς η πατρότητα παραμένει «περιφερειακή» σε αντίθεση με την μητρότητα που δίνει ένας συνεχές παρόν. Καθώς η μοναδική ταυτότητα βέβαια της μητέρας δεν είναι άλλη από την οικιακή και μητρική, η ζωή της κινείται στους *«ρυθμούς εσωτερίκευσης της θέλησης του συζύγου της, πολλές φορές, στο τέλος την εκφράζει σαν δική της»* (Γκασούκα,2013:204).

Η Ελένη Κω. επίσης από το Κεραστάρι Αρκαδίας θα αφηγηθεί σχετικά με τη μητέρα της: *Α:Λοιπόν, νοικοκυρά, την αγαπούσε όλος ο κόσμος. Έσουρνε βηλάρια που ύφαινε τότε, διάφορα, κουβέρτες, πανιά, μπαντανίες, τέτοια… κι έσουρνε τα βηλάρια όλου του χωριού τις γυναίκες. Μ΄ ορμήνευε για το καθετί. Για το καθετί. Πας ΄κει μη σε γελάσει κανείς, που πιάναμε*

εργάτες εμείς στα ξένα και δουλεύαμε, στη Στεφανιά. Αααχ παιδάκι μου…Σ: Τι όνειρα έκανε η μαμά σου για ΄σενα; Να παντρευτείς ε; Α:Να βρούμε ΄να καλό παιδί να σε παντρέψουμε, μου λέει, γιατί είσαι αγωνισμένη πολύ (βουρκώνει). Και ευχαριστήθηκε με τον παππούλη που ήτανε καλό παιδί.

Η αφηγήτρια φαίνεται να τονίζει το γόητρο της μητέρας της μέσα από την προβολή των οικιακών της καθηκόντων και τις συμβουλές προς τις κόρες κυρίως για την περιφρούρηση της τιμής τους στην κοινωνία. Όπως περιέγραψε και η Χ. Κατάκη (1998:124), η παραδοσιακή κοινότητα περιέβαλλε την γυναίκα με σεβασμό και εκτίμηση. Όσο πιο πολύ «έδινε» και αποστερούσε τον εαυτό της από τις υλικές απολαύσεις, τόσο περισσότερο αυξάνονταν οι κοινωνικές της απολαβές, η ίδια λάμβανε τη δύναμή της μέσα από ένα συνεχές δόσιμο. Εντοπίζουμε μια αντιφατικότητα στην έννοια της «γυναίκας» καθώς ο ρόλος της συνδέεται με αρνητικές αντιλήψεις του συνόλου και αρνητικά βιώματα από την ίδια, ενώ η έννοια της «μάνας» είναι ιδιαίτερα εξιδανικευμένη. Μόνο όταν γινόταν μητέρα η στάση της οικογένειας και της κοινότητας άλλαζε απέναντί της (ό.π.:124-125). Στη συνέχεια η αφηγήτρια φαίνεται να πιστεύει πως η μητέρα της θεωρούσε πως μετά τον γάμο της, ενδεχομένως η ζωή της θα αλλάξει προς το καλύτερο, από ότι της έλεγε και η ίδια: «*να σε παντρέψουμε, μου λέει, γιατί είσαι αγωνισμένη πολύ*». Αυτό θα μπορούσε να αποτελεί μια πολιτισμική αξία που μεταδιδόταν μέσω της οικογένειας, από μητέρα σε κόρη.

Η Μερόπη Μ. μεγαλωμένη στην στη Δεσκάτη Γρεβενών, παρουσιάζει την μητέρα της προβάλλοντας κατά κάποιον τρόπο το οικονομικό γόητρο της οικογένειάς τους, αλλά και το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας της*:*

Α:Οχι, δεν εργαζόταν (η μητέρα μου), ήταν από πλούσια οlκουγένεια, (Εάν είχα πρόβλημα) το συζητούσα, με διαβάζι τα μαθήματα κείνα που δεν ήξερα, θα κάνεις εκείνου, θα κάνεις εκείνου. Όπως διαπιστώνεται, η ταξική ανωτερότητα και ο πλούτος αύξανε τις δυνατότητες για κοινωνική εξέλιξη των κοριτσιών ακόμα και στον αγροτικό χώρο. Όπως αναφέρει η Μ. Παπαθανασίου (2003:202), από τα ελάχιστα κορίτσια που φοιτούσαν στο ελληνικό σχολείο, προπάντων ήταν κόρες σχετικά εύπορων οικογενειών που ο πατέρας ήταν μορφωμένος, όπως διαπιστώνει και η ίδια στο δείγμα της, όπως η κόρη του καθηγητή του Σχολαρχείου και η κόρη ενός απόστρατου αξιωματικού.

2.2.4 Οι σχέσεις μεταξύ των αδερφιών

Όπως αφηγείται η Αγγελική Α. μεγαλωμένη στον Πειραιά και για τη σχέση της με τα αδέρφια της: *Σ: Ήσουν περισσότερο δεμένη συναισθηματικά με τα αδέρφια σου παρά με τους γονείς σου; Α: Ε, βέβαια. Πιο καλά με τους…με τα αδέρφια μου πιο καλά ήμουνα. Ό, τι ήτανε τα λέγαμε. Όσο να 'ναι στους γονείς ντρέπεσαι να μιλήσεις.* Στις αφηγήσεις από αστικά περιβάλλοντα ενδεχομένως παρατηρούμε μια περισσότερο νεοτερική επικοινωνία μεταξύ των αδερφιών. Η Μ. Παπαθανασίου (2003:251), αναφέρει για τις σχέσεις των αδελφών στο Κροκύλειο Δωρίδας και γενικότερα τον παραδοσιακό ορεινό χώρο, πως ο μεγάλος αριθμός των παιδιών μέσα σε δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και υλικής αποστέρησης θα πρέπει να ευνοούσε σε κάποιο βαθμό, την ανάπτυξη συναισθημάτων ζήλειας ή προστριβών, και μάλιστα πολύ περισσότερο, από τα μεγαλύτερα προς τα μικρότερα αδέλφια, αφού παρακολουθούσαν μια πορεία στην οποία κάθε νέο παιδί αποτελούσε ένα καινούριο βάρος για τα οικονομικά της οικογένειας. Ο έμφυλος κώδικας επίσης σύμφωνα με τον οποίον οι γονείς έδειχναν ιδιαίτερη προτίμηση στα αρσενικά παιδιά ήταν δυνατόν να προκαλέσει ένταση στις σχέσεις μεταξύ των αδελφών διαφορετικού φύλου καθώς δε γινόταν δεκτός παθητικά από όλα τα παιδιά. Επίσης σημειώνει πως οι μελλοντικές εντάσεις που μπορεί να εκδηλώνονταν αργότερα ανάμεσα σε αδέλφια αντίθετου φύλου είχαν συχνά τις ρίζες τους *«σε ανταγωνιστικές σχέσεις και πικρίες των παιδικών χρόνων λόγω της προσπάθειας του αδελφού να επιβάλλει στην αδελφή τη θέληση του»* (ό.π.:158).

Στην αφήγηση της Κωνσταντίνας Γ. προερχόμενης από αστικό περιβάλλον, παρατηρούμε την στερεοτυπική εικόνα του μεγάλου αδελφού που προστατεύει την τιμή της αδελφής του, σε ρόλο «συνδιαχείρισης» με τον πατέρα τους:

Σ:Σε προσέχανε; Υπήρχε τέτοια σχέση; Με προσέχανε, εγώ τον αδελφό μου, επειδή ήταν χρόνια μεγαλύτερος, τον έλεγα μπαμπά, έλεγα ότι είχα δυο μπαμπάδες. Ήταν αυστηρός μαζί σου σαν μεγαλύτερος αδερφός; Καθώς μεγάλωνα ήταν αυστηρός, σαν παιδί που ήμουνα όχι, με έβαζε σε ένα καροτσάκι, είχε φτιάξει μόνος του ένα καροτσάκι και με έκανε βόλτες στη γειτονιά.

Όπως αναφέρει η Μ. Παπαθανασίου (2003:159) για καθαρά παραδοσιακά περιβάλλοντα *:«Σε μεγαλύτερες ηλικίες οι αδελφοί συνόδευαν τις αδελφές τους σε χορούς και πανηγύρια, έλεγχαν τις εξόδους τους από το σπίτι»*. Στο σημείο αυτό παρατηρούμε μια όψη παράδοσης. Η αφηγήτρια για τον αδελφό της θα προσθέσει:

Α: *Ήταν αγόρι, τα αγόρια πιο ελεύθερα πάντα.. Μην κοιτάς που τώρα έχουν τα ίδια δικαιώματα με τα κορίτσια . Τότε και να το έβλεπαν έξω λέγανε αγόρι είναι.. Είχαμε και την γειτονιά που μας έκρινε. Τι ώρα γυρίζεις, τι ώρα μπαίνεις, τι ώρα βγαίνεις. Όλοι λέγανε «τι θα πει η γειτονιά».*

Για το ζήτημα της γειτονιάς, όπως περιγράφει ο Μ. Μερακλής (2011:41) δεν είναι δόκιμο να περιγράφουμε την παραδοσιακή εκδοχή της γειτονιάς εξιδανικευτικά ως μια «μικρή οικογένεια χωρίς αντιθέσεις». Η επικοινωνιακή λειτουργία της γειτονιάς είναι αλληλένδετη με την «τέλεια» γνώση που αποκτούσε ο ένας για τον άλλον. Χαρακτηριστικές είναι οι παροιμίες *«θεός και γείτονας δε λαθεύουν»* και *«Αν έχει η νύφη μας βηχιό ρωτάτε τους γειτόνους»* που υπαινίσσονται ένα σύστημα κοινωνικού ελέγχου, καθώς η γνώση του γείτονα αποτελούσε ένα είδος αυτόματης παρέμβασης του ενός στη ζωή του άλλου. Η παραπάνω αφηγήτρια περιγράφει επίσης τα βιώματα της και σε σχέση με την αδελφή της, μοιάζοντας να καταλαβαίνει την πλευρά της και κρατώντας μυστικές τις εξόδους τους: *Α:Η αδελφή μου με έπαιρνε μαζί της και εκείνη τότε γάμπριζε, πώς να το πω;! Και μου έλεγε να μην πω τίποτα στη μαμά, γιατί άλλη φορά δεν θα με ξαναπάρει μαζί της και εγώ δεν έλεγα τίποτα, όχι ότι την φοβόμουνα αλλά δεν έλεγα τίποτα.*

Όπως θα περιγράψει επίσης και η Αντωνία Σ.Θ. από την Αθήνα, για την σχέση με τον αδελφό της και ένα πάρτι γενεθλίων στο οποίο ήθελε να πάει:

Α:Τρεις κορ... κοπέλες ήμασταν εμείς πρώτα ξαδέρφια. Λοιπόν το είπανε στην μαμά μου. Η μαμά μου το λέει. - Όχι, δεν θα πάνε. Λέει γιατί θα παρεξηγηθούνε πλάι του αδερφού σου (γέλια!). Ο αδερφός σου το κάνει. – Όχι δεν θα πάνε. – Μα γιατί; - Δεν θα πάνε, δεν θα πάνε. Μας το λένε εμάς αρχίζουμε τα κλάματα εμείς. Τέλος πάντων τον έπεισε γιατί η μαμά μου πάντα τον έπειθε και ξεκινάμε. Ντυνόμαστε. Να μας κοιτάξει αν είναι μακριά η φούστα. «Θα πάτε, θα καθίσετε σε μια μεριά και όχι σταυροπόδι, δεν θα πιείτε βερμούτ, τότε ήταν το βερμούτ, δεν θα χορέψετε με κανέναν παρά μόνον με τον μεγάλο σας το ξάδερφο τον πρώτο, ο οποίος ήταν πολύ μεγαλύτερος από εμάς, και έτσι και γίνανε. Και κατά τις 9 η ώρα φύγαμε κιόλα (γέλια!!).

Μέχρι στιγμής στις αστικές αφηγήσεις ζωής παρατηρούμε το στοιχείο του οικογενειακού και ηθικού ελέγχου από τους αδελφούς προς τις αδελφές, κάτι το οποίο εντοπίζεται και σε αγροτικά ή επαρχιακά περιβάλλοντα. Στις ακόλουθες αφηγήσεις ζωής θα παρατηρήσουμε επίσης ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο σε σχέση με την θέση και τις υποχρεώσεις της μεγάλης κόρης της οικογένειας, το οποίο σε αστικά περιβάλλοντα, που συνήθως η μητέρα μετά τον γάμο δεν εργάζεται, παρατηρείται σε μικρότερο βαθμό . Συνήθως στον λόγο των αφηγητριών η υποχρέωση

τους να μεγαλώσουν τα μικρότερα αδέρφια τους αλλά και να φροντίζουν το νοικοκυριό, φυσικοποιείται. Σε μερικές αφηγήσεις φαίνεται ενδεχομένως στον λόγο των αφηγητριών μια αίσθηση ματαίωσης, λόγω του ρόλου αυτού.

Η Μαρία Δ. από την Αρέθουσα της κεντρικής Μακεδονίας, της οποίας ο πατέρας εργάστηκε ως αγρότης ενώ η μητέρα της είχε αναλάβει τα οικιακά καθήκοντα και είχε ακόμα δύο αδελφούς και μια αδελφή, περιγράφει:

Α:ήμασταν όλοι ίσια, τα αγαπούσα όλα, γιατί χάσαμε την μητέρα μας όταν ήμουν εγώ μικρή και εκείνα πιο μικρά και τα ανέλαβα και τα φρόντιζα εγώ. [Εγώ είχα ως καθήκον] να προσέχω τα παιδιά όταν ήμουν στο σπίτι, που ήμουν μεγαλύτερη, στο φαγητό να βοηθήσω, να συγυρίσω το σπίτι, καθαριότητα, να τ' αλλάξω να πάμε στην εκκλησία την Κυριακή και η γιαγιά συνοδός μαζί πάντα. [Βοηθούσα τον πατέρα μου και τη μητέρα μου στις δουλείες] μέχρι και ξύλα κουβαλούσα με τα άλογα, γιατί ο πατέρας μου είχε και άλογα, έκοβε εκείνος στο βουνό κι εγώ τα κουβαλούσα. Τα αδέλφια μου ήταν πιο μικρά όσο μπορούσαν βοηθούσαν, επειδή ήμουν εγώ μεγαλύτερη είχα αναλάβει όλη την ευθύνη.

Η Ελένη Κω. μεγαλωμένη στο Κεραστάρι Αρκαδίας για την σχέση με τα αδέρφια της περιγράφει από την πλευρά της μεγαλύτερης αδελφής τα εξής: *Σ: Γιαγιά, ποιος ήτανε ο μεγαλύτερος από τα αδέρφια; Α: Εγώ (το λέει με υπερηφάνεια, σαν ήρωας…) Κι εμένα μ' αγαπάγανε, τα περιποιούσα εγώ. Μαγείρευα για όλη την οικογένεια. Από πέντε χρονώνε…. Είχα την κατσαρόλα αναλάβει και μαγείρευα και δε μ' αφήνανε να πάω σχολείο, πήγα στη 1η τάξη… Και όταν η μαμά σου δούλευε ποιος τα πρόσεχε τα παιδιά; Α, Εγώ (απαντά με χαρά στα μάτια της).*

Στο χωρίο αυτής της αφήγησης φαίνεται να προβάλλεται από την αφηγήτρια το «γυναικείο ατομικό γόητρο» και η θυσία του «εγώ» μέσα από τη διαρκή προσφορά στην οικογένεια, με ανταμοιβή την εκτίμηση και την αγάπη αδελφών και γονιών. Στην περίπτωση της αφηγήτριας όπως θα δούμε και στο σχετικό υποκεφάλαιο και όπως αναφέρεται, σε ορισμένες μαρτυρίες υποδεικνύεται ότι «όσα κορίτσια ήταν πρώτα στη σειρά γέννησης είχαν λιγότερες πιθανότητες να φοιτήσουν τακτικά στο Δημοτικό σχολείο επειδή η οικογένεια χρειαζόταν την εργατική τους δύναμη» (Παπαθανασίου,2003:200).

Από την πλευρά της μικρής αδελφής, όπως στην περίπτωση της Μαρίας Μ.Τ. μεγαλωμένη στις Σοφάδες Καρδίτσας, βλέπουμε την στερεοτυπική εικόνα της προστασίας και της

φροντίδας: *Σ.: Ήσουν περισσότερο δεμένη συναισθηματικά με κάποιο από τα αδέρφια σου; Α.: Ναι, με τη μεγάλη μου αδελφή, η οποία πάντα με προστάτευε και… με φρόντιζε.*

Παρατηρώντας τις διαφορές μεταξύ των αφηγήσεων αστικών και επαρχιακών ή αγροτικών περιβαλλόντων, μπορούμε να συμπεράνουμε πως ενώ τα κορίτσια της πόλης αν είχαν μικρότερα αδέρφια δεν θεωρούνταν υποχρέωσή τους να τα φροντίσουν, αλλά συνήθως η ευθύνη ήταν της μητέρας η οποία δεν εργαζόταν συνήθως μετά το γάμο, στην επαρχία και τα αγροτικά περιβάλλοντα, ο φόρτος εργασίας και των δύο γονέων καθιστούσε την μεγαλύτερη κόρη αδιαπραγμάτευτα υπεύθυνη σχετικά με την ανατροφή των μικρότερων.

Μολονότι επομένως, σε αρκετές αφηγήσεις βλέπουμε τη σχέση με την μητέρα περιγραφόμενη εξιδανικευτικά με ρομαντικούς όρους, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε πως από την πλευρά της, υπάρχει και ένα στοιχείο ιδιοτέλειας, αφού και η ίδια έχει «εναποθέσει» στους ώμους του κοριτσιού ένα μέρος των φορτίων που φέρει η ίδια ως μητέρα, σύζυγος, υπηρέτρια κ.τ.λ. Τα μικρότερα κορίτσια εισέρχονται στην διαδικασία της κοινωνικοποίησης εσωτερικεύοντας από νωρίς τα γυναικεία καθήκοντα, ενώ τα μεγαλύτερα συχνά ανατρέφουν τα μικρότερα αδέλφια τους σε βάρος βέβαια της δικής τους παιδικότητας. Μέσα από την σχέση μητέρας και κόρης που κυριαρχείται από τα «καθήκοντα συγγένειας» δημιουργούνται έμφυλες διακρίσεις στην ανατροφή των παιδιών και η κοινωνικοποίηση των γυναικών μεν, τα θηλυκά παιδιά δε παίρνουν τη θέση τους στον μητρικό κόσμο, έναν «πατριαρχικά δομημένο κόσμο» (Γκασούκα,2013β:204).

2.2.5 Διαπαιδαγώγηση προσανατολισμένη στις έμφυλες διακρίσεις

Όπως έχουμε ήδη δει ο ρόλος της μητέρας περιγράφεται από την πλειονότητα των αφηγητριών ως τρυφερή και συγχρόνως αυστηρή, ενώ ο πατέρας αναπαρίσταται ως «ο ανώτατος έλεγχος» μέσα στην οικογένεια. Η διαπαιδαγώγηση που έδιναν οι γονείς την εποχή εκείνη με προσανατολισμό στον έμφυλο διαχωρισμό, παρατηρούμε να γίνεται με διάφορες μορφές επικοινωνίας. Μερικοί από αυτούς είναι με λόγια, με υποδείξεις, συμβουλές, απαγορεύσεις, μέσω της παρατήρησης των ενηλίκων, μέσω αφηγήσεων, μέσω του φόβου σωματικών ποινών και σε κάποιες περιπτώσεις με σωματικές ποινές εάν έπεφτε στην αντίληψη των γονιών πως τα κορίτσια ενδεχομένως κινδύνευαν να εκτεθούν ή και να εκθέσουν το οικογενειακό όνομα. Επικρατεί εκ μέρους των αφηγητριών η φυσικοποίηση και αποδοχή της οικογενειοκρατίας έναντι του ατομισμού, και των κοινωνικών δεσμεύσεων έναντι της ελευθερίας τους να δράσουν ελεύθερα σύμφωνα με τις προσωπικές τους αξίες και επιθυμίες.

Η Κωνσταντίνα Γ. μικρασιατικής καταγωγής από την Νέα Ιωνία Αττικής περιγράφει σε σχετική ερώτηση για τις σχέσεις μεταξύ των κοριτσιών και τον έλεγχο της μητέρας της:

Σ:Δεν υπήρχε ανταγωνισμός μεταξύ κοριτσιών που υπάρχει σήμερα; Α: Πάντα υπήρχε ανταγωνισμός και λέγαμε «η τάδε φοράει αυτό το φόρεμα, αυτή την φούστα». Τότε ήταν στη μόδα και τα φουρό, και έλεγα και εγώ στη μαμά μου να μου πάρει φουρό, αλλά ήταν αυστηρή και δεν μου έπαιρνε φουρό να βάλω. 'Όταν αρραβωνιάστηκα έβαλα φουρό, Σ: Δηλαδή υπήρχε και αυτό με τα ρούχα; Είχες πρόβλημα με τα ρούχα; Α:το νόμιζε πρόστυχο, με την τωρινή γλώσσα..

Η Μαρία από την πόλη της Τρίπολης περιγράφει σχετικά με τις απαγορεύσεις:

Α.: Ποτέ δεν μου είχανε μιλήσει.. αλλά και τότε ήταν μια…ιδιοτροπία.. να μην βγαίνουν τα κορίτσια μόνα τους έξω, δε μ' αφήναν να πάω να δουλέψω.. είχα τελειώσει το γυμν.. το γυμνάσιο εννοειτ.. και…δε μας αφήναν να πάω να δουλέψω πωλήτρια.. να μην με πειράξει κανείς.. στο σπίτι.

Όπως αναφέρει και η Χ. Κατάκη (1998:98) σε αφηγήσεις από αστικά περιβάλλοντα, η σχέση παιδιού-γονέα παρουσιάζεται δύσκολη, με διαφωνίες και ρήξεις. Τα ίδια τα παιδιά ωστόσο τείνουν να δικαιολογούν τους γονείς τους οι οποίοι προσπαθούσαν να τα συνετίσουν και να τα επαναφέρουν στον σωστό δρόμο, συμβουλεύοντας, περιορίζοντας και πιέζοντάς τα. Και οι δύο

αφηγήτριες ωστόσο φαίνονται δύσπιστες στον λόγο τους σχετικά με τις απαγορεύσεις που είχαν υποστεί. Η πρώτη περιγράφει πως στην προσπάθειά της να συμβαδίσει με τις συνομίληκές της και την υπάρχουσα μόδα προσέκρουε στην αυστηρότητα της μητέρας της εξηγώντας πως «τα νόμιζε» πρόστυχα, σαν η ίδια να υπαινίσσεται πως δεν ήταν αυτός ο λόγος που ήθελε να ντυθεί έτσι. Η Μαρία από την Τρίπολη περιγράφει τον περιορισμό των κοριτσιών στο σπίτι ως «ιδιοτροπία» επίσης σαν να μην αντιλαμβάνεται γιατί δεν την άφηναν να δουλέψει, ενώ η ίδια θεωρούσε πως ήταν ασφαλής.

Η Αντωνία Σ.Θ. επίσης από τα Πατήσια, περιγράφει σχετικά με την ζωή στην Αθήνα, και την συναναστροφή με το άλλο φύλο τα εξής:

Σ:Θυμάστε κάποιο ιδιαίτερο περιστατικό για το οποίο είχατε τιμωρηθεί;
Α:Ήτανε όταν του είπανε ότι με είδαν στην Ιπποκράτους να μιλάω με έναν συμμαθητή μου.
Και ο… με είδε ο αδερφός του πατέρα μου και του το είπε αμέσως ότι στεκόταν στην λεωφόρο στην Ιπποκράτους ε; και το βράδυ που γύρισε από την δουλειά με φωνάζει. Εγώ έτρεμα, χέρια, πόδια από το ύφος που με φώναξε και πάω και μου λέει: «μίλαγες με κάποιον;», του λέω: «ναι». «Ποιος ήταν;» - «ένας συμμαθητής μου». Ήταν θηλέων – αρρένων, αλλά ήτανε 5ο θηλέων, 5ο αρρένων και όταν σχολάγαμε συναντιόμασταν στην Ιπποκράτους και πηγαίναμε στα σπίτια μας. Ε, μ' άρεσε βέβαια κιόλας και δεν με κτύπησε, δεν με χαστούκισε, θυμάμαι, αλλά μου λέει: «ένα μήνα δεν θα βγεις έξω από το σπίτι». Και δεν βγήκα.

Σε ερώτηση της συνεντεύκτριας για το αν η αφηγήτρια είχε φίλες και αν στον ελεύθερό της χρόνο ως παιδί έπαιζε μαζί τους απάντησε:

Α:Άπαπα!! Μέχρι που παντρεύτηκα, που παντρεύτηκα μεγάλη, 27, δεν θυμάμαι τώρα, 26, 28, δεν θυμάμαι, δεν είχα καμία φίλη. Δεν μας επέτρεπαν να είχαμε φίλες. Στο σπίτι. Και μέσα στο σπίτι και κέντημα δεν είχε τίποτ' άλλο.

Η αστική τάξη κατά αντίφαση (εφόσον η αστική θεωρείται «ανοικτή κοινωνία» και όχι συντηρητική όπως η παραδοσιακή-αγροτική, περιόρισε σε μεγαλύτερο βαθμό τα θηλυκά μέλη, σε σχέση με την αγροτική-λαϊκή τάξη, με τη συμμετοχή

της γυναίκας στην παραγωγική διαδικασία και κατά συνέπεια την αποφυγή του εγκλεισμού της στο σπίτι (Μερακλής,2011:σ.472).

Στην αφήγηση της Ελένης Κα., από τη Δράμα, παρατηρούμε επίσης την θέση που είχε ο πατέρας, και ο μεγάλος αδελφός σχετικά με την προστασία της τιμής και του ονόματος των κοριτσιών:

Α: Συγκεντρωνόμασταν, παίζαμε το μπουκάλι, κάναμε πάρτι. Μετά λίγο μεγαλύτερη στα δεκαπέντε μου τα χρόνια. .. Και μια βραδιά μάλιστα με τον αδελφό μου πήγαμε σ' ένα πάρτι. Μας κάλεσαν. Όλοι της ηλικίας μας, άλλοι λίγο μεγαλύτεροι, άλλοι λίγο μικρότεροι. Ε, και εκείνη την ώρα που χορεύαμε, μόλις σουρούπιασε, γιατί έπρεπε οκτώμισι ώρα να είμαστε στα σπίτια μας. Μόλις σουρούπιασε βλέπω το ... είπανε ΄΄ ντάμαλα μπουφέ΄΄. Και κλείνουν το φως και 'κείνη την ώρα ο μπαμπάς μου ήρθε από ένα παράθυρο και παρακολουθούσε. Σ: Τι σημαίνει ΄΄ντάμαλα μπουφέ΄΄; Α:΄΄Η ντάμα στο μπουφέ΄΄ να πούμε. Τέτοια! Αυτά, δεν ξέραμε περισσότερο βέβαια. Έτσι το λέγαμε τότε. Και ο μπαμπάς μου αμέσως ανοίγει την πόρτα! Μπαίνει μέσα! Άρχισε να φωνάζει τον αδελφό μου! Τον πήρε απ' το μανίκι! Τον έβγαλε έξω! Με πήρε και μένα και κατευθείαν στο σπίτι! Αυτό ήταν και το τελευταίο πάρτι.

Όπως υποστηρίζεται, στις «ιστορίες των παιδιών» της μεσαίας τάξης, και όχι των λαϊκών μικροαστικών και εργατικών στρωμάτων που αγωνίζονταν για την επιβίωση, όπως είναι φυσικό μέχρις ενός σημείου, οι άνθρωποι δεν έχουν την ανάγκη να αγωνιστούν για την αντιμετώπιση της εξωτερικής αντιξοότητας. Η κύρια ενασχόλησή τους είναι σε σχέση με διαπροσωπικά και εσωτερικά διλλήματα καθώς οι αγωνίες και ο αγώνας τους έχει μετατοπιστεί. Οι κύριοι προβληματισμοί τους συγκεντρώνονται γύρω από προσωπικές, οικογενειακές συγκρούσεις και αμφιβολίες (Κατάκη,1998:124).

Βλέπουμε στην αφήγηση της Μαρίας Π. από αστικό επαρχιακό περιβάλλον, που αναφέρεται στις μεθόδους πειθάρχησης της ίδιας και του αδελφού της τα εξής: *Γιαγιά: Τον τιμωρούσαν! Τον τιμωρούσαν. Προπαντώς τιμωρούσανε το ..., το κορίτσι! Και το ... Εγγονή: Γιατί; Γιαγιά: ... αγόρι το είχανε πιο ... αυτό. Εγγονή: Για ποιό λόγο; Γιαγιά: Γιατί ... Σαν τώρα επειδής που ...,*

εγώ ήμουνα πιο μεγαλύτερη, κατάλαβες, και λέει ότι «Εσύ φταις! Εκείνος είναι πιο μικρός.» Και σαν αγόρι, να πούμε, το είχανε πιο ..., πιο καλόν εκείνον.

Όπως διατυπώνει η Ρ. Κακάμπουρα (2013β:212) σε ορισμένες περιπτώσεις στις οποίες οι ερωτήσεις των συνεντευκτών αποκαλύπτουν έμφυλες διακρίσεις όσον αφορά τις τιμωρίες, καθώς οι γονείς και ιδίως η μητέρα θεωρούσαν πως η μεγαλύτερη κόρη έπρεπε να έχει ωριμότερη συμπεριφορά και επειδή τα αγόρια στο πλαίσιο της πατριαρχικής οικογένειας είχαν ανώτερη θέση από τα κορίτσια. Επιπρόσθετα στις σχέσεις των γονέων με τα παιδιά, η προτίμηση προς τα αγόρια αποτελούσε καθολικό φαινόμενο, το οποίο είχε συνάρτηση και με οικονομικούς λόγους κατά τον Μ. Μερακλή (λ.χ. προίκα) (Μερακλής, 2011:65).

Η Δήμητρα Σ. από τα Βούρβουρα της Τρίπολης περιγράφει στην αφήγησή της τις επαφές της ως παιδί με τα αγόρια και τα κορίτσια της περιοχής της, ενώ στη συνέχεια αφηγείται συζήτηση της μητέρας της με τον ξάδερφό της: *Α:Πάντα με κοριτσάκια έπαιζα . Τ' αγόρια έπαιζαν χωριστά ...«Θεία, να πάρω τα κορίτσια να πάμε στον κινηματογράφο;» «Όχι» έλεγε , «Γιατί ρε θεία , να πάνε , να βγούνε , να πάνε πουθενά» , «και τι θα πει ο κόσμος;» έλεγε , «αφού ξαδέρφια είμαστε , πρώτα!» , «Γιατί το γράφεις δω πέρα στο μέτωπο ότι είσαι ξάδερφός τους;» έλεγε .* Στη συνέχεια βλέπουμε*: Σ:Ήταν ένας ξάδερφός της (μάνας μου) (που βοηθούσε τη μητέρα μου στη φροντίδα του σπιτιού και της οικογένειας) . Με το να της κάνει τις εξωτερικές δουλειές, που δεν ήτανε γι' αυτήν, να φροντίζει να μη κάνουνε κανένα «παραπάτημα».*

Στην αφήγηση της Μαρίας Π. από το αστικό επαρχιακό περιβάλλον του Τόρνου στην ορεινή Ευρυτανία, βλέπουμε και τις συμβουλές που έδιναν στα κορίτσια της εποχής οι γονείς με σκοπό την προστασία της τιμής τους*:*

Εγγονή: Υπήρχαν κάποιες αξίες, αντιλήψεις ή συμπεριφορές στις οποίες έδιναν ιδιαίτερη έμφαση; Σας έλεγαν πώς να συμπεριφέρεστε; Γιαγιά: μας έλεγαν να προσέχουμε και .., να προσέχουμε ... που 'μαστανε κορίτσια ... Αυτά μας έλεγαν…«Μη σας γελάσει κανένας ...», μη μας γελάσει κανένας, «... αυτού που πηγαίνετε.» ... Αυτά μας λέγανε. Εγγονή: Και στα αγόρια; Γιαγιά:

Ε, και τ' αγόρια, τους λέγανε άλλα πράγματα. Αλλά και κείνα τα χρόνια δεν ήτανε όπως τώρα. Τότε πρόσεχανε μόνοι τ(ου)ς, ο καθένας. Άλλο αν έλεγε η μητέρα κάτι - ξέρω 'γω τι; -, αλλά ο καθένας το αισθάνοτανε μόνος του, τα ... αισθάνομασταν μόνοι μας και δεν ... ήμαστανε όπως τώρα.

Φαίνεται πως η έννοιες της τιμής και της ντροπής για το άλλο φύλο, βασικός μοχλός χειρισμού των παιδιών σε παραδοσιακά περιβάλλοντα, είχε τη λειτουργία της προστασίας της τιμής των κοριτσιών. Βασικά χαρακτηριστικά είναι η εσωτερίκευση κάποιων ταμπού σε σχέση με το σώμα, η ενοχοποίηση της στενής συναναστροφής ανάμεσα στα δύο φύλα, ενώ η «πονηριά» είναι συνώνυμη στα περιβάλλοντα αυτά με την γνώση σχετικά με τη σεξουαλική επαφή. Σε άλλο χωρίο αφηγείται μια ιστορία της μητέρας της, ίσως με σκοπό να εκφράσει την αυστηρότητα των ηθών και τα πρότυπα που επιβίωναν σε άλλη μορφή και στην εποχή που μεγάλωνε και η ίδια :

Α:*Η μητέρα μου που ήτανε κορίτσι… πήγε μια φορά κρυφά στο σχολείο, να δει τα παιδιά και μόλις ήρθε πίσω τη σκότωσε στο ξύλο η μάνα της γιατί να πάει σχολείο, γιατί να πας σχολείο –«Πήγα να ειδώ τα παιδιά, δεν έκανα κανένα κακό» παίρνει τη βέργα και της τα' κανε τα πόδια… έκλαιγε δυο μέρες.*

Η Μερόπη Μ. από τον αγροτικό χώρο της στην Δεσκάτης Γρεβενών, αφηγείται σχετικά με τις σχέσεις που είχαν ως παιδιά με το άλλο φύλο τα εξής:

Α:Οχι, τ' αγόρια χωριστά, τα κορίτσια χωριστά, παίζαμι τότι, με αγόρια δεν παίζαμι. Οχι, ελεύθερη ήμουνα αλλά μόνο με φιλενάδεις, όχι με αγόρια.

Από την αφήγηση της Μαρίας Π. επίσης από τον Τόρνο της ορεινής Ευρυτανίας, παίρνουμε ακόμα κάποια στοιχεία σχετικά με τον έμφυλο διαχωρισμό στα παιχνίδια αλλά και τις προτροπές των γονιών σε σχέση με την αγωγή των κοριτσιών:

Γιαγιά: Εμείς τα κορίτσια κάναμε τη δική μας ομάδα. Και τ' αγόρια τη δική τους, που 'τανε πιο ζωηρά. Που ... παίζανε. Είχαμε χωριστεί σε δυο ομάδες. Χωριστά τα κορίτσια και χωριστά τα αγόρια. Γιαγιά: Όταν ήμαστανε μικρά είχαμε συναναστροφή με αγόρια και κορίτσια. Αλλά όταν μεγαλώσαμε ..., δηλαδή φοβότανε η μάνα μας -ξέρω 'γω τι- να (παίζουμε) μαζί και μας λέει: «Αυτά τα αγόρια» -ξέρω 'γω τι- «μη κάνετε παρέα γιατί βλαστημάνε ...», είναι ..., «δεν είναι αυτό τα παιδιά αυτά να τα κάνετε παρέα! Επειδή δεν είναι τσ(ου)πιά να τα κάνετε παρέα, γιατί είναι ...» γι' αυτό και γι' αυτό, μας λέγανε είναι!

Σύμφωνα με τον Β. Αυδίκο και άλλους μελετητές κατά τα δώδεκα χρόνια η συνύπαρξη κοριτσιών και αγοριών στον ίδιο χώρο παρομοιάζεται με τη σχέση φωτιάς και μπαρουτιού (Αυδίκος,1996:243). Στο σημείο αυτό διακρίνουμε ένα χαρακτηριστικό παράδοσης σχετικά με το ότι στις παραδοσιακές κοινωνικές δομές, εκτός σχολείου, τα αγόρια και τα κορίτσια χωρίζονται και παίζουν μεταξύ τους τα δικά τους παιχνίδια (Κλωνή,2000:443).

Η Ευαγγελία Μ. από αγροτικό περιβάλλον και συγκεκριμένα το Μαντούδι Ευβοίας περιγράφει σε σχέση με τα δικά της παιδιά, παραλείποντας τα δικά της βιώματα: *Σ.: Ακολούθησες διαφορετική διαπαιδαγώγηση για τα αγόρια και άλλη για την κόρη σου; Α. :Όλοι ίδια. Σ.: Το ίδιο συμπεριφερόσουν, έτσι; Α.: Ίδια. Ναι.* Με βάση τα λεγόμενα της αφηγήτριας παρατηρούμε πως διαφαίνονται αλλαγές στην κατά φύλο διαπαιδαγώγηση στην επόμενη γενιά, αυτήν των παιδιών των αφηγητριών.

Μελετώντας τα βιώματα των γυναικών αυτών, μπορούμε να πούμε πως η κατά φύλο διαπαιδαγώγηση είναι εξίσου έντονη στον αστικό, τον αστικό-επαρχιακό και τον αγροτικό παραδοσιακό χώρο. Στην ενήλικη ζωή των αφηγητριών βλέπουμε πως στην πλειονότητα των αφηγήσεων πέρα από κάποιες περιπτώσεις που ο πατέρας έδειχνε αδυναμία στον γιο του λόγω διατήρησης του οικογενειακού ονόματος, οι αφηγήτριες δηλώνουν πως η διαπαιδαγώγηση που έδιναν στις κόρες τους δεν ήταν προσανατολισμένη στον έμφυλο διαχωρισμό. Ωστόσο, παρατηρείται ξεκάθαρα στο κομμάτι των προσδοκιών τους ως μητέρες, πως μολονότι οι περισσότερες θα αναφέρουν την επιθυμία τους να σπουδάσουν οι κόρες τους και να αποκατασταθούν επαγγελματικά, το «οικιακό ιδεώδες» του γάμου και της οικογένειας δεν εκλείπει από καμία αφήγηση σχετικά με τις προσδοκίες για τις κόρες τους.

2.2.6 Μέσα διαπαιδαγώγησης-Ποινές

Στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου, που ανεξάρτητα από το περιβάλλον που τα παιδιά μεγάλωναν (αγροτικό, αστικό) μπορεί να χαρακτηριστεί μια συντηρητική και παραδοσιακή δομή, πρωτίστως οι γονείς αλλά και το σχολείο όφειλαν να διαπαιδαγωγήσουν τα νέα μέλη, σύμφωνα με τις πολιτισμικές αξίες της εποχής και με κάθε διαθέσιμο μέσο. Όσον αφορά την οικογένεια στα μέσα διαπαιδαγώγησης των αφηγήσεων ζωής, βλέπουμε τις υποδείξεις, τις συμβουλές και τις απαγορεύσεις, τις ευχές, τις κατάρες, την παρατήρηση του παραδείγματος των

ενηλίκων από τα παιδιά και τη μίμησή τους, την πρόκληση φόβου (στην οποία θα εστιάσουμε στην παρούσα ενότητα, καθώς αποτελεί την πιο ακραία μορφή διαπαιδαγώγησης), αλλά και τις αφηγήσεις από τους μεγάλους προς τους μικρούς δέκτες μέσω αφηγήσεων, με παραμύθια, τραγούδια κ.ά.

Μια τέτοια αφήγηση βλέπουμε στην συνέντευξη της Ιωάννας Τ. που γεννήθηκε το 1932 στο ορεινό χωριό Αναφωνήτρια της Ζακύνθου:

> *Α..: Για τον Άγιο μας, μου μίλαγε ο πατέρας μου, για την ιστορία της Αναφωνητρίας μας, ναι, είχανε δύο ξένοι, από ξένο κράτος, αυτές τις εικόνες, την Αναφωνήτρα μας και όταν εφτάσανε στο Βρώμι, τα ΄χανε με καϊκια τότες και τα φυλάγανε, είχανε μεγάλη αξία αυτά τα εικονίσματα, αλλά εμάθανε, συνονογιόντανε με ασύρματο τότε, λέει, και συνονογιόντανε ότι ήτα.. , εε έρχεται άλλο καράβι με το, με το…, με Τούρκους. Και θα τους τα ΄παιρνε. Και βγαίνουνε όξω στο εε, στο δάσος και κρύψανε τις εικόνες… τις παρατήσανε για να μην τσι πάρουνε, καλύτερα από να τις πάρουνε οι Τούρκοι, τσι κρύψανε στο δάσος απάνου, αλλά θα χάθηκε το σημάδι και να ΄ρθανε έπειτα ότα ηρεμίσανε, δεν τις βρήκανε αυτοί, αλλά όμως, ω του θάγματος, εκατέβαινε το φως από τον ουρανό κι επήαινε εδεκεί που ήτανε οι εικόνες. Ναι, και τις έβρηκε, έβλεπε που ήτανε, ε, τσοπάνης κι εφύλαγε τα γίδια και έβλεπε το φως κάθε βράδυ. Κι επήε στο χωριό και το είπε. Κι εκεί που το είπε στο χωριό, πήαν οι συγχωριανοί και ψάξανε, ψάξανε, δεν εμπόργιανε να τη βρούνε, αλλά εβάλανε φωτιά, για να καεί το μέρος εκεί που εβλέπανε. Τού λεγαν του τσοπάνη «πού τό ειδες το φως;», «έδωπα». Και μάλιστα η Αναφωνήτρα μας έχιε καεί λίγο εδώ (δείχνει το μάγουλό της) το πρόσωπό της, χρόνια, και την πήρανε την εικόνα και τη φέρανε από το, από το δάσος στο χωριό, στην εκκλησία. Αλλά τι έκανε; Τη μία μέρα τη φέρνανε, τη νύχτα έφευγε η εικόνα κι επήαινε στη θέση της, έδεκεί. Και, την άλλη μέρα πηαίναν στην εκκλησία, τίποτα η εικόνα. Την παίρναν, έφευγε τη νύχτα η εικόνα αυτή. Ολοφάνερα. Εε, τάξανε λοιπό παλαιά οι χωριανοί, λέει: «Αναφωνήτρα μου θαματουργή μου, να κάτσεις εδώ μόνιμα στην εκκλησία μας κι εμείς θα σε φέρνουμε κάθε νια Δευτέρα. Θα φτιάξουμε εκκλησάκι εδωπά, εκκλησούλα, και θα λειτρουγάμε και θα σε φέρνουμε εδώ κάτου. Κι από τότε που τση το τάξανε δεν εξανάφυγε. Ναι, ναι. Αυτά μου έλεγε.*

Οι ιστορίες αυτές μολονότι διαθέτουν έναν χαρακτήρα μαγικοθρησκευτικό, δεν έχουν τόσο ως σκοπό να συνετίσουν τα παιδιά, όσο αποτελούν ένα μέσο «ένωσης» των διαφορετικών γεννεών μεταξύ τους, και συνέχιση της προφορικής λαϊκής παράδοσης.

Η Αντωνία Σ.Θ. από την Αθήνα θα αναδείξει την διαγενεακή μεταβίβαση των προλήψεων των γονιών της:

Σ:Ήταν προληπτικοί οι γονείς σας;

Α:Ναι (ήταν προληπτικοί)

Σ:Και σε ποιες προλήψεις πίστευαν; Ας πούμε τι θυμάστε εσείς; Τι σας έχει μείνει;

Α:Δεν θυμάμαι. Θυμάμαι την μαύρη γάτα (...), θυμάμαι ποιος θα μας έκανε ποδαρικό το νέο έτος.

Σ:Α! και αυτά σας είχαν μείνει εσάς μετά έτσι;

Α:Ναι. Βέβαια μέχρι τώρα. Μέχρι τώρα.

Η Μαρία Π. γεννημένη το 1928 στον Τόρνο της Ορεινής Ευρυτανίας, αφηγείται:

Γιαγιά: το μπουμπούνισμα που έκανε μας λέγανε: «Το ακούς, ο μπαμπούλας; Θα 'ρθει να σε πάρει!» Θα 'ρθει να σε πάρει. Κι έτσι, φοβόμασταν εμείς τα μικρά. Από το βρόντο που έκανε, που κρα.., που κάνανε τα σύγνεφα. Εγγονή: Τι άλλο σου έλεγαν για να σε φοβίσουν και να είσαι φρόνιμη; Γιαγιά: Ε, μου λέγανε αν δεν κάναμε καλά, μας ... εε ..., φωνάζανε. «Θα σας βγάλουμε έξω το βράδι και θα σας φάει ο κακός ο λύκος, η αλεπού...», «Ο κατσίβελος θα σας βάλει στο σακί του μέσα...», κι έτσι εμείς μαζευόμασταν πιο πολύ!

Στο χωρίο αυτό, παρατηρούμε την πρόκληση φόβου ως μέσο διαπαιδαγώγησης. Σε αυτή την αποτρεπτική μορφή, υπάρχει η σύνδεση με το μαγικό, το παγανιστικό στοιχείο στο οποίο τα παιδιά πειθαρχούν (όπως και οι ενήλικες πολλές φορές) καθώς φοβούνται το «υπερφυσικό», ακόμα και αν πρόκειται για εξηγήσιμα φυσικά φαινόμενα (βροντές). Από την άλλη ο φόβος του «στοιχειού», έρχεται σε αντίστιξη με τον φόβο του «θείου» καθώς σε αυτόν υπάρχει το στοιχείο της μετάνοιας και της συγχώρεσης, μέσω των οποίων τα παιδιά μπορούν να εξιλεωθούν και έχουν

μια ακόμη ευκαιρία, ενώ το στοιχειό πολλές φορές αναπαρίσταται ως ανθρωποφάγο. Άλλο παρόμοιο παράδειγμα αποτελεί η παρακάτω αφήγηση της Μαρίας παραδόσεων από την Τρίπολη:

Σ.: Μμ ε θυμάσαι η γιαγιά σου ας πούμε, που να σου λεγε κάποιο παραμύθι αλλά με βρικόλακες ή λίγο πιο εξωπραγματικά.. Α.: εγώ δεν μπορούσα να ακούω για βουρκόλακες και για τέτοια αλλά καμιά φορά μας έλεγε η γιαγιά μου για τα καλικατζάρια. Σ.: Α τι σας έλεγε για αυτό; Α.: ... ότι παρουσιαζόντουσαν ερχόντουσαν τα Χριστούγεννα και φεύγανε τις ε… Βαφτίσεως… και δεν μας άφηνε να βγούμε έξω όταν εσκοτείνιαζε, μας επρόσεχε και μας έλεγε περιστατικά τα οποία τώρα δεν ξέρω αν είναι σωστά αλλά η γιαγιά τα έλεγε για σωστά γιατί μας έλεγε συγκεκριμένους ανθρώπους, συγγενείς. Α.: Παρουσιαζότανε..ε.. ένας καλικάτζαρος πήγε στον μυλωνά και του έψηνε δίπλα στο κρεατάκι του..είχε ψήσει έβαζε και ένα ποντίκι και έψηνε ο καλικάτζαρος και εκεί νευρίασε ο μυλωνάς και τον σκότωσε..και αυτό φώναζε..δυνατά..και έφυγε ο άνθρωπος γιατί θα τον εσκοτώνανε οι καλικατζάροι..με τις φωνές εμαζευτήκανε πάρα πολλοί..και ανέβηκε στο άλογό του το οποίο ήξερε το δρόμο και έβαλε ένα… έναα..δέμα από τη μια μεριά του.. στο σαμάρι και ένα από την άλλη και αυτός έπεσε απάνω..στην κοιλιά του εδέθηκε.. εκρατιότανε με τα σκοινιά..και οι καλικατζάροι πήγανε και έλεγε :<< Να το ένα μέρος να και τ' άλλο, που είναι ο κακός ο μυλωνάς;>> . Μόλις έφτασε μες στο σπίτι του γιατί το άλογο ήξερε το σπίτι του εφώναξε :<< Γυναίκα, το δαυλί με τη φωτιά>>, γιατί μόλις βλέπαν φωτιά τα καλικατζάρια εξαφανιζόντουσαν κι έτσι σώθηκε ο άνθρωπος… Τα πίστευαν.. γιατί έλεγαν και ονόματα και οδούς που είχαν το σπίτι τους. Σ.: Και αυτά σας τα λεγαν βράδυ συνήθως; Α.: Συνήθως βράδυ εκεί δίπλα στη φωτιά.. στο μαγκάλι που είχαμε ή στη σόμπα..

Ένα ακόμα μέσο πρόκλησης φόβου αποτελούσαν οι σωματικές ποινές, που ήταν ένα απολύτως αποδεκτό μέσο πειθάρχησης, μερικές φορές ακόμα και στη συνείδηση των παιδιών. Η μητέρα ήταν εκείνη που επέβαλλε συχνότερα την τιμωρία για να συνετίσει τα παιδιά για «μικρά παραπτώματα» ενώ ο πατέρας για τα πιο σοβαρά. Σε πολλές αφηγήσεις παρατηρούμε γενικότερα τα παιδιά να περιγράφουν πως δεν χρειαζόντουσαν συμβουλές ή συζήτηση για να συμπεριφέρονται σωστά και πως ήξεραν από μόνα τους πώς να πράξουν, ενώ σε άλλες αφηγήσεις με τον φόβο της τιμωρίας τα παιδιά απέφευγαν να παραφέρονται.

Στην περίπτωση της αναπαράστασης της αγωγής των κοριτσιών μεγάλη βαρύτητα και σχέση με τις μεθόδους πειθάρχησης παρουσιάζουν οι έννοιες της τιμής και της ντροπής, και το

ζήτημα του κοινωνικού περίγυρου, τόσο σε αστικά και επαρχιακά όσο και σε αγροτικά περιβάλλοντα. Όσον αφορά τις τιμωρίες η Ρ. Κακάμπουρα (2013β :211), στο άρθρο της για τις πρακτικές πειθάρχησης των παιδιών την περίοδο του Μεσοπολέμου μέσα από αφηγήσεις ζωής, θα περιγράψει πως ακόμα και ο ξυλοδαρμός στον παρόντα χρόνο αφήγησης εξωραΐζεται, χωρίς να αναφέρονται ψυχικά τραύματα ή να μειώνεται ο σεβασμός και ο θαυμασμός για τους γονείς. Σύμφωνα με τα τότε πρότυπα ανατροφής, η υπακοή ήταν αυτονόητη όπως και η τιμωρία στην περίπτωση της ανυπακοής επίσης.

Η Αγγελική Α. μεγαλωμένη στον Πειραιά περιγράφει: *Σ: Οι γονείς σου σε μάλωναν; Α: Η μητέρα μου μόνο. Ο μπαμπάς μου όχι. Καθόλου. Η μητέρα μου ήταν πάρα πολύ αυστηρή και συνέχεια με μάλωνε : Όχι. Τι τιμωρία να μου κάνουνε; Σ: Όταν έκανες κάποια αταξία σαν παιδί. Α: Μα δεν έκανα αταξία. Ήμουνα πολύ καλό παιδί από μικρό. Το πιο ήσυχο παιδί απ' όλα τ' αδέρφια μου.*

Η Άννα Ξ.Χ. περιγράφει τις τιμωρίες που υπέστη από την μητριά της: *Σ:Έχετε κάποια, έτσι, πολύ δραματική εμπειρία που θυμάστε; Α:Θυμάμαι πάντα αυτό το ξύλο που μου 'δινε…για τελείως ασήμαντους λόγους. Θυμάμαι εικόνες, δηλαδή θυμάμαι πόσο πολύ με χτυπούσε και στο πρόσωπο, που άνοιγε πολλές φορές η μύτη μου και πιτσιλούσε τους τοίχους της κουζίνας, που μάλιστα έπαιρνε ένα πανί μετά και το σκούπιζε, γιατί ήταν από ρεπολίνη. Δεν ήταν κάποια… Δεν ήταν τοίχος, και έβγαινε πολύ εύκολα το αίμα που ήταν πάνω στους τοίχους.*

Η Αντωνία Σ.Θ. παρουσιάζει την τιμωρία που της επέβαλλαν που είχε χαρακτήρα εγκλεισμού στο σπίτι:

Η Μαριάνθη Ζ. από στην Πλακάδο, Γέρα Μυτιλήνης αφηγείται για τις συμβουλές μιας γειτόνισσά τους: *Α: μ' έβλεπε στις βρύσες και μου 'λεγε: «Τι κάνεις; Έχεις κανένανε; Μας έπιανε και μας έλεγε: «Η τιμή, τιμή δεν έχει. Και χαρά στον που την έχει! Προσέξτε μην σας αυτό, κανένας, που 'σαστε ορφανές. Δεν έχετε μάνα. Δεν έχετε πατέρα. Να προσέχετε... Να προσέχετε... Να προσέχετε...» Και εγώ όταν παντρεύτηκα... Έλεγα... Δεν ήξερα, που είναι και η παρθενιά. Δεν ήξερα και που είναι τ' αυτά. Δεν εβρέθηκε ένας άνθρωπος να μου πει τίποτα. Και όταν παντρεύτηκα, δεν ήξερα που παν' τα.. Κανέναν, να μου πει: «Έτσι είναι» Έπεσα στο κρεβάτι και δεν ήξερα.. τι γίνεται αυτό το πράγμα...*

Η επανάληψη των λέξεων: *προσέξτε, να προσέχετε, να προσέχετε, να προσέχετε* φαίνεται να είναι δηλωτική της σημασίας που είχε το δίπολο της τιμής και της ντροπής στην κοινωνία που

έζησε. Στη συνέχεια επαναλαμβάνει: *δεν ήξερα, δεν ήξερα, δεν ήξερα* στην περιγραφή της ζωής της μετά τον γάμο, το οποίο θα μπορούσε να ερμηνευθεί είτε με την αίσθηση μιας εσωτερικευμένης εμμονής στην έννοια της τιμής (καθώς οι γυναίκες που την εποχή εκείνη γνώριζαν τέτοιες πληροφορίες μπορούσαν να θεωρηθούν ανήθικες), είτε με αρνητική χροιά, πως κανένας δεν την βοήθησε να γνωρίσει το σώμα της. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε πως πέρα από την βαθιά ενοχική σχέση του θηλυκού παιδιού σχετικά με την σεξουαλικότητά του, καθώς το δικαίωμα στην ηδονή, χωρίς να αναφέρεται ρητά είναι πάντοτε ένα αρσενικό δικαίωμα, δεσπόζουν και η άγνοια και έλλειψη σχετικών πληροφοριών όπως και η «αναγωγή της παρθενίας σε ύψιστη αρετή» και ένα όπλο διαπραγμάτευσης της οικογένειας για την αναζήτηση γαμπρού (Γκασούκα,2013β:202-3). Όπως περιγράφεται, το πατριαρχικό πολιτιστικό σύστημα αξιών πλέκει ένα δίκτυ κανόνων και σχέσεων/συμπεριφορών, το οποίο εγκλωβίζει τις γυναίκες από την στιγμή της γέννησής τους, και εμποδίζει αφενός την όποια αυτοδιάθεση έχουν σε συνάρτηση βέβαια με τις συνθήκες της εποχής αλλά και την *«ενδοφυλική ανάπτυξη συμμαχιών και εταιρικότητας, για την υπέρβαση της υποτέλειάς τους».* Ακόμα διαμορφώνουν το «έμφυλο όριο» σύμφωνα με το οποίο, η ηθική, οι αξίες, η γλώσσα, η κοινωνικοποιητική διαδικασία και πολλαπλές άλλες διαδικασίες, διαιρούνται κατά φύλο (ό.π.:201).

Τις κρατούσες αντιλήψεις περί ντροπής και καλού ονόματος φαίνεται να εντοπίζουμε και σε άλλο χωρίο της αφήγησης αυτής όπως περιγράφει η Μαρία Δ. από την Αρέθουσα της Κεντρικής Μακεδονίας:

Α: ο πατέρας μου, θυμάμαι, στη ζωή μου μία φορά που έφαγα ένα χαστούκι από τον πατέρα μου. Μετά από το σχολείο μαζευόμασταν τα κοριτσάκια και πηγαίναμε με τα βιβλία μας, πηγαίναμε και βόσκαμε τις κατσίκες στα χωράφια, εκεί στα λιβάδια που ήτανε και εμείς πιάναμε πότε το διάβασμα πότε το χορό και το τραγούδι τα κοριτσάκια, «Γιατί τι έκανες αυτό; Έδωσες δικαίωμα να μου κάνουν παρατήρηση» κι έφαγα ένα χαστούκι. [Γι' αυτό το γεγονός αισθάνθηκα φοβερά]. Ντρεπόμουν να σηκώσω το κεφάλι να δω τον πατέρα μου μετά. Τόσο πολύ.

Ενώ στην περίπτωση της παραπάνω αφηγήτριας βλέπουμε στον λόγο της πως η χειροδικία της δημιούργησε αισθήματα ενοχής και ντροπής απέναντι στον πατέρα της, σύμφωνα με τα τότε πρότυπα, χωρίς να περιγράφεται με όρους κακοποίησης όπως θεωρείται σήμερα (Κακάμπουρα,2013β:211), στην περίπτωση της παρακάτω αφηγήτριας βλέπουμε την προσπάθειά της να διαφύγει και να προστατεύσει τον εαυτό της, προσφεύγοντας στην γιαγιά της, ωστόσο όπως

θα περιγράψει ο ξάδελφος της μητέρας της, ενδεχομένως ως άντρας και υπεύθυνος για τον συναιτισμό της ανηψιάς του την ανακάλυπτε οδηγώντας την πίσω στην τιμωρία της. Η Δήμητρα Σ. από τα Βούρβουρα της Τρίπολης, ανακαλεί:

Α:(Η μητέρα μου με μάλωνε) πολύ , με τιμωρούσε δια ροπάλου . Για ψύλλου πήδημα ,
(με τιμωρούσε) (και ένιωθα) πάρα πολύ άσχημα : είχα
επιχειρήσει τρεις φορές να φύγω να πάω στη γιαγιά μου ,
αλλά επειδή δεν ήξερα ακόμη τα κατόπια στη Τρίπολη σαν παιδί που ήμουνα ,
δεν μπόρεσα να ξεφύγω , κι ερχόταν κάποιος θείος μου «Μπάρκολης» ,
ξάδελφός της και μ' έβρισκε και τότε ήταν η τιμωρία , τι να σου πω ...

Η Ελένη Κω. από το Κεραστάρι Αρκαδίας, αφηγείται σχετικά με την αυστηρότητα του πατέρα της:

Α:Ο πατέρας μου ήτανε αυστηρός μπορούσα να φάω και ξύλο από τον πατέρα μου άμα του ΄λεγα κουβέντα… σοβαρή μπροστά τους, δεν κοιτάγαμε, δεν αντιμιλάγαμε. Δεν αντιμιλάγαμε στους γονείς ποτέ. Ήτανε αυστηρός ο πατέρας μου. Αν ακούσω κάτι, ότι κάνατε κάτι στον εαυτό σας, δε θα μπείτε σπίτι, μας έλεγε, θα σας κόψω το κεφάλι στη πόρτα. Στη συνέχεια αφηγείται μια ιστορία ως παράδειγμα: *Α:«Βρήκες του Μένιου τα λεφτά ΄συ» μου λέει, «Μου ΄πε ότι έχασε κάτι λεφτά και τα βρήκες εσύ». «τι λες;» του λέω,«Που να τα βρω εγώ τα λεφτά;» Τι του λες, του λέει η μητέρα μου, του παιδιού; «Αμα τα ΄βρισκε τα λεφτά εδώ θα τα ΄φερνε που θα τα πήγαινε;» (είπε η μητέρα της αφηγήτριας) «Δε ξέρω αυτός μου είπε ότι τα ΄βρηκες εσύ τα λεφτά» (είπε ο πατέρας). Βρε όχι, βρε αμάν «τα βρήκες και δε τα ΄δίνεις». Έφαγα του κόσμου το ξύλο. Με τη λουρίδα, τα πόδια μου τρέχαν αίμα. Έκλαιγα μέχρι κει ΄πάνου. Κι έρχεται ο Τάκης (αδερφός της αφηγήτριας) και τον βουτάει, θα σε πνίξω, του λέει. «την έχεις υπερέτρια σε όλα μπροστά και τη βαράς κιόλας;» (κλάματα).*

Στο παράθεμα αυτό ο αδελφός της αφηγήτριας παρουσιάζεται ως προστάτης της αδελφής του, απέναντι στην αγριότητα του πατέρα τους, ενώ φαίνεται πως η μητέρα δεν είναι ικανή να συγκρατήσει τον σύζυγό της.

Η Ιωάννα Τ. από επίσης αγροτικό περιβάλλον, το ορεινό χωριό Αναφωνήτρια της Ζακύνθου θα αφηγηθεί σε σχέση με ένα περιστατικό τιμωρίας:

Α.: Σε μάλωναν ποτέ; Ι.: Ω, ο πατέρας μου ναι. Πολλές φορές, με το τίποτα…ετσάκωσε ο πατέρας μου μία βέργα, κυδωνίτικη, και ξύλο που μου έδωσε; Και, κάπου ήταν η μάνα μου και ήρθε

κι ότι ήρθε επάνου στον καυγά που με βάριε ο πατέρας μου! Μικρή για δύο σύκα! Και θυμώνει κι η μάνα μου και λέει «Θες να τη σακατέψεις εσύ να την αποκάμεις; Θα την αποκάμω κι εγώ!» και μ΄αρπάζει (γελάει), αυτό δε θα το ξεχάσω, μ΄αρπάζει κι αυτή, γλουμπανιές, χαστούκιες… τρέχει λοιπό μία θεία μου, θέος χωρέσ΄ τη, που ήτανε στην αυλή, «Ωρέ γαμώτο, λέει, μην αρχίσω εσάς και σας χαλάσω, την κοπέλα λέει θα σκοτώσετε γι΄ αυτή τη δουλειά; Ναι, και μ' άρπαξε η θεία μου κι εγλύτωσα. Πολύ βαριά τότε, ναι, το θυμάμαι.

Η Αναστασία Κ. από το Γραμματικό Αττικής διηγείται για τις τιμωρίες που υπέστη: *Α:Αν έκανα κάτι, που οι γονείς μου αποδοκίμαζαν μου έριχναν ξύλο. Την τιμωρία επέβαλλε ο πατέρας μου, βοήθαε και η μάνα μου. Οι τιμωρίες ήταν: μέσα στο στάβλο μαζί με τα ζώα, τη νύχτα, πίσσα. Θυμάμαι κάποιο ιδιαίτερο περιστατικό για το ποίο είχα τιμωρηθεί: φύλαγα τα πρόβατα αυτή την ημέρα εγώ και ξεχάστηκα εκεί για λίγο, και πέσανε στα κουκιά του γείτονα, και τιμωρία και καυγά. Όλη νύχτα στα ζώα κάθισα, σκοτεινά. Ένιωσα άσκημα πολύ*

Η Μερόπη Μ. από τη Δεσκάτη Γρεβενών θα αφηγηθεί: *Α:Με τιμωρούσαν, ναι με τιμωρούσαν (αν έκανα κάτι κακό).Η μητέρα μ' επέβαλε την τιμωρία. Δε μ' έδωνε να φάω. Ε, η τιμωρία ήταν αυτήν, δε μ' άφηνε να φάω ψωμί.*

Παρατηρούμε εν γένει, πως σε αγροτικές περιοχές συχνά η τιμωρία που επιβάλλουν οι γονείς είναι πιο σκληρή απέναντι στις κόρες, με ξυλοδαρμό, λουρί, βέργα, ενώ και οι δύο γονείς συμμετέχουν στον συναιτισμό τους. Ποιο ήπιες τιμωρίες παρατηρούμε στα αστικά κέντρα όπου η τιμωρία έχει την μορφή απαγορεύσεων (περιορισμός εξόδων, περιστασιακό χαστούκι, μάλωμα) ενώ έναν κάποιο ρόλο φαίνεται να παίζει και το μορφωτικό υπόβαθρο των γονέων αλλά και η κατάσταση διαβίωσής τους. Παραδείγματος χάριν, ο πατέρας της τελευταίας αφηγήτριας από τη Δεσκάτη Γρεβενών, ένα περιβάλλον παραδοσιακό και αγροτικό, εργάστηκε ως καταστηματάρχης και η μητέρα της ασχολούνταν με τα οικιακά. Αναφέρει πως η οικογένειά της ανήκε «στην ανώτερη τάξη», ζούσαν σ ένα μεγάλο σπίτι, είχαν υπηρεσία και έραβαν τα ρούχα τους σε μοδίστρα. Η τιμωρία που της επιβαλλόταν ήταν η στέρηση ψωμιού, μια κατάσταση αρκετά συμπαθητική σε σχέση με την περιγραφή της Ελένης Κω. από το Κεραστάρι Αρκαδίας, όπου περιγράφει το περιστατικό του ξυλοδαρμού με λουρίδα. Ο πατέρας της εργάστηκε ως αγρότης και η μητέρα της ως αγρότισσα. Είχε τρεις αδελφούς και μια αδελφή και όπως αναφέρει, οι γονείς της την σταμάτησαν από το σχολείο επειδή ήταν η πρώτη κόρη και είχε καθήκον να κάνει τις δουλειές του σπιτιού και να μεγαλώσει τα μικρότερα αδέλφια της.

2.2.7 Παιδική εργασία

Όπως περιγράφει ο Δ. Δασκαλάκης (2009:386-7), η παιδική εργασία, αν και δεν έχει κάποιον κοινά αποδεκτό ορισμό, ορίζεται με βάση δύο συνιστώσες. Η πρώτη ορίζεται σε άμεση συνάρτηση με την αγορά εργασίας, ενώ η δεύτερη, ακόμα πιο ευρεία, περιλαμβάνει οποιαδήποτε μορφή εργασίας, ακόμα και αυτές που γίνονται στο πλαίσιο της οικογένειας, χωρίς αμοιβή, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως είναι λιγότερο επιβλαβείς για το παιδί από την πρώτη συνιστώσα . Ιστορικά, τα παιδιά πάντα εργάζονταν και η εργασία τους αποτελούσε σημαντικό μερίδιο συνεισφοράς στο οικογενειακό εισόδημα (ό.π.).

Περνώντας στο ερευνητικό μας υλικό, η Κωνσταντίνα Γ. μεγαλωμένη στην Νέα Ιωνία, αφηγείται σχετικά με την εργασία της:

Σ:Πότε ξεκίνησες δουλειά; Α: Ξεκίνησα στα 12-13 σε εργοστάσιο και θυμάμαι τα λεφτά μας τα βάζανε σε φάκελο και ερχόμουνα τα έδινα στη μαμά μου και μου τα μάζευε και μου έπαιρνε ένα μπουφέ, μία ντουλάπα, μου έκανε προίκα.

Στο σημείο αυτό παρατηρούμε πως η αφηγήτρια ανήκει στην εργατική τάξη του αστικού χώρου και δούλευε ήδη από τα δώδεκα χρόνια της σε εργοστάσιο, προκειμένου να φτιάξει την προίκα της. Όπως έχει διατυπωθεί, καθότι τα κορίτσια είχαν ως προορισμό να γίνουν σύζυγοι, μητέρες και νοικοκυρές, αναγκαζόντουσαν ουσιαστικά να εργαστούν για οικονομικούς λόγους και έπρεπε να καταστούν άμεσα και πλήρως «εκμεταλλεύσιμα» για την μικρή διάρκεια της επαγγελματικής τους ζωής, η οποία ιδίως σε αστικά περιβάλλοντα τελείωνε με τον γάμο τους. Για τον λόγο αυτόν τα βιομηχανικά εργοστάσια αποτελούσαν την πρώτη επιλογή σε πιθανή αναζήτηση απασχόλησης (Ρηγγίνος, 1995,42). Σε συνδυασμό με την ταξική προέλευση της αφηγήτριας, διακρίνουμε στοιχεία παράδοσης καθώς όπως έχει περιγράψει ο Β. Αυδίκος (1996:278) σε παραδοσιακά περιβάλλοντα δεν υπήρχε άλλος τρόπος κοινωνικής καταξίωσης για το κορίτσι παρά μέσω του γάμου.

Η Μαρία από αστικό περιβάλλον περιγράφει σε σχετική ερώτηση για το «χαρτζιλίκι» της: *Α: ήθελα πάντα να μαζεύω λίγα χρήματα δικά μου.. το θεωρούσα απαραίτητο να έχω χρήματα δικά μου, να μη ζητάω ούτε για την εκκλησία ούτε για να πάρω κάτι.. άρχισα να κεντάω για ξένους. .τότε*

που ήταν οι Αμερικάνοι και ερχόντουσαν.. κεντούσα τον Παρθενώνα.. που είχα.. ένα μαγαζί.. μου έφερνε δουλειά.. και κεντούσα.. και έβγαζα το χαρτζιλίκι μου.

Φαίνεται πως η αφηγήτρια διαχωρίζει το προσωπικό της εισόδημα, από εκείνο της οικογένειας, και μας δίνει την εικόνα ενδεχομένως πως αυτό ήταν κάτι αποδεκτό και από την οικογένειά της. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε μια τάση νεοτερισμού, καθώς η ίδια είχε το δικαίωμα διαχείρισης των χρημάτων της.

Η Δήμητρα Σ. από τα Βούρβουρα της Τρίπολης, περιγράφει τα εξής σχετικά με την παιδική εργασία στην εποχή της*:*

Α:(Η μοδίστρα, που εργαζόμουν) ήτανε δυο στενά πέρα απ' το σπίτι μας.
Εκεί μ' έστειλε (η μάνα μου) για να μάθω, αλλά εκείνη μ'
έβαλε για κανα καρυκωματάκι, να της κρατάω το παιδί,
να της ανάβω τη σόμπα και τέτοια πράματα. (Εκεί έμεινα) πολύ λίγο καιρό.
Μέχρι που πήγα μια μέρα λίγο αργοπορημένη –
περίμενε να πάω να της ανάψω τη σόμπα– μόλις μπήκα μέσα μου λέει «τι ώρα είν αι τώρα;» και γυρίζει και μου δίνει ένα σκαμπίλι, πολύ δυνατό.
Λοιπόν, μόλις μου έδωσε το σκαμπίλι,
εσηκώθηκα κι έφυγα και πήγα στο σπίτι μου κλαίγοντας –
εκεί πιο κάτου που ήταν το σπίτι. Λοιπόν της λέω (της μάνας μου) έτσι κι έτσι ,
...Γυρίζει στου ξάδερφου της τη γυναίκα και της λέει: «άκου να σου πω Ελένη,
εγώ το παιδί μου δεν το' στειλα εδώ για δούλα –
τότε τις υπηρεσίες τις λέγανε δούλες– το έστειλα να μάθει τη μοδιστρική,
να μάθει να έχει ένα όπλο στη ζωή της για να ζήσει αξιοπρεπώς».
Εγώ τα ζήταγα (τα λεφτά), εγώ τα έπαιρνα και τα' δινα στη μάνα μου.
Κοίταξε να ιδείς, δεν μου άρεσε (αυτή η δουλειά), αλλά επειδή είμαι τελειομανής –
και με ξέρεις – ήθελα τη δουλειά μου, αυτή που έμαθα, να την κάνω όπως πρέπει
.Θα προτιμούσα να έχω μάθει γράμματα, να έχω βγάλει τουλάχιστον το Γυμνάσιο.

Σχετικά με το επάγγελμα της μοδίστρας καταγράφονται τα εξής: *«Το επάγγελμα της μοδίστρας ήταν προσοδοφόρο. Από το πλήθος των φτωχών κοριτσιών που συναθροίζονταν στα ατελιέ, πολύ λίγες κοπέλες με κόπο και αφού περνούσαν διάφορες δοκιμασίες κατόρθωναν να*

τελειοποιηθούν…Πολύ συχνά η μοδίστρα τις χρησιμοποιούσε και ως υπηρέτριες στο σπίτι της. Έτσι, από όλες αυτές που μαθήτευαν, μόλις μία ή δύο κατάφερναν να ασκούν το επάγγελμα μετά από επτά ή οκτώ χρόνια, διότι στερούνταν συστηματικής μόρφωσης» (Σαλίμπα,2002:222).

Βλέπουμε στην περιγραφή του περιστατικού αυτού, πως παρότι η αφηγήτρια θα προτιμούσε να συνεχίσει την εκπαίδευσή της, υποτάχθηκε στην θέληση της μητέρας της, η οποία παρουσιάζεται ιδιαίτερα αυστηρή, και παρά το ότι η εργασία της μοδίστρας δεν της άρεσε, μέσω του τονισμού του προσωπικού της γοήτρου (*επειδή είμαι τελειομανής, με ξέρεις*), ασκεί την μοδιστρική δίνοντας τα χρήματα στην μητέρα της. Όπως αναφέρεται: «τα παιδιά συνέβαλλαν στην οικογενειακή οικονομία, ανάλογα με την ηλικία, το φύλο, τη μυϊκή δύναμη, τη σειρά γέννησής τους. Από τη στιγμή που το επέτρεπε η σωματική τους διάπλαση, δηλαδή από τα 5 και τα 6 τους χρόνια, ή εν πάση περιπτώσει πριν ακόμη κλείσουν την πρώτη δεκαετία της ζωής τους…Η παιδική εργασία ήταν αυτονόητη και η αστική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η παιδική ηλικία δε συμβιβαζόταν με την εργασία, δεν είχε παρεισφρήσει στην κουλτούρα του χωριού.» (Παπαθανασίου, 2003: 86).

Η Μαρία Δ. μεγαλωμένη στο αστικό επαρχιακό περιβάλλον της Αρέθουσας στην Κεντρική Μακεδονία περιγράφει: *Α:[Οι γονείς μου με παρότρυναν στο σπίτι να διαβάζω τα μαθήματά μου], να τελειώσω τα μαθήματα και μετά βοηθούσα τη μητέρα μου.[Όταν τέλειωσα το σχολείο] βοηθούσα τον πατέρα μου στο θέρο, στα καλαμπόκια, στα καπνά, γιατί βάζαμε καπνά που έπρεπε όλη η οικογένεια να δουλεύει συνέχεια και βοηθούσα όσα μπορούσα.*

Η Αναστασία Κ. από το Γραμματικό Αττικής, περιγράφει μια τυπική κατάσταση στον αγροτικό χώρο, στην οποία βοηθούσε τους γονείς της στα χωράφια, ενώ στη συνέχεια φαίνεται πως περιγράφει να δουλεύουν μικτά γυναίκες και άνδρες, ωστόσο το ζήτημα του γυναικείου λόγου επανέρχεται: *Α:Δούλευα στον πατέρα μου μέχρι δεκαπέντε χρονών, δεκάξι. Μετά πήγαμε εργάτισσες με μία αδελφή μου, πιο μικρή. Ήρθε μία εταιρεία και σπείρανε ρύζι και πήγαμε εργάτισσες στο ρύζι. Το θερίζαμε το ρύζι πολλές γυναίκες, κοπέλες, άντρες, όλοι μαζί και πληρωθήκαμ' εκεί, μας πληρώσανε οι άνθρωποι και φωνάζει η αδερφή μου δυνατά; «Να μας ζήσουν οι ρυζάδες που μας κάναν με παράδες!» γιατ' είμαστε μικρά κορίτσια και δε μιλάγαμε.* Πέρα από την έμφυλη διάκριση, και την σιωπή των γυναικών, με το χωρίο αυτό επαληθεύεται πως μέσω της οικιακής ομάδας τα παιδιά αναλάμβαναν τους πρώτους κοινωνικούς τους ρόλους και έμπαιναν στην

διαδικασία να αναπτύξουν τις πρώτες οικονομικές και διαπροσωπικές σχέσεις της ζωής τους (Παπαθανασίου,2003:71).

Όπως γνωρίζουμε για τα αγροτικά περιβάλλοντα, τα παιδιά είχαν την υποχρέωση να ακολουθούν και να συνδράμουν στις γεωργικές ή κτηνοτροφικές εργασίες βοηθώντας στην οικογενειακή παραγωγή, ανεξαρτήτως φύλου πολλές φορές, αν και τα κορίτσια είναι πιο στενά συνδεδεμένα πάντα με τις οικιακές ασχολίες. Η Ελένη Κ. από αγροτικό περιβάλλον θα περιγράψει σχετικά με την δουλειά της: *Βοηθούσες τους γονείς σου στα χωράφια και στα ζωντανά. Α:Όπου μπορούσα. Όταν ήμουνα και πολύ μικρό δε μπόρηγα να πάω και στα χωράφια πολύ μικρό. Μ' αφήνανε σπίτι και μου λέγανε «Μαγιέρεψε κάτι να φαν τα παιδιά το μεσημέρι» Σου άρεσε η δουλειά ή στενοχωριόσουν; Α:Όχι, μου άρεσε η δουλειά για να παίρνω καμιά δεκάρα. Μ΄ άρεσε η δουλειά. Σου λέω, σκοτωμός γινότανε άμα ακούγαμε για δουλειά ποιος θα πρωτοπάει.*

Ας σημειωθεί ότι όσες αφηγήτριες δεν αναφέρονται μέσα στα χωρία, δεν δούλεψαν ως παιδιά, με τις περισσότερες εξ' αυτών να προέρχονται από αστικά κέντρα ή τα επαγγέλματα των γονιών τους να μην επιβάλλουν και την δική τους εργασία (λ.χ. Μερόπη Μ., Άννα Ξ.Χ., Αντωνία Σ.Θ.).

2.2.8 Συμμετοχή στις οικιακές ασχολίες

Καθότι οι γυναίκες εδώ και αρκετά χρόνια είναι στενά συνδεδεμένες με τον οικιακό χώρο και τις οικιακές ασχολίες, σκόπιμο είναι να αναφερθούμε στα βιώματα των αφηγητριών σχετικά με τα καθήκοντά τους ως νεαρά κορίτσια στον χώρο του σπιτιού. Όπως αναφέρεται τα κορίτσια, είναι επιθυμητά στις οικογένειες της εποχής εκείνης, με βασικό πυρήνα τη θέση της γυναίκας στην πατριαρχική οικογένεια, καθώς η κόρη εντάσσεται στις μελλοντικές ανάγκες της. Αρκετές φορές είναι εκείνη που συμμετέχει ή αναλαμβάνει στο σύνολό της την εσωτερική οργάνωση της οικογενειακής εστίας, βοηθώντας έτσι στον καταμερισμό της οικιακής οικονομίας, καθώς τα αγόρια ασχολούνται με τις εξωτερικές εργασίες προστατεύοντας την οικογενειακή τιμή ενώ τα κορίτσια λειτουργούν υποστηρικτικά στο «έργο των ανδρών» (Αυδίκος, 1996:206). Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, η κόρη εξασφαλίζει στους γονείς της ομαλά γεράματα, καθώς αναλαμβάνει να τους γηροκομήσει σε μια εξίσου πατριαρχική δομή (ό.π.).

Η πολιτισμική σημασία που έχουν οι οικιακές δουλειές διαμορφώνεται μέσω της φυλετικής ταυτότητας βιωματικά. Τα κορίτσια μαθήτευαν δίπλα στις γιαγιάδες, τις μητέρες τους, τις συγγενείς σε αυτά γυναίκες ή τις γειτόνισσες ενσωματώνοντας στοιχεία του ρόλου τους στον καταμερισμό εργασίας και βιώνοντας ως εγγενείς ορισμένες φυλετικές ιδιότητες όπως το να γίνουν καλές νοικοκυρές με την εκμάθηση ύφανσης, ραπτικής, θικιάσματος προικιών, κ.λπ. (Αυδίκος, 1996:245).

Όπως βλέπουμε και στην παρακάτω αφήγηση, η εκμάθηση ραπτικής είναι ακόμα πιο σημαντική αν προσθέτει και στο οικογενειακό εισόδημα πέρα από την νοικοκυροσύνη του κοριτσιού, ενώ η βαθμιαία ανάληψη υποχρεώσεων γίνεται και με βάση την ηλικία του παιδιού (πλύσιμο πιάτων, ρούχων). Η Αγγελική Α. από τον Πειραιά περιγράφει:

Σ: Πόσο συχνά καθαρίζατε το σπίτι; Α: Η μητέρα μου που έμενε στο σπίτι, καθημερινώς. Σ: Δηλαδή από τη μητέρα σου γινόταν η καθαριότητα του σπιτιού αποκλειστικά; Α: Ε, ναι.. Εγώ μόνο το σαββατοκύριακο θα έπλενα τα ρούχα που είχα, τα δικά μου, θα έπλενα τα πιάτα. Βέβαια να μαγειρέψω, όχι βέβαια γιατί δεν μπορούσα. Γιατί είχα και τη μοδιστρική και στο σπίτι. Έραβα και στο σπίτι.

Η Μαρία από το αστικό περιβάλλον της Τρίπολης, ενώ δεν περιγράφει στην αφήγησή της με σαφήνεια εάν συμμετείχε στις οικιακές εργασίες, φαίνεται πως το υπαινίσσεται σε σχέση με τις «απαιτήσεις» που είχε η οικογένειά της από εκείνη: *Α.: Ναι.. να είμαι σεμνή, να είμαι καλή κοπέλα, να με μαθαίνανε νοικοκυροσύνη, πώς θα καθαρίζω το σπίτι, πώς θα... το ζύμωμα, να παρακολουθώ.. όταν είχα τελειώσει βέβαια το σχολείο και δεν είχα άλλη…*

Η Μερόπη Μ., αν και από αγροτικό περιβάλλον, περιγράφει πως στο σπίτι τους η καθαριότητα γινόταν από την μητέρα που όμως είχε στη διάθεσή της και βοήθεια από νεαρές κοπέλες που την βοηθούσαν: *Ναι, πλήρωνε κάθε…έ, άμα πάντρευε εκείνου του κορίτσ' που έπαιρνε υπηρέτρια, έπαιρνε άλλο. Απ' τα κορίτσια αυτά τα…που έπαιρνε υπηρέτριες.*

Η Αντωνία Σ.Θ. από τα Πατήσια Αθηνών, όπως και η παραπάνω αφηγήτρια, μολονότι η μια από αγροτικό και η δεύτερη από αστικό περιβάλλον περιγράφει:

Σ:Τώρα, υπήρχε κάποιος έξω απ' το σπίτι που βοηθούσε την μητέρα σας στην φροντίδα του σπιτιού της.

Α:Ναι, ναι, ναι, ναι, ναι

Σ:Τι ήταν; Συγγενής, φίλη;

Α:Όχι τίποτα μια γειτόνισσα φτωχή η οποία την είχαμε σαν γιαγιά. Πολύ αγαπημένη.

Και οι δύο αφηγήτριες θα περιγράψουν μια ζωή χωρίς στερήσεις, μια καλή οικονομική κατάσταση της οικογένειάς τους, και φαίνεται πως ανήκαν στην «ανώτερη κοινωνική τάξη» (διηγούμενες πως οι μητέρες τους μάλλον το πιστεύαν αυτό). Μπορούμε να πούμε επομένως πως η οικονομική ευχέρεια της οικογένειας καθορίζει και μια πιο «άνετη» ζωή για τις γυναίκες.

Η Δήμητρα Σ. από τα Βούρβουρα της Τρίπολης περιγράφει:

Α:Τη μητέρα μου στις δουλειές του σπιτιού) βοηθάγαμε όλες , κι εγώ περισσότερο ... μ' έστρωσε για καλά στη δουλειά . Η μεγαλύτερη (αδελφή μου) ήτανε μεγάλη , αρρώσταινε εύκολα , την επρόσεχε περισσότερο (η μάνα μου) . Η μικρή πήγαινε στο Γυμνάσιο , λοιπόν πέφτανε οι δουλειές σε μένα από μικρή-μικρή . Εγώ και η μάνα μου κάναμε τις δουλειές.

Η αφηγήτρια όπως μαθαίνουμε ήταν ένα παιδί χωρισμένων γονιών, που έζησε μέχρι τα δέκα της χρόνια με τον παππού, τη γιαγιά και τον «ανύπαρκτο» πατέρα της σ' ένα χωριό έξω από τη Τρίπολη. Έπειτα, γυρίζει στην Τρίπολη (όπου γεννήθηκε) για να γνωρίσει, πρώτη φορά τότε, τη μητέρα και τις δύο αδελφές της. Η μητέρα της, όπως περιγράφεται, φαίνεται να την είχε ταυτίσει με τον κύκλο του πρώην συζύγου της και για τον λόγο αυτόν παρουσιάζεται αρνητικά προκατειλημμένη απέναντί της σε πολλά χωρία της αφήγησης. Σε συνδυασμό με την ασθένεια της μεγάλης αδερφής επομένως, τον ρόλο της παίρνει η αφηγήτρια υπό την καθοδήγηση της μητέρας τους.

Η Μαριάνθη Ζ. από τα Γέρα Μυτιλήνης περιγράφει:

Σ:Βοηθούσες την μητέρα σου και την γιαγιά σου στις δουλειές τους; Α:Ε, καμιά φορά. Μου ζητούσαν: «Φέρε νερό από τη βρύση», γιατί δεν είχαν νερό μέσα στο σπίτι. Να φέρω καμιά φορά νερό, να πάω στον μπακάλη, να ψωνίσω καμιά φορά. Μισή οκά 'λέγαν, μια οκά... φασόλια, μισή οκά ρύζι. Με το σακούλι πήγαιναν, το πάνινο.

Ο πατέρας της Μαριάνθης Ζ. εργαζόταν ως υπάλληλος ταχυδρομείου και αργότερα ταχυδρόμος, και η μητέρα της με τα οικιακά. Η αφηγήτρια ως η μεγαλύτερη από τα έξι αδέλφια της, βλέπουμε

πως έκανε και εξωτερικές δουλειές, μολονότι δεν επιτρεπόταν συχνά στα κορίτσια να βγαίνουν μόνα τους έξω. Ωστόσο η επανάληψη της φράσης «καμιά φορά» φαίνεται να υπερτονίζει τον περιστασιακό και απόλυτα αναγκαίο ενδεχομένως χαρακτήρα αυτών των εξόδων.

Η Μαρία Δ., από την Αρέθουσα της κεντρικής Μακεδονίας θα περιγράψει αρχικά πως η καθαριότητα γινόταν από τη μητέρα της με επικουρικό δικό της ρόλο:

Α:[Η καθαριότητα του σπιτιού γινόταν] συνήθως από την μητέρα και εγώ βοηθός από κοντά, είχα αναλάβει όλη την καθαριότητα του σπιτιού, της αυλής και τα πάντα και τα παπούτσια να γυαλίζω κάθε Σάββατο, να σκουπίζω τις αυλές.

Στη συνέχεια όμως την παρατηρούμε να γενικεύει λέγοντας πως είχε αναλάβει εξ ολοκλήρου τις οικιακές δουλειές, κάτι που θα παρατηρήσουμε και στην επόμενη αφηγήτρια «όλες τις δουλειές εγώ». Αυτό ενδεχομένως συμβαίνει καθότι η νοικοκυροσύνη αποτελούσε μια σοβαρή πολιτισμική αξία για τις γυναίκες εκείνης της εποχής που όπως έχει περιγραφεί όσο περισσότερο «έδιναν από τον εαυτό τους» τόσο πιο χρήσιμες και ολοκληρωμένες αισθανόντουσαν. Η Ελένη Κω. από το Κεραστάρι Αρκαδίας αφηγείται:

Σ:Η μαμά σου πως, έκανε μόνη της τις δουλειές του σπιτιού; Είχε κάποιον να την βοηθάει; Α:Όταν μεγάλωσα εγώ έξι εφτά χρονώνε ζύμωνα ΄γω. Σ:Η καθαριότητα του σπιτιού πόσο συχνά γινόταν και από ποιόν; Α:Όποιος ήταν ΄κει. Εγώ ήμουνα εκεί να σκουπίσω, ν΄ αυτώσω, όλες τις δουλειές εγώ.

Η Αναστασία Κ. μεγαλωμένη στο Γραμματικό Αττικής περιγράφει σχετικά με τις οικιακές εργασίες την στερεοτυπική εικόνα που έχουμε ήδη δει σχετικά με την ενασχόληση της μητέρας αλλά και της μεγαλύτερης αδελφής με αυτές:

Α:Η μητέρα μου δεν πλήρωνε κάποιον για να τη βοηθάει στις δουλειές του σπιτιού. Μόνη της τα έκανε η φουκαριάρα και το μεγάλο κορίτσι. Η καθαριότητα του σπιτιού γινόταν απ' τη μεγάλη αδελφή και τη μάνα.

Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις από αγροτικά περιβάλλοντα στα οποία περιγράφεται μεγάλος αριθμός παιδιών και φτώχεια, παρατηρούμε την Ελένη Κ. με γονείς αγρότες και άλλα τέσσερα αδέλφια, να χρησιμοποιεί την φράση *«όταν μεγάλωσα εγώ έξι εφτά χρονώνε»*. Μπορούμε ενδεχομένως να συμπεράνουμε πως τα κορίτσια ήδη από την μικρή αυτή (με νεοτερικούς όρους

ηλικία) είχαν την αίσθηση του καθήκοντος για την βοήθεια της μητέρας τους στις οικιακές ασχολίες. Η Αναστασία Κ. είχε άλλα δώδεκα αδέλφια και περιγράφει πως όλοι στερήθηκαν στοιχειώδη αγαθά, όπως το φαγητό και η ενδυμασία. Χαρακτηρίζει τη μητέρα της «φουκαριάρα» σαν να υπαινίσσεται πως χρειαζόταν ενδεχομένως να πληρώνει κάποιον για να την βοηθάει, ρόλο ωστόσο που παραδοσιακά ανέλαβε η μεγάλη της αδελφή. Στο δείγμα που διαθέτουμε δεν εντοπίσαμε καμία απρόσμενη αφήγηση (unexpected story), που να πιστοποιεί πως στις δουλειές του σπιτιού συμμετείχαν και οι αρσενικοί αδελφοί είτε ο πατέρας, οικοδομώντας μια αρκετά παραδοσιακή εικόνα.

2.2.9 Εκπαίδευση και Επαγγελματικός προσανατολισμός

Ένα σχόλιο σχετικά με την μόρφωση των κοριτσιών, αποτελεί πως η τελευταία υπονόμευε την θέση των ανδρών στην κοινωνική ιεραρχία, απειλώντας την καθεστηκυία τάξη των πραγμάτων. Ωστόσο την εποχή που μελετάται, οι νοοτροπίες εξελίσσονται και μεταβάλλονται, καθώς εισάγονται νέα πρότυπα διαβίωσης και παρουσιάζονται νέες ανάγκες (Παπαθανασίου, 2003:199). Η υπερατλαντική μετανάστευση, ο εκχρηματισμός της οικονομίας, οι σχέσεις με τα αστικά κέντρα αλλά και το κύρος των δασκάλων που είχαν φοιτήσει στις σχολές αστικών κέντρων με ενστερνισμό των μορφωτικών τάσεων που συστήνονταν, στο πλαίσιο των οποίων τα κορίτσια είχαν θέση, οδήγησαν στην πεποίθηση πως είναι θεμιτό οι γυναίκες να γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση (ό.π.).

Η Αναστασία Κ. από το Γραμματικό Αττικής θα αφηγηθεί για τα σχολικά της χρόνια:

> *Α: Τον πατέρα μας δεν τον ένοιαζε για γράμματα, για τίποτα. Όταν πήγα σχολείο ήμουν 6 χρονών. Ήταν δημόσιο σχολείο. Δύο αίθουσες ήτανε. Ήμασταν αγόρια και κορίτσια μαζί. Το σχολείο μου φαινόταν πολύ ωραίο γιατί παίζαμε κυνηγητό και έπαιζα λιγάκι. Αισθανόμουν φόβο πολύ για το δάσκαλο γιατί μας βάραε, μας έλεγε: «Σε τσακάω παλιογαίδουρο». Κάναμε δύο φορές την ημέρα σχολείο και άμα ήσανες πρωινός (και έκανες κάτι που ο δάσκαλος το αποδοκίμαζε), σ' έβαζε σε μία αποθηκούλα, κλεισμένο, και το απόγευμα σε απόλαγε… μας έλεγε ότι είναι σημαντικά στη ζωή τα γράμματα και να γίνουμε καλοί άνθρωποι, να μη κλέβουμε, να μην είμαστε άτροποι. Αυτά μας έλεγε τα τρία χρόνια που πήγα σχολείο. Μας δίδασκε το σεβασμό απέναντι στο δάσκαλο, στο παπά, σε όλους μας έλεγε αλλά (κυρίως) σ' αυτούς που ήτανε πιο εγγράμματοι.*

Σχετικά με τις ποινές που περιγράφει η αφηγήτρια και την συμπεριφορά του δασκάλου, βλέπουμε πως οι περισσότερες αφηγήτριες αναφέρουν άντρες εκπαιδευτικούς δίνοντας βάση στις τιμωρίες και τις σωματικές ποινές που τους επέβαλλαν. Η κύρια αιτία ξυλοδαρμού ήταν η χαμηλή επίδοση στα μαθήματα μολονότι όπως θα αναφέρει και η Μ. Παπαθανασίου (2011:239) εύστοχα, οι δάσκαλοι γνώριζαν πως οι μαθήτριες επιβαρύνονταν με πληθώρα ευθυνών από μικρές και είχαν στη διάθεσή τους περιορισμένο χρόνο για μελέτη. Πιθανολογείται πως ο μεγάλος αριθμός μαθητών αλλά και οι δύσκολες υλικές συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξάγονταν τα μαθήματα, ελαχιστοποιούσαν την κατανόηση των δασκάλων προς τα παιδιά, με την σκέψη πως η οποιαδήποτε επιείκεια από μέρους τους θα «αποθράσυνε τους μαθητές που ζητούσαν αφορμή να προκαλέσουν αναστάτωση και να εγκαταλείψουν το σχολείο» (ό.π.).

Η Ελένη Κω., από αγροτικό περιβάλλον, το Κεραστάρι Αρκαδίας δεν πήγε σχολείο παρά μόνον μέχρι την πρώτη δημοτικού, καθώς είχε καθήκον να μεγαλώσει τα μικρότερα αδέλφια της. Από την αναστοχαστική ανάλυση της αφήγησής της, σε ερωτήσεις σχετικές με την εκπαίδευσή της ένιωθε αμηχανία και έδινε την εντύπωση πως αισθανόταν μειονεκτικά:

Α:Είχα την κατσαρόλα αναλάβει και μαγείρευα και δε μ' αφήνανε να πάω σχολείο, πήγα στη 1η τάξη (χαμηλόφωνα μιλάει τώρα….) και προχθές έγραψα κάτι των παιδιώνε στην δαντέλα τα γράμματα … η Ελένη! (χαίρεται…) έμεινε άφωνη «Μαμά! Τι ωραία τα 'χεις γράψει» μου λέει, ναι… Ε, σου λέω απ' όταν πήγα σχολείο πεντ-εξ χρονώνε πότε πάνε σχολείο, έξι χρονώνε, στα εφτά δε με στείλανε με κρατήσανε.

Όπως βλέπουμε στην παραπάνω αφήγηση, σημαντική για τα κορίτσια της περιόδου, ήταν η αυτογνωσία που αποκτούσαν ορισμένες φορές μέσα από τη γνώση. Αφηγήτριες που παρουσίαζαν έφεση στη μάθηση ή ακόμα και εκείνες που περιγράφουν τον εαυτό τους ως μέτριες, ή δεν κατάφεραν να ολοκληρώσουν το δημοτικό αναφέρονται με περηφάνεια στα σχολικά τους επιτεύγματα αλλά και με πικρία ταυτόχρονα που δεν είχαν την ευκαιρία να φοιτήσουν περισσότερο. Όπως περιγράφεται «σε μια κοινωνία όπου κυριαρχούσαν έμφυλα συλλογικά πρότυπα, η φοίτηση στο σχολείο άνοιγε το δρόμο για τη διαμόρφωση ενός «εγώ», το οποίο βασιζόταν στις προσωπικές ικανότητες και την προσωπική απόδοση, ανεξάρτητα από το φύλο» (Παπαθανασίου,2003:225).

Η παραπάνω αφηγήτρια μιλώντας για τα αδέρφια της δείχνει πως θεωρεί φυσικό το ότι ως μικρότερα πήγαν σχολείο περισσότερες τάξεις από την ίδια, ωστόσο φαίνεται πως καταλήγει στο

ίδιο συμπέρασμα για αυτά, όπως και για τον εαυτό της, πως παρότι μετείχαν στην εκπαίδευση, δεν σπούδασαν, δίνοντας την αίσθηση πως για την ίδια ενδεχομένως αυτός να ήταν ο τελικός σκοπός:

Σ: Τ΄ αδέρφια σου τι δουλειές κάνανε πως βοηθάγανε; Α:Ήτανε μικρά πηγαίνανε σχολείο ακόμη. Τελειώσανε το σχολείο, ε και με τις δουλειές ασχολούνταν και τα παιδιά. Δε σπουδάσανε, δε σπουδάσανε γιατί ο πατέρας μας δεν είχε τη δύναμη κλαίγανε να τα στείλει στο Γυμνάσιο «Δεν έχω τη δύναμη να πληρώσω ενοίκια να σας στείλω να σπουδάσετε» έλεγε ο πατέρας. Και τα θέλαν όλοι τα γράμματα, αλλά….(λύπη).

Η Ευαγγελία Μ. από το Μαντούδι Ευβοίας, αν και μοναχοκόρη από καλή οικογένεια, τελείωσε μόνο το Δημοτικό σχολείο, καθώς οι γονείς της, για το λόγο, ότι την είχαν μία, δεν ήθελαν να την στείλουν σε ανώτερο σχολείο. Στην αναστοχαστική ανάλυση της αφήγησης επισημαίνεται ότι η αφηγήτρια προβάλλει το ατομικό της γόητρο συγκρίνοντας τον εαυτό της με τη μητέρα της λέγοντας ότι η ίδια ήξερε γράμματα, ενώ η μητέρα της ήταν αγράμματη. Για τον ίδιο λόγο εξηγεί πως μπόρεσε να βοηθήσει και τον σύζυγό της στο μαγαζί όταν εκείνος δούλευε στα χωράφια. Από αυτά τα στοιχεία μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια πως η μόρφωση αποτελούσε μια πολιτισμική αξία της εποχής.

Α:Το σχολείο τότε…. Δεν υπήρχαν σχολεία. Υπήρχαν παράγκες, ξύλινες και κάναμε εκεί σχολείο. Ήταν σε…. Χωριζόντουσαν σε τέσσερις: πρώτη, δευτέρα, τρίτη-τετάρτη μαζί ,πέμπτη-έκτη μαζί. Σε τέσσερα τμήματα. Σ.: θυμάσαι κάποιον από τους δασκάλους σου… Α.: Ήτανε λίγο αυστηροί. Είχαμε μια δασκάλα τη λέγανε Φαλασία. Α.: Αυτή ήτανε απ' τη Μικρασία. Ήταν πολύ σκληρή γυναίκα. Ανύπαντρη, άκληρη και όσο να πεις… Ήταν δυο αδερφές αυτές και οι δυο γεροντοκόρες.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε ενδεχομένως να αλιεύσουμε δύο στερεότυπα στον λόγο της αφηγήτριας, παρατηρώντας τη σειρά των λέξεων που χρησιμοποιεί. Αναφέρει πως η δασκάλα που είχαν ήταν από την Μικρασία, στη συνέχεια προσθέτει πως ήταν ανύπαντρη, άκληρη και στο τέλος την χαρακτηρίζει γεροντοκόρη. Είναι γνωστές οι προκαταλήψεις του ντόπιου πληθυσμού σχετικά με τους πρόσφυγες από την Σμύρνη, καθώς και η δυσπιστία με την οποία αντιμετωπίστηκαν λόγω των διαφορετικών πολιτισμικών αξιών που έφεραν, όπως παραδείγματος χάριν πως η θέση της γυναίκας ήταν πολύ πιο ισότιμη με εκείνη των ανδρών, σε σχέση με τις γυναίκες στον ελλαδικό χώρο. Στη συνέχεια βλέπουμε το στερεότυπο της ανύπαντρης «γεροντοκόρης» η οποία αποτυπώνεται στην λαϊκή συνείδηση ως σκληρή και ανικανοποίητη,

καθώς δεν έχει εκπληρώσει τον βιολογικό της ρόλο ως μητέρα και σύζυγος. Καθώς τα παιδιά ήταν προϋπόθεση του γάμου, όπως καταγράφεται σχετικά με την στείρα γυναίκα, συχνά αποπέμπεται καθώς σε ορισμένα μέρη ο ιερέας δεν δέχεται πρόσφορο από τους άτεκνους ή οι γυναίκες δεν δανείζονταν προζύμι από τη στείρα γυναίκα. Σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία επομένως η γυναίκα ήταν εκείνη που πλήρωνε προπάντων το τίμημα της ατεκνίας, όπου φυσικά δεν υπήρχε ούτε καν η σκέψη για επιστημονικό ιατρικό έλεγχο αυτών των θεμάτων (Μερακλής, 2011:143). Η παραπάνω αφηγήτρια συνεχίζει λέγοντας:

Α.: Ε, εγώ δεν πήγα περισσότερο από το δημοτικό σχολείο διότι με είχανε μία και δεν θέλαν' να φύγω να πάω. Σ.: Ναι…Α.: Και δεν πηγαίναν και τόσο πολύ τα παιδιά σε ανώτερα σχολεία. Σ.: Τα παιδιά ή τα κορίτσια περισσότερο; Α.: Τα κορίτσια περισσότερο δεν πηγαίνανε. Τα αγόρια…Σ.: Ναι…Α.: …όλο και πηγαίνανε. Τα κορίτσια πηγαίνανε εκείνα που ήτανε ευκατάστατοι πολλά.

Ένα επιπλέον ενδιαφέρον στοιχείο σχετικά με τη διάκριση μεταξύ αγροτικών και αστικών περιβαλλόντων, που αναδεικνύει το ζήτημα του φύλου είναι οι σχέσεις μεταξύ των αγοριών και των κοριτσιών στο σχολικό χώρο. Συγκεκριμένα:

Σ.: Ναι. Και παίζατε αγόρια και κορίτσια μαζί ή…Α.: Αγόρια…Δεν υπήρχε παραξήγηση. Αγόρια και κορίτσια παίζαμε. Σ.: Μάλιστα. Α.: Και στο σχολείο μας βάζανε αγόρι-κορίτσι, αγόρι-κορίτσι, δεν είχε…Σ.: Να κάθεστε δηλαδή μαζί. Έτσι; Α.: Ναι, να κάθονται μαζί. Δεν υπήρχε…. Ξέρεις τώρα όπως…. Γιατί ήταν απονήρευτα χρόνια, ήσυχα χρόνια….

Η Μερόπη Μ. από τη Δεσκάτη Γρεβενών περιγράφει σχετικά με την εκπαίδευσή της:

Α:μ' άρεζαν τα γράμματα πάρα πουλύ. Ναι, καλά αισθανόμουνα περίμενα να με σηκώσουν να πω το μάθημα (οι δάσκαλοι).Οχι, δεν έκανα καμιά αταξία…μας δίδαξε, μας δίδασκε στη... να είμιστι Ορθόδοξοι Χριστιανοί και να είμαστι πιστοί. Στη δημοτική μας μίλαγι (ο δάσκαλος)Κάναμε τα μαθήματα, ελληνικά, Θρησκευτικά, Ιστορία, αριθμητικη, Γεωμετρία. Καλή, πουλύ καλή μαθήτρια, ήμουνα ιδίως στα μαθηματικά πρώτη. Γυμνάσιο δεν πήγα, όχι. Μέχρι την εκτη (δημοτικού) έφτισα κι τότι ήθελα να'ρθει ένα αστικό σχουλείου που του λέγαν κι δεν το πρόλαβα πήγε ο 'δερφός μου. Θα συνέχιζα (αν είχα την ευκιρία), μ' άρεζαν τα γράμματα πουλύ.

Η Ιωάννα Τ. από το ορεινό χωριό Αναφωνήτρια της Ζακύνθου, αναφέρεται στην Κατοχή ως τον κυριότερο λόγο για τον οποίο σταμάτησε το σχολείο, επικαλούμενη και την προσωπική της ασθένεια στη συνέχεια*:*

Ι.: Α!, σχολείο όταν επήγα εφτά χρονώ, ήτανε η κατοχή, πόλεμος, ερχόταν ένα μήνα ο δάσκαλος κι έπειτα εφεύγαμε με τσου πολέμους, μ΄αυτά, με Ιταλογερμανούς και επήαινα μία βδομάδα και μετά έφευγε με τις χλαγωγίες, με τσι ταλαιπωρίες, τω Γερμανών και των Ιταλών και δεν, εκλιούσαν τα σχολεία, κλιούσαν. Μετά, από οχτώ χρονώ; Οχτώ χρονώ κι εννιά, που αρχίσανε τα σχολεία, εγώ αρρώστησα, δεν ξαναπήγα σχολείο, όχι, δεν ξαναπήγα.

Μια ενδιαφέρουσα ιστορία που περιγράφει η αφηγήτρια και περιγράφει τις συνεκτικές ενδοοικογενειακές σχέσεις της περιόδου, αποτελεί η παρακάτω:

> *Α:Ετότες με τους Ιταλούς, λοιπό, οι Ιταλοί εμοιράζανε στα σχολεία κάτι παξιμάδια, τόσα, τόσα στα παιδάκια. Λοιπό, μας φέρνανε παξιμάδια και μας μοιράζανε στο σχολείο και μας είχανε μάθει και λέγαμε κι ένα τραγούδι ιταλικό… Εγώ λοιπό, μας είχε η μάνα μου από μέσα από τα βελεσάκια μας μία τσέπη τόση (μου δείχνει) για να μας…, να βάνουμε ένα παξιμαδάκι να το πάμε στη μάνα μας, ή στον πατέρα μας. Και μία παλιο…, ένα παλιοκόριτσο, αλλά ηλέγανε: «μη… μη… μη φυλάξετε σπίτι σας! Θα το φάτε για να μην πεθάνετε εσείς! Οι γονέοι σας είναι μεγάλοι, τρώνε και οτιδήποτε, και λάχανα και ό,τι, φάτε το σείς να μπορείτε να διαβάζετε», και πάει αυτό το παλιοκόριτσο και το λέει στη δασκάλα…Ότι η Γιαννούλα κι η Τασία εφυλάξανε από μέσα στσι τσέπες τσους τα παξιμάδια και δεν τα εφάγανε. Πάμε μέσα, είχαμε διάλειμμα κάτου. Μας ετσάκωσε αυτή η δασκάλα, (κουνάει το κεφάλι) ξύλο που μας έδωσε! Πολύ.*

Η αφηγήτρια ολοκληρώνει λέγοντας:

Α.: Θα συνέχιζες το σχολείο άμα μπορούσες; Ι.: Α, αν ήμουνα στα καλά μου; τι λες; Και πήαινα πολύ καλα! Γιατί ο πατέρας μου ήτουνα πάρα πολύ! Αλλά δεν είχε τα μέσα ο μαύρος, ήτανε πολύ, ο πρώτος ήτουνα στο… στα γράμματα... ο πατέρας μου ήτανε πάρα πολύ εγγράματος κι όταν ετελείωσε το σχολείο τού πε ο δάσκαλος, του πατέρα του, του πατέρα του, τού λέει: «Ωρε Γιάννη, μου λέει, αυτό το παιδάκι να μπορούσες να το σπουδάσεις!», κιόλας, πολύ, και πολύ του ΄μοιαζα, πάρα πολύ, πάρα πολύ, αλλά, δυστυχώς. Δεν…, πρακτικά έτσι τούτα τα λιγουλάκια, όλο πρακτικά από τον πατέρα μου τα ΄μαθα.

Φαίνεται πως η Ιωάννα Τ. επικαλείται το οικογενειακό της γόητρο, και συγκεκριμένα το ότι ο πατέρας της ήταν πολύ σπουδαγμένος και είχε για εκείνη και λειτουργία δασκάλου, ενδεχομένως με σκοπό να αναδείξει και το ατομικό της γόητρο. Τονίζει μάλιστα πως ο δάσκαλος

του σχολείου της συζήτησε προσωπικά με τον πατέρα της για την καλή της επίδοση και τον παρότρυνε να την σπουδάσει.

Η Αγγελική Α. από το αστικό περιβάλλον του Πειραιά, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη μορφωτική της δραστηριότητα παρά τη θέλησή της αφού τελείωσε το δημοτικό σχολείο για να αφοσιωθεί ολοκληρωτικά στην εργασία της. Όπως περιγράφει και η ίδια*:*

Α: Στο σχολείο πήγαινα το πρωί, το μεσημέρι γύριζα, διάβαζα και μετά καθόμουνα και έραβα τα ξένα ρούχα. Ο, τι δούλευα τους τα 'δινα όλα, τ' άφηνα στο σπίτι όλα. Σ: Το σχολείο πώς σου φαινόταν; Α: Καλό. Μου άρεσε. Μου άρεσε γιατί ήμουνα καλή μαθήτρια οπόταν δεν με μαλώνανε ούτε οι δάσκαλοι Σ: Για τον δάσκαλό σου πώς αισθανόσουν; Α: Εντάξει, καλός ήτανε. Βέβαια λίγο αυστηρός ήτανε. Όποιος δεν ήξερε έτρωγε στο χέρι, με τον χάρακα τότε… Σ: Οι γονείς σου σε παρότρυναν να διαβάζεις στο σπίτι τα μαθήματά σου; Α: Όχι, όχι. Γιατί και οι γονείς μου δεν ξέρανε πολλά γράμματα. Δεν μπορούσαν να με κυνηγήσουνε. Εμένα μ' άρεσαν τα γράμματα και καθόμουνα και διάβαζα.

Σ: Όταν άφησες το σχολείο, πόσο χρονών ήσουν περίπου; Α: Τότε που πήγα στην μοδιστρική, να μάθω μοδιστρική. Ήμουνα κοπέλα. Πόσο; Δώδεκα χρονών βγάζουνε το δημοτικό; Γιατί από επτά χρονών.. τότε πήγαινα πρώτη. Μόλις έβγαλα το δημοτικό, πήγα σε μια γειτόνισσα, γιατί δεν μ' άφηνε να πάω πιο μακριά η μητέρα μου να μάθω μοδιστρική. Σ: Στο σχολείο, θα έμενες περισσότερο αν είχες την ευκαιρία; Α: Αν είχα ευκαιρία; Βεβαίως! Γιατί μου άρεσαν τα μαθήματα. Γι' αυτό και ήθελα να γίνω αεροσυνοδός. Αλλά δεν μ' άφησαν [θλίψη].

Η Κωνσταντίνα Γ. γεννημένη στην Νέα Ιωνία Αττικής περιγράφει για τη σχολική της εμπειρία τις δυσκολίες λόγω της Κατοχής, και πρακτικά ζητήματα όπως η καθαριότητα και το φαγητό:

Σ:Μέχρι τι τάξη πήγες σχολείο; Πήγα μέχρι την πέμπτη, Για εκείνη την εποχή αρκετά χρόνια στο δημοτικό.. δεν πήγαιναν περισσότερο τα παιδιά τότε γιατί ήταν κατοχή. Θυμάμαι μας δίνανε συσσίτιο εκείνα τα χρόνια, το συσσίτιο ήταν μέσα στις εκκλησίες και πηγαίναμε, τρώγαμε, γεμίζαμε και ψείρες και θυμάμαι τη μαμά μου που δεν με έβαζε μέσα στο σπίτι, μου είχε ρούχα, μια χτένια σιδερένια, με χτένιζε να φύγουν οι ψείρες, μου άλλαζε τα ρούχα και μετά έμπαινα μέσα στο σπίτι για να μην φέρω ψείρες μέσα στο σπίτι. Σ:Ο δάσκαλος πως ήταν; αυστηρός; Α:Δε θυμάμαι πολύ…Το

παιχνίδι μου άρεσε πάρα πολύ, στο προαύλιο του σχολείου, εκεί πήγανε τα παιδιά μου εκεί και τα εγγόνια μου, στο ίδιο σχολείο.

Σε αρκετές αφηγήσεις, όπως την παραπάνω, θα δούμε πως τα παιδιά, ιδίως όσα δούλευαν ή είχαν πολλές ευθύνες ήδη από μικρή ηλικία στο σπίτι τους, συνδύαζαν στο μυαλό τους το σχολείο με το παιχνίδι. Έναν χώρο με συνομήλικους στον οποίον μπορούσαν στο διάλειμμα να εκφραστούν ελεύθερα και να απολαύσουν σύντομα μεν την παιδικότητά τους.

Η Μαρία γεννημένη στην Τρίπολη Αρκαδίας πήγε σχολείο, σε δημόσιο δημοτικό. Ολοκλήρωσε τα μαθησιακά της χρόνια τελειώνοντας το εξατάξιο τότε γυμνάσιο. Πανεπιστήμιο δεν κατάφερε να πάει λόγω οικονομικής δυσχέρειας, καθώς έπρεπε να πάει στην Αθήνα για φροντιστήριο, πράγμα αδύνατο για το οικονομικό επίπεδο της οικογένειάς της. Στην αφήγησή της αναφέρει την αγωγή που είχε από το σπίτι της και το πώς σεβόταν τον εκπαιδευτικό.

> *Σ.: Ναι. Πώς σου φαινόταν γενικά το σχολείο; σου άρεσε; Α.: Μου άρεσε πάρα πολύ, ήμουνα πολύ ήσυχη στην τάξη, δεν έκανα φασαρίες, αλλά διάβαζα πάρα πολύ αλλά μετά από τις φοβίες και όλο αυτό το… ψυχολογικό που τραβάγαμε… ου περνάνε οι Γερμανοί ου περνάνε μετά οι αντάρτες… και μας είχε… από το φόβο μου ξέχναγα. Με είχε επηρεάσει πάρα πολύ και παρόλο που κουραζόμουνα πάρα πολύ και διάβαζα, ε πολλές φορές εξέχναγα. Σ.: Ε… πώς αισθανόσουν για το δάσκαλο ή τη δασκάλα που είχες; Α.: Τους εσεβόμουνα γιατί αυτό μου χαν μάθει και από το σπίτι μου… και ότι έβλεπα ότι αυτοί οι άνθρωποι προσπαθούσανε να μας κάνουνε καλύτερους ανθρώπους.Σ.: Ε τι είδους μαθήτρια ήσουνα; Καλή, μέτρια ;Α.: Καθημερινά ήμουνα διαβασμένη, μέτρια δε μπορώ να πω ότι δε διάβαζα. Διάβαζα πάρα πολύ και κουραζόμουνα αλλά δε μπορούσα να συγκρατήσω πολλά πράγματα. Σ.: Θα έμενες περισσότερο αν είχες την ευκαιρία ας πούμε και για Πανεπιστήμιο; Α.: (παύση) Δεν το χαμε συζητήσει, δεν είχαμε και το την απαίτηση γιατί δεν είμαστε στους γονείς. Είμαστε στους μπαρμπάδες και τότε έπρεπε να φύγουμε να ρθούμε Αθήνα, να μας στείλουνε φροντιστήριο, και ήτανε χρήματα. Οπότε δεν είχαμε ούτε την απαίτηση να το συζητήσουμε αυτό. Σ.: Κατάλαβα. Λόγω οικονομικού δηλαδή…;Α.: Ε βέβαια λόγω οικονομικού.*

Η Άννα Ξ.Χ. γεννημένη στην Κηφισιά Αττικής περιγράφει για την σχολική της εμπειρία και συγκεκριμένα τη σχέση του πατέρα της με αυτήν:

Α:Όταν ήρθε η ώρα το φθινόπωρο να πάω σχολείο, φώναξε έναν πολύ γνωστό δάσκαλο της περιοχής να με διδάξει τα γράμματα. Δεν έπρεπε κατά τη γνώμη του να βγαίνω καθόλου έξω από το σπίτι…Κάποτε, δεν μπορώ να ξέρω πότε ακριβώς, ο πατέρας μου αποφάσισε ότι η απομόνωση στο σπίτι και τα ιδιαίτερα μαθήματα με τον δάσκαλο έπρεπε να σταματήσουν. Με πήγε λοιπόν σ' ένα ιδιωτικό εκπαιδευτήριο, γνωστό εκείνη την εποχή σαν το πιο καλό σχολείο της πόλης… Στο Γυμνάσιο όλα κυλούσαν φυσιολογικά, αγαπούσα πολύ το σχολείο και γενικά τη μάθηση, ήμουν πολύ καλή μαθήτρια και όλοι οι καθηγηταί μ' αγαπούσαν. Στην αρχή κάθε σχολικής χρονιάς ήμουν το παράδειγμα για την εμφάνιση της μαθήτριας, τότε φορούσαμε ποδιές με άσπρο γιακαδάκι και τα μαλλιά κοτσίδες!). Το σχολείο μου ήταν μικτό, ήμασταν πολύ αγαπημένοι μεταξύ μας και φθάσαμε να τελειώσουμε όλοι το σχολείο, μαζί. Όλοι μαζί το τελειώσαμε, δεν έμεινε κανένας στην ίδια τάξη. Στα κορίτσια στην τάξη μου, δηλαδή στην τάξη μου στα κορίτσια, ήμουν εγώ η πρώτη μαθήτρια, και καμάρωνα για αυτό, καμάρωνα (γελάει), και μάλιστα στην προτελευταία τάξη, παραστάτις στη σημαία ήμουν εγώ στις παρελάσεις των εθνικών εορτών (διηγείται με υπερηφάνεια).

Η ειδυλλιακή εικόνα που φαίνεται να παρουσιάζει η αφηγήτρια σχετικά με τις σπουδές της, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες αφηγήσεις, πέρα από την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκε, πιθανότατα έχει σχέση και με την καταγωγή της οικογένειάς της. Όπως περιγράφει σε άλλο χωρίο της αφήγησης:

Α: …Θέλω να πω ακόμη πόσο πολύ αγαπούσα τη γιαγιά μου, της είχα λατρεία, που είχε σαν αποτέλεσμα στη ζωή μου ν' αγαπώ πάντα όλες τις ηλικιωμένες γυναίκες…. για να την καλοπιάσω, της έλεγα κανένα απολυτίκιο που φρόντιζα να μάθω για να της κάνω το χατίρι. Της άρεσαν πολύ αυτά. Η γιαγιά μου ήταν από την Πόλη, όπως και οι τρεις κόρες της και ο πατέρας μου, εκεί είχαν γεννηθεί, στην Κωνσταντινούπολη. Ο πατέρας μου είχε τελειώσει τη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Η μεγάλη μου θεία το Ζάππειο Παρθεναγωγείο και οι άλλες μου θείες πήγαιναν στο Ζωγραφείο – έτσι το έλεγαν αυτό το σχολείο, δεν ξέρω και λεπτομέρειες.

Δεν είναι απίθανο η θετική ενίσχυση από την οικογένειά της, να βοήθησαν την αφηγήτρια να επικεντρωθεί στην σχολική της επίδοση, που όπως βλέπουμε υπερτονίζεται αναφορικά με το ατομικό της γόητρο.

Η Αντωνία Σ.Θ. γεννημένη στα Πατήσια Αθηνών περιγράφει:

Α:Πρέπει να με πήγανε από νηπιαγωγείο. Το '25

Σ:Και τι σχολείο ήτανε;

Α:Το Δημοτικό όλο το έβγαλα σε ιδιωτικά, σε ιδιωτικό.

Σ:Α! σε ιδιωτικό, ε! πώς σας φαινόταν το σχολείο;

Α:Πρέπει να πω πρώτα απ' όλα ότι δεν ήμουνα καλή μαθήτρια καθόλου. Κάθε χρόνο έμενα μετεξεταστέα μαθηματικά!

Βάσανο!

Δεν μ' άρεσε.

Σ:Πόσων χρονών ήσασταν όταν αφήσατε το σχολείο;

Α:17 στα 18

Σ:Θα μένατε περισσότερο αν είχατε την ευκαιρία; Θα μου πείτε όμως τότε ήταν το τέλος του γυμνασίου. Δεν υπήρχε.

Α:Γυμνασίου εξιτά…., έξι χρόνια, έξι τάξεις είχε το γυμνάσιο.

Σ:Θα θέλατε όμως να συνεχίσετε και στο Πανεπιστήμιο; και σ' αυτά;

Α:Ούτε που μου πέρναγε από το μυαλό, δεν ήταν, δεν συνηθιζόταν.

Σ:Ας πούμε δεν θέλατε να σπουδάσετε τίποτα;

Α:Όχι. Α! Τώρα βεβαίως έχω σκυλομετανιώσει.

Η Μαρία Δ. από την Αρέθουσα, της Κεντρικής Μακεδονίας, αφηγείται σε σχέση με την σχολική της εμπειρία:

Α:Πήγα σχολείο μέχρι έκτη Δημοτικού. Ο δάσκαλος μας έλεγε [ότι είναι σημαντικό στη ζωή] να είμαστε τίμιοι άνθρωποι, να σεβόμαστε, να λέμε καλημέρα σε όλο τον κόσμο και να πηγαίνουμε συχνά στην εκκλησία…. Με τις δασκάλες μου ήμουνα φίλη. Μας μάθαιναν χειροτεχνίες, κέντημα, στην καθαριότητα κάθε Δευτέρα μας είχανε έλεγχο για την καθαριότητα, ήταν πολύ καλοί…[Οι

γονείς μου με παρότρυναν στο σπίτι να διαβάζω τα μαθήματά μου], να τελειώσω τα μαθήματα και μετά βοηθούσα τη μητέρα μου…πολλές φορές έκανα και πολλές απουσίες από το σχολείο για να κάθομαι να βοηθάω τη μάνα μου.

Όπως υποστηρίζει η Μ. Παπαθανασίου (2003:223) και παρατηρούμε πλην μιας εξαίρεσης στο δείγμα μας, τα κορίτσια των αγροτικών περιβαλλόντων στην πλειοψηφία τους δεν περιμέναν καμιά ουσιαστική βοήθεια από τους γονείς τους όταν μελετούσαν για το σχολείο. Οι μητέρες ήταν σχεδόν όλες αγράμματες ενώ οι πατεράδες ήταν ξενιτεμένοι, ή και αν ζούσαν στο χωριό, ακόμη και αν γνώριζαν γράμματα, δεν ασχολούνταν με τα παιδιά τους. Εντούτοις αυτό δεν σημαίνει ότι οι γονείς αδιαφορούσαν κατά κανόνα για την επίδοση των παιδιών τους στο σχολείο. Παρατηρούμε ορισμένους να ασκούν ένα είδος περιορισμένου ελέγχου, ρωτώντας τα παιδιά αν διάβασαν τα μαθήματά τους ή τα προέτρεπαν να μελετήσουν (ό.π.).

Η Μαριάνθη Ζ. από την Πλάκαδο στα Γέρα Μυτιλήνης αφηγείται σχετικά με την αυστηρότητα των δασκάλων της, τις τιμωρίες αλλά και την στέρηση των υλικών αγαθών που βίωσε:

> *Σ:Οι δάσκαλοί σου ήταν αυστηροί; Α:Ναι. Η Αλέκα, η Κ. ήταν πάρα πολύ αυστηρή. Δύο δασκάλους είχαμε. Δάσκαλο και δασκάλα είχαμε στο σχολείο. Μικρό το σχολείο, μικρό το χωριό... Σ:Σας χτύπαγαν; Α:Ναι... με τον χάρακα. Με τον χάρακα. Άνοιξε το χέρι σου απ 'δω και από 'κεί, με τον χάρακα, να δείρουν... (Σιωπά). Σ:Και πώς διάβαζες αφού δεν είχατε φως, τετράδια και όλα αυτά; Α:Μ' αυτά, που είχαμε. Με την πλάκα. Είχαμε πλάκα. Έτσι ένα πράγμα (Σχηματίζει με τα χέρια της ένα τετράγωνο στον αέρα) με ξυλαράκι δίπλα και έπειτα στην πλάκα γράφαμε. Ε, στο σχολείο είχε... πίνακα και γράφαμε. Σηκωνόμασταν και γράφαμε την ορθογραφία. Την αριθμητική κάναμε: προσθέσεις, αφαιρέσεις στον πίνακα... (Σιωπά).*

Η Μαρία Μ.Τ. από τις Σοφάδες Καρδίτσας θα περιγράψει:

Α:…όταν έφτασα στην ηλικία να πάω στο σχολείο ήταν τα φοβερά χρόνια, τα φριχτά χρόνια του πολέμου, διότι τότε το 1940 κηρύχτηκε ο πόλεμος και η πρώτη μου επίσκεψη στο σχολείο συνδέθηκε με την κήρυξη του πολέμου… Τι είδους μαθήτρια ήσουνα; Α.: Ήμουνα μέτρια στο δημοτικό, μετά στο γυμνάσιο …ήμουνα πρώτη από όλους…από όλες τις μαθήτριες. Σ.: Σου άρεσε το σχολείο; Α.: Μου άρεσε, γιατί όταν τελείωσα το δημοτικό ο πατέρας μου με σταμάτησε το σχολείο. Δεν ήθελε να

πάω στο γυμνάσιο, γιατί νόμιζε ότι άμα πάω στο γυμνάσιο θα χαλάσει τελοσπάντων ο χαρακτήρας μου, ότι κινδυνεύω στο γυμνάσιο που ήταν και τα αγόρια, αλλά εγώ ήθελα να πάω, η μαμά τα μετέφερε στον πατέρα μου, να πάω, να πάω σχολείο και τελικά με άφησε και πήγα. Έδωσα εξετάσεις και συνέχισα στο γυμνάσιο… Σ.: Οι γονείς σου σε παρότρυναν να διαβάζεις στο σπίτι τα μαθήματά σου; Α.: Ναι, πάρα πολύ! Ο πατέρας μου μου έλεγε: «αν δεν πάρεις άριστα δεν έχει, θα σταματήσεις το σχολείο» και πήγαινα πάντα για το άριστα.

Στην αφήγηση αυτήν βλέπουμε τόσο την προκατάληψη του ιερέα-πατέρα σε σχέση με τα ήθη που επικρατούσαν ανάμεσα σε εφήβους του άλλου φύλου στον σχολικό χώρο αλλά και την αυστηρότητα του πατέρα της αφηγήτριας να είναι άριστη μαθήτρια. Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να συμπεράνουμε πως η επιμονή του θα μπορούσε να πηγάζει από την ιδέα ότι εάν η κόρη του είναι συγκεντρωμένη στο να αριστεύσει, δεν θα απασχολείται από συναναστροφές με το άλλο φύλο. Από τον επεξηγηματικό της λόγο της σχετικά με το γιατί της άρεσε το σχολείο *(Α.: Μου άρεσε, γιατί όταν τελείωσα το δημοτικό ο πατέρας μου με σταμάτησε το σχολείο.*) φαίνεται πως η απόφαση του πατέρα της να την σταματήσει από αυτό, με επόμενη λύση το να εγκλειστεί στο σπίτι, την ώθησε να μελετήσει περισσότερο, με σκοπό να μην απομονωθεί.

Η Μαρία Π. από τον Τόρνο της ορεινής Ευρυτανίας, φοίτησε σε μεικτό σχολείο ως την ηλικία των οκτώ ετών:

> *Εγγονή: Τί είδους μαθήτρια ήσουνα; Ήσουνα καλή, μέτρια ...;Γιαγιά: Μέτρια. Εγγονή: Δεν τα πήγαινες και πολύ τα γράμματα (διαπιστώνω).Γιαγιά: Όχι. Εγγονή: Το σχολείο πώς σου φαινόταν; Γιαγιά: Ε, μου φαινόταν ... Μικρή ήμουνα εγώ, χαρά είχα, έπαιζα με τ' άλλα παιδιά ... Αυτό, αφού τα πέρναγα καλά εκεί ... Εγγονή: Για το δάσκαλό σου πώς αισθανόσουν; Γιαγιά: Το δάσκαλό μου, όταν δεν έτρωγα καμιά σφαλιάρα, καλά ήταν! Γιατί κάποτε, ο δάσκαλος, γύρισα στο θρανίο που κάθομουνα, γύρισα και κοίταξα πάνω. Με το που κοίταξα απάνω, μου ήφερε σφαλιάρα! Τη σφαλιάρα που μου ήφερε, μου μάτωσε τη μύτη! Μάτωσε τη μύτη, κι αυτός φοβήθηκε τότε -ο δάσκαλος-, με πήρε από 'κει και με έπλυνανε να βγάλω τα αίματα! Γιατί σ(ου) λέει «Θα με πάνε στην αστυνομία τώρα!» Κι έτσι να πούμε, τελείωσε ..., δε το φωνάξαμε τίποτα. Αλλά ούτε κι εγώ γύρισα για κακό σκοπό στ' άλλα τα παιδιά να κοιτάξω απάνω! (Απολογείται!) Αλλά αυτός δεν ήθελε.*
>
> *Ήταν αυστηρός ο δάσκαλος! Πολύ! Γιατί τα παιδιά μάθαιναν απ' αυτόν το δάσκαλο, που 'βγανε την έκτη τάξη λες και τα 'βγανες απ' το γυμνάσιο! Τέτοια αυστηρότητα είχε ο*

δάσκαλος!

Στο σημείο αυτό η αυστηρότητα κατά κάποιον τρόπο φαίνεται να εξομοιώνεται με την σπουδαία μόρφωση που είχε ή μπορούσε να μεταδώσει οι δάσκαλος στους μαθητές του, σχεδόν αποκλείοντας κάθε άλλη μεθοδολογική προσέγγιση. Όπως υποστηρίζεται: *«τιμωρώντας το παιδί που «δεν ήξερε το μάθημα» ο δάσκαλος, εκούσια ή ακούσια, το καθιστούσε αποκλειστικά υπεύθυνο για την επίδοσή του στο σχολείο. Επομένως, δεν αναγνώριζε ή δεν είχε την πολυτέλεια να αναγνωρίσει ότι στο χώρο της οικογένειας η ζωή των ενηλίκων παρέμενε άρρηκτα συνδεμένη με αυτή των παιδιών, παρ' όλο που το σχολείο οριοθετούσε θεσμικά το χωρόχρονο των μαθητών, συμβάλλοντας αποφασιστικά στη συγκρότηση μιας παιδικής-νεανικής ηλικίας σαφώς διαχωρισμένης από την ενήλικη ζωή»*. (Παπαθανασίου,2003:239)

Στην ίδια αφήγηση μαθαίνουμε τα εξής: *Εγγονή: Τι ήταν αυτό που δε σου άρεσε στο σχολείο; Γιαγιά: Εμένα δε μ' άρεγε το σχολείο -ξέρω 'γω τι- άμα δε τα πας και καλά τα γράμματα, δε κάθεσαι και να τα διαβάσεις ... Γι' αυτό δε μ' άρεγε το σχολείο!...Σταμάτησα γιατί μ' ήθελε η μάνα μου κι ο πατέρας μου, να κάνω δουλειές. Ήθελε να με στείλει και υπηρέτρια! Και καθώς μ' έστειλε, να ξεχρεώσω τότε δυο χιλιάδες (2.000) που πήρε και πάντρεψε την αδερφή του. Κι έτσι έγινε! Μόλις ξεχρέωσα αυτές τις δυο χιλιάδες, με στείλανε πάλι στο σπίτι μου εκεί που είχα πάει, στο σπίτι εκείνο που δούλευα. Εγγονή: Αν είχες την ευκαιρία, θα έμενες περισσότερο στο σχολείο; Γιαγιά: Άμα είχα ευκαιρία, θα καθόμουνα!*

Το επάγγελμα της μικρής υπηρέτριας, όπως περιγράφεται ήταν αρκετά διαδεδομένο στα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα της Αθήνας και του Πειραιά. Η ηλικία τους κυμαινόταν κατά κανόνα μεταξύ των δέκα και των είκοσι ετών ενώ οι κυριότερες περιοχές προέλευσής τους ήτανε η Άνδρος, η Κέα και η Τήνος, ενώ μετά το 1879 προστέθηκαν οι Σπέτσες, η Ύδρα, το Κρανίδι, η Τροιζήνα, περιοχές που πλήγηκαν από την κρίση της ιστιοφόρου ναυτιλίας, καθώς επίσης η Κρήτη και η Κοινουρία. Οι συνθήκες εργασίας των παιδιών που εργάζονταν σε σπίτια ήταν πολύ δύσκολες καθώς εργάζονταν πάνω από δέκα ώρες τη μέρα ενώ συχνά τύχαιναν εκμετάλλευσης και κακομεταχείρισης από τους «υποτιθέμενους προστάτες τους» ιδίως όταν προέρχονταν από απομακρυσμένες περιοχές. Η νοικοκυρά ξεσπούσε συχνά τα νεύρα της πάνω στην μικρή υπηρέτρια, και όπως περιγράφεται *«όλα τα ένστικτα των αγοριών ή και του κυρίου, κάτω από τη σιωπηλή σκέπη της οικογενειακής ηθικής»* (Ρηγίνος,1995 :28).

Η Δήμητρα Σ. από τα Βούρβουρα Τρίπολης στον νομό Αρκαδίας αφηγείται:

Α: Στο σχολείο πήγα μέχρι την Ε΄ (δημοτικού)…μετά έφυγα και πήγα πάλι στην Τρίπολη… Μου φαινόταν «βαρύ» το (σχολείο). Πώς να αισθανθώ – έλεγα πότε θα σχολάσω, να φύγω, να πάω να παίξω. Γιατί άμα σηκωνόμασταν στον πίνακα , τότε και έλεγε να λύσουμε ένα πρόβλημα και δεν ηξέραμε – και ήτανε και χειμώνας και ήτανε παγωμένα έξω, γιατί έριχνε χιόνι πολύ – έτρωγες για ένα λάθος από δέκα ξυλιές το κάθε χέρι, όσο έπαιρνε η δύναμή του (δασκάλου) και δεν μπορούσες να κρατηθείς… Ήμουνα έξυπνη, πολύ έξυπνη μαθήτρια, αλλά επειδή δεν είχα κάποιον να μου σφίξει τα λουριά , το' ριχνα στην τρελή!... (Θα έμενα περισσότερο στο σχολείο), ήθελα να το τελειώσω και που έφυγα, ήθελα να το τελειώσω το σχολείο, αλλά η μάνα μου δυστυχώς μ' έστειλε με το ζόρι στη μοδίστρα – και κοντά στο σπίτι.

Σχετικά με τον επαγγελματικό προσανατολισμό, οι γυναίκες στις αφηγήσεις ζωής που μελετήσαμε δεν φαίνεται να ονειρεύονται ως παιδιά να σπουδάσουν ή να δουλέψουν με στόχο την προσωπική αυτοπραγμάτωση και αυτοολοκλήρωση τους. Οι περισσότερες θα αναφέρουν τα οικονομικά οφέλη ιδίως σε αγροτικά και επαρχιακά περιβάλλοντα, ενώ σε αστικά περιβάλλοντα, εν πολλοίς, η εργασία της γυναίκας θεωρείται κάτι το κοινωνικά μη αποδεκτό, ακόμα και από τις ίδιες. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για θετική αποδοχή των κοινωνικών στερεοτύπων για το φύλο, και του κοινωνικού τους ρόλου αλληλένδετου με τον ρόλο της νοικοκυράς και της μητέρας. Μεγάλη βάση δίνεται επίσης στον χαρακτηρισμό «καλός άνθρωπος» και στην έννοια της τιμιότητας.

Η Αντωνία Σ.Θ. μεγαλωμένη στο αστικό περιβάλλον των κάτω Πατησίων στην Αθήνα φαίνεται να πιστεύει, όπως προαναφέρθηκε πως ήταν «ντροπή» για τις γυναίκες να δουλεύουν:

Α:Όταν τελείωσα το γυμνάσιο τότε τα κορίτσια της αστικής τάξης δεν επιτρεπόταν να εργαστούν, ήταν και Κατοχή τώρα και τέτοια και δεν υπήρχε περίπτωση, λοιπόν όλες καθόμασταν στα σπίτια μας και κεντάγαμε την προίκα μας, λοιπόν ο πατέρας μου ο οποίος λόγω του μαγαζιού του «Ζώναρς» είχε επαφές με κόσμο πιο προοδευτικό, ξέρω 'γω τι, όταν τελείωσα το γυμνάσιο μου λέει: «ξέρεις τώρα θα ήθελες να σε πάω στο Παρίσι να βγάλεις μια σχολή να γίνεις μοδίστρα;». Το θεώρησα τόσο υποτιμητικό, τόσο μεγάλη προσβολή και αρχίζω ένα κλάμα, να κλαίω μέρες ότι πως τόλμησε και μου το είπε κιόλας αυτό το πράμα.

Και σας το πρότεινε;

Να μου εξηγεί: θα γίνεις καλή, θα βγάζεις λεφτά, δεν θα είσαι όπως είναι της γειτονιάς οι μοδίστρες, θα βγάλεις σχολή. Όχι, όχι, όχι. Και δεν πήγα (γέλια!!) και μετά χτύπαγα το κεφάλι μου βεβαίως (γέλια!!)

Όπως αναφέρει ο Μ. Ρηγγίνος (1996:31), τα κορίτσια ή οι γυναίκες αναγκάζονταν να εργαστούν για λόγους αποκλειστικά οικονομικούς. Η εικόνα ενός εργαζομένου κοριτσιού επομένως, υπαινισσόταν την αδυναμία της οικογένειάς του να το συντηρήσει και την χαμηλή κοινωνική του θέση μια αρνητική συνδήλωση στο υπάρχον σύστημα των αξιών.

Στην περίπτωση της Άννας Ξ.Χ. με καταγωγή από μορφωμένη οικογένεια αστών της Κωνσταντινούπολης, που οι γυναίκες είχαν σπουδάσει στα Παρθεναγωγεία της εποχής, υπήρχε ενθάρρυνση από την οικογένεια να ολοκληρώσει τις σπουδές της, και συγκεκριμένα στην Κηφισιά, φαίνεται πως η αφηγήτρια, βρήκε την επαγγελματική της κλίση μέσα από μαθήματα μπαλέτου, τα οποία μάλιστα συνέχισε, καταλήγοντας στο να το σπουδάσει:

Α: Έτσι, εκείνο το καλοκαίρι της αποφοίτησής μου, η θεία μου η μεγάλη ακούγοντας τις παροτρύνσεις των γνωστών της με έγραψε σε μαθήματα μπαλέτου που μόλις είχαν αρχίσει στην πόλη μας, γιατί ήμουν αρκετά άχαρη και ασουλούπωτη και έπρεπε τέλος πάντων να αποκτήσω κάποια χάρη, γιατί, έλεγαν οι φίλες της, πώς θα με παντρεύανε με τέτοιο χάλι…Μόλις όμως τα είδε η θεία μου, είπε πως δεν με είχαν στείλει σ' αυτό το μάθημα για να γίνω χορεύτρια να με χειροκροτούν στα θέατρα, με είχαν στείλει εκεί μονάχα για να αποκτήσω λίγη χάρη και μόνον αυτό. Έτσι, μετά από ένα χρόνο διακοπής και με τη βοήθεια του θείου που επενέβη τότε λέγοντας «αφήστε το παιδί να κάνει αυτό που του αρέσει», Η γιαγιά μου ήταν από την Πόλη, όπως και οι τρεις κόρες της και ο πατέρας μου, εκεί είχαν γεννηθεί, στην Κωνσταντινούπολη. Ο πατέρας μου είχε τελειώσει τη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Η μεγάλη μου θεία το Ζάππειο Παρθεναγωγείο και οι άλλες μου θείες πήγαιναν στο Ζωγραφείο – έτσι το έλεγαν αυτό το σχολείο, δεν ξέρω και λεπτομέρειες. Έτσι, μετά ακριβώς από πέντε χρόνια σπουδών, πήρα το δίπλωμά μου του χορού, δίνοντας εξετάσεις, θυμάμαι, στο θέατρο REX, σε επιτροπή του Υπουργείου Παιδείας, τώρα ο κλάδος ανήκει στο Υπουργείο Πολιτισμού.

Φαίνεται από τον λόγο της αφηγήτριας πως ακόμα και τα μαθήματα του μπαλέτου, στην περίπτωσή της είχαν σκοπό να την καταστήσουν πιο ευπαρουσίαστη νύφη, ο απώτερος σκοπός

δηλαδή ήταν ο γάμος. Επίσης δίνεται μια σαφής πληροφορία σχετικά με την ενασχόληση με τον χώρο του θεάματος που παρουσιάζεται μη αποδεκτή ηθικά από την κοινωνία.

Στην περίπτωση της Μαρίας από την Τρίπολη η δουλειά παρουσιάζεται ως ένας τρόπος βιοπορισμού, μέχρι τον γάμο:

Σ.: Ε για πόσο καιρό δούλευες σ' αυτή τη δουλειά;
Α.: Τώρα θυμάμαι… δε θυμάμαι πολλά. Πόσα χρόνια ήτανε, όταν πέρασε περισσότερο και μάλιστα όταν ήρθε ο παππούς και δώσαμε λόγο για να παντρευτούμε ότι θα φεύγαμε δεν ε… δούλεψα.
Σ.: Εμ, θυμάσαι πότε, για ποιο λόγο, δηλαδή την παράτησες λόγω του παππού; που παντρεύτηκες; τότε την παράτησες; Α.: Ναι ναι τότε σταμάτησα να παίρνω δουλειά.

Η Μαριάνθη Ζ. μεγαλωμένη στο αστικό επαρχιακό περιβάλλον της Πλακάδου, στα Γέρα Μυτιλήνης, αφηγείται σχετικά με τα όνειρα που είχε ο πατέρας της για εκείνη και τα αδέρφια της:

Α:Είχε όνειρα, να «κάνει» τα παιδιά του. «Να τα μορφώσει», έλεγε. Ο καημένος έλεγε: «Θα τα μορφώσω, τα παιδιά μου, όλα». Έλεγε σε μένα: «Εσένα θα σε κάνω μαμή, την άλλη θα την κάνω δικηγόρο...» Τον αδερφό μου έλεγε: «Θα τον κάνω γιατρό». Τα 'λεγε, αλλά δεν έκανε τίποτα ο καημένος. (Σιωπά πάλι. έντονη μελαγχολία την πλημμυρίζει).

Η αφηγήτρια μένοντας ορφανή μετά το 1940 και από τους δύο της γονείς φαίνεται, λαμβάνοντας υπόψιν μας και την αναστοχαστική ανάλυση της συνέντευξης πως συμμεριζόταν τα όνειρα του πατέρα της για εκείνη. Ωστόσο στη συνέχεια και ελλείψει χρημάτων και πολλών δυσκολιών εργάστηκε ως οικιακή βοηθός και εργάτρια σε κλωστοϋφαντουργείο.

Η Μαρία Π. από το αστικό επαρχιακό περιβάλλον του Τόρνου στην Ορεινή Ευρυτανία, θα πει σχετικά με τις προτροπές των γονιών της: *Γιαγιά: Οι γονείς μας δεν επιθυμούσαν τίποτα τότε γιατί ήτανε ..., ήμασταν στα χωριά, ήμασταν φτώχεια, αυτά, κοίταγαν πώς να ..., αν βγάλουμε καμιά τάξη απ' το σχολείο, να μας στείλουνε για δουλειές! Αυτά ξέρω, δεν ξέρω άλλο τίποτα εγώ τώρα απ' αυτά.* Και σε αυτή την αφήγηση βλέπουμε πως το ζήτημα της φτώχειας είναι μείζον σε σχέση με την εκπαίδευση και τον επαγγελματικό προσανατολισμό των κοριτσιών. Όπως και σε αρκετές ακόμα αφηγήσεις, βλέπουμε πως οι προσδοκίες των φτωχών οικογενειών περιορίζονταν στο να βγάλουν τα κορίτσια κάποιες τάξεις του σχολείου, ενώ παράλληλα βοηθούν στην οικογενειακή παραγωγή.

Η Δήμητρα Σ. γεννημένη στα Βούρβουρα της Τρίπολης, ανακαλεί τα εξής:

Α:(Η μητέρα μου επιθυμούσε να γίνω) μοδίστρα και της πέρασε . Εγώ ήθελα να βγάλω το σχολείο γιατί τα έπαιρνα τα γράμματα , ήμουνα πανέξυπνη , είχα δε και πάρα πολύ ωραία φωνή , αλλά τότε όμως , για να γίνεις τραγουδίστρια ...είτε καν υπήρχε περίπτωση.. αλλά είχα κληρονομιά απ' τον ας πούμε πατέρα μου τη φωνή.

Στην περίπτωση της αφηγήτριας υπάρχει μια διττή διάσταση. Ο πατέρας της όπως περιγράφει ήταν μουσικός και είχε ζήτημα αλκοολισμού. Παράλληλα φαίνεται και από άλλη αφήγηση (Μαρία) και μάλιστα από αστικό περιβάλλον, πως τα επαγγέλματα του θεάματος (ηθοποιοί) θεωρούνταν μη αποδεκτά και μάλιστα οι συναναστροφές με τους καλλιτέχνες χαρακτηρίζονταν ως επίφοβες και ανήθικες. Η αφηγήτρια φαίνεται να παρουσιάζει τον εαυτό της με θετικό τρόπο ως προς την σχολική της επίδοση και φαίνεται πως ήθελε να προχωρήσει στην εκπαίδευσή της. Ωστόσο, για την μητέρα της όπως φαίνεται μεγαλύτερη σημασία είχε η επαγγελματική της αποκατάσταση, ενδεχομένως και λόγω του χωρισμού των γονιών της.

Η Μαρία Μ.Τ. προερχόμενη από την κωμόπολη Σοφάδες στην Καρδίτσα, περιγράφει σχετικά με τον επαγγελματικό της προσανατολισμό τα εξής:

Σ.: Σε κατηύθυναν επαγγελματικά; Α.: Ναι. Ναι. Βέβαια εξέφραζα και εγώ την επιθυμία μου και δεν στεκόντουσαν εμπόδιο σ' αυτό που εγώ επιθυμούσα. Ήθελα να σπουδάσω θεολογία, ευχαρίστως ο πατέρας μου με βοήθησε, αν και δεν είχε την οικονομική ευχέρεια, με βοήθησε και σπούδασα και εγώ κι ο αδερφός μου ο μικρός. Τα άλλα παιδιά, τα αδέλφια μου ετελείωσαν μόνο το δημοτικό σχολείο.

Η ίδια φαίνεται πως χαρακτηρίζει τη σχέση μεταξύ των επιθυμιών της και της πατρικής γραμμής απολύτως συμβατή. Χρησιμοποιεί τη λέξη «βέβαια» ενδεχομένως θέλοντας να τονίσει πως δεν αισθάνθηκε καταπίεση. Ωστόσο δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως σε μια ιερατική οικογένεια, όπου οι παραδόσεις και οι αντιλήψεις είναι πιο αυστηρές, και η αφηγήτρια επιλέγει το επάγγελμα του πατέρα της, ενδεχομένως, απλά συμπλέει με την επιθυμία του, και σε αυτή την περίπτωση, παρά το ότι ως γυναίκα σπούδασε και αποκαταστάθηκε επαγγελματικά όπως θα δούμε, έχουμε μια μεταβίβαση του κληροδοτημένου επιτεύγματος, και όχι αμιγώς την απόκτηση ενός νέου.

Η Μερόπη Μ. από την Δεσκάτη Γρεβενών, περιγράφει σχετικά με τον επαγγελματικό προσανατολισμό που έλαβε από την οικογένειά της: *Όταν μεγαλώσω, μ' έλεγε ο πατέρας μου θα σε σπουδάσω, θα σε κάνω δασκάλα. Ύστερα όταν πέθανι είμανα πουλύ μικρη.* Μολονότι σπάνια βλέπουμε τέτοιες πρωτοβουλίες εκ μέρους των γονέων στο δείγμα που διαθέτουμε, πρέπει να σημειωθεί πως στην συγκεκριμένη περίπτωση το ταξικό-οικονομικό ζήτημα της οικογένειας ήταν διευθετημένο, καθώς θα λέγαμε πως παρότι ζούσαν σε μια αγροτική περιοχή, ήταν ευκατάστατοι. Σε διαφορετικό σημείο της αφήγησης θα παρατηρήσουμε:

Α: Ηταν η μάνα μου, ήταν σε κοινωνική τάξη ανώτερη, γιατί ήταν ο πατέρας μου πλούσιος. Μόνο από κληρονομιές μπορούσε ενας να γίνει π.χ. από φτωχός πλούσιος. Ναι, στην οικογένειά μου άνηκε το σπίτ' το δικό μ'ο πατέρας μου πλήρωνε τους λογαριασμούς. Τις μεγάλες αποφάσεις πάλι ο πατέρας μου τις έπιρνε. Η έκβαση ωστόσο της επαγγελματικής σταδιοδρομίας της αφηγήτριας δεν εξελίχθηκε σύμφωνα με το σχέδιο του πατέρα της καθώς εκείνος πέθανε, όταν η αφηγήτρια ήταν μικρή.

Η Αναστασία Κ. από το Γραμματικό Αττικής, θα περιγράψει για τους γονείς της*: Α:Ήθελαν να γίνω μόνο καλός άνθρωπος και αγρότης, όπως ήτανε. Οι γονείς μου πίστευαν ότι ήταν σημαντικό στη ζωή μόνο να είσαι καλός άνθρωπος, ούτε γράμματα θέλανε, ούτε τίποτα, τσοπάνος, αγρότης. Αν έκανα κάτι, που οι γονείς μου αποδοκίμαζαν μου έριχναν ξύλο. Την τιμωρία επέβαλλε ο πατέρας μου, βοήθαε και η μάνα μου.*

Στο σημείο αυτό φαίνεται ξεκάθαρα η μεταβίβαση του κληροδοτημένου αξιώματος (επαγγέλματος) της πατρικής οικογένειας προς την κόρη τους, και ο αποκλεισμός από την εξάσκηση ή απόκτηση ενός νέου. Η Ιωάννα Τ. από την Αναφωνήτρια της Ζακύνθου θα πει σχετικά με τους γονείς της:

Α:Α, να σου πω, ε, εκείνα τα χρόνια δεν πολιο… πυθιμούσανε και πολλά πράγματα. Μου λέγανε «να γίνεις καλός άνθρωπος, να πας να μάθεις τα γραμματάκια σου…». Η αφηγήτρια νωρίτερα θα περιγράψει *Α:ο πατέρας μου γιατί ήτανε πολύ γραμματισμένος ο πατέρας μου. Αυτά μου τα ΄λεγε κι ο πατέρας μου πολύ. Βέβαια, για τη θρησκεία πολύ, μου μιλούσε πάρα πολύ για τη θρησκεία ο πατέρας μου εε, ιστορίες ο πατέρας μου ας πούμε για παλιά και τέτοια, ναι, ναι, αυτά.*

Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να υποθέσουμε πως το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα της αφηγήτριας, είχε κάποιον ρόλο σε σχέση με τις συμβουλές που της έδινε και το πώς την κατεύθυνε. Όπως περιγράφεται: *«…η μόρφωση με τη γενική της σημασία αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση*

για την κοινωνική άνοδο. Έτσι κάθε ελληνική οικογένεια, ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης, θεωρούσε υποχρέωσή της να προσφέρει στα νεαρά μέλη της τη δυνατότητα της στοιχειώδους, έστω, εκπαίδευσης. Βέβαια οι επιλογές αυτές της οικογενειακής στρατηγικής αφορούσαν περισσότερο τα αγόρια παρά τα κορίτσια. Στα πρώτα στηρίζονταν, άλλωστε, οι προσδοκίες για κοινωνική ανέλιξη. Αντίθετα η μόρφωση, ιδιαίτερα για τα κορίτσια των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, δεν θεωρείτο κοινωνικά απαραίτητη, αφού σε τελική ανάλυση ο ρόλος που τους επιφυλασσόταν μελλοντικά ήταν η ενασχόληση με το σπίτι και την ανατροφή των παιδιών. Όπως σημειώνουν χαρακτηριστικά οι επιθεωρητές εργασίας, «ο έλλην πατήρ φροντίζει περισσότερον διά την ανάπτυξιν του άρρενος παρά του θήλεως, και ως εκ τούτου η αγραμματοσύνη είναι μεγαλυτέρα μεταξύ των γυναικών ή των αρρένων» (Ρηγίνος,1995:32).

2.2.10 Οικογενειακές εκδηλώσεις και συμμετοχή σε εκδηλώσεις κοινωνικού χαρακτήρα: Η κοινωνική ζωή των κοριτσιών

Στον αγροτικό και αστικό χώρο της ελληνικής επαρχίας του Μεσοπολέμου η έννοια της ψυχαγωγίας, της διασκέδασης και της αλληλεπίδρασης της κοινωνικής ομάδας, ήταν κάτι που ξέφευγε από τον στενό οικογενειακό κύκλο και αφορούσε σχεδόν όλη την κοινότητα. Η θέση των κοριτσιών και των γυναικών και οι αναπαραστάσεις της αγωγής που εντοπίζονται μέσα από τις εκδηλώσεις κοινωνικού χαρακτήρα ή την συμμετοχή των κοριτσιών σε αυτές έχουν διερευνηθεί από την σχετική βιβλιογραφία, υπογραμμίζοντας την έμφυλη ασυμμετρία. Σημαντική εκδήλωση που συμμετείχαν τα κορίτσια και οι γυναίκες αποτελούσαν τα πανηγύρια. Η Α. Κλωνή (2000:428-9), αναφέρει ότι το πανηγύρι ως συλλογική γιορτή της ελληνικής υπαίθρου, διαρκούσε στα χωριά της περιοχής της Λυγαριάς τρεις ημέρες. Τις δύο πρώτες οι άντρες διασκέδαζαν μεταξύ τους χορεύοντας και πίνοντας, ενώ οι γυναίκες ενδεχομένως παρακολουθούσαν από μακριά καθισμένες στα γύρω πεζούλια. Τα αγόρια επίσης είχαν πλήρη ελευθερία κινήσεων. Την τρίτη ημέρα του πανηγυριού οι γυναίκες και τα κορίτσια συμμετείχαν στον ομαδικό εορτασμό όπου είχαν την ευκαιρία να διασκεδάσουν συμμετέχοντας στον χορό της κοινότητας.

Το μοιρολόι, από την άλλη πλευρά, έχει χαρακτηριστεί ως μια μορφή γυναικείας δράσης όπου οι άντρες κατέχουν δευτερεύοντα ρόλο. Η A.Caraveli (1986) αναφέρει πως οι γυναίκες χρησιμοποιούν μια «*αισθητική του πόνου για να συγκροτήσουν ένα σύστημα μεταφυσικής*

επικοινωνίας». Από τη θέση της μοιρολογίστρας, οι γυναίκες αποκτούν μια θέση αυτονομίας (πρβλ.Παπαταξιάρχης,1992:59). Ανταλλάσσουν εμπειρίες, σχολιάζουν τις κοινωνικές ή πολιτικές συνθήκες της ζωής ή διαμαρτύρονται για τις περιστάσεις που τις φέρνουν σε κατάσταση «πόνου». Η Dubisch (1986:34) υποστήριξε ακόμα πως το μοιρολόι ως *«κοινωνική διαμαρτυρία αποτελεί ένα παράδειγμα άφωνου μοντέλου του γυναικείου που λανθάνει κάτω από την ανδροκεντρική ιδεολογία»*(πρβλ.Παπαταξιάρχης,1992:59).

Περνώντας στο ερευνητικό υλικό μας, η Αγγελική Α. από τον Πειραιά Αττικής περιγράφει: *Σ: Ο πατέρας σου βλεπόταν με τους φίλους του συχνά; Α: Ε, ναι. Τα πρωινά. Τα πρωινά πήγαινε στο καφενείο, βλεπόντουσαν, πίνανε τον καφέ τους, συζητούσανε. Ε, μετά το απόγευμα δούλευε. Σ: Οι γονείς σου καλούσαν ανθρώπους στο σπίτι σας; Α: Οχι. Δεν ήθελε η μητέρα μου κανένανε. Σ: Χωρίς πρόσκληση; 'Ερχονταν άνθρωποι στο σπίτι; Α: Η θεία μου, ο θείος μου.... Συγγενείς. Ξένοι δεν ερχόντουσαν. Και οι γειτόνισσες. Σ: Γινόταν κάποια γιορτή για την ονομαστική γιορτή της μητέρας σου; Α: Ναι αλλά δεν ερχότανε.... Μόνο συγγενείς ερχόντουσαν, όχι ξένοι Σ: Ο πατέρας σου σε έβγαζε έξω για βόλτα χωρίς τη μητέρα σου; Α: Ναι, ναι... Δεν ήθελε η μητέρα μου. Αφού της έλεγε: « Αννα, ντύσου να βγούμε έξω». Πάρε την κόρη σου του έλεγε [γέλια]. Σ: Κι έτσι βγαίνατε με τον μπαμπά σου... Α: Ναι, Εβγαινα με τον μπαμπά μου.*

Η Αντωνία Σ.Θ. από τα Πατήσια Αθηνών αφηγείται τα εξής:

Σ:Δηλαδή, ας πούμε στις γιορτές δεν κάνατε τίποτα το ιδιαίτερο, δεν ήτανε…;

Α:Στο σόι, σπίτια, γενέθλια, γιορτάζαμε όλο το σόι τα γενέθλια του καθενός, τα Χριστούγεννα θα τρώγαμε σ' ένα σπίτι όλοι…, το Πάσχα επίσης. Αλλά φίλους έτσι φιλενάδα να έχω, να βγω και τέτοια δεν ….

Παρατηρούμε και στις δυο περιπτώσεις αφηγητριών που προέρχονται από την Αθήνα, πως στην πρώτη περίπτωση η μητέρα είναι εγκλεισμένη στον οικιακό χώρο ενώ η κόρη-αφηγήτρια βγαίνει με την συνοδεία του πατέρα, και στην δεύτερη οι κοινωνικές συναναστροφές της αφηγήτριας είναι κυρίως οικογενειακές σε ειδικές περιστάσεις, με απαγόρευση δικών της αυτόνομων εξόδων.

Η Μαρία, έχοντας ζήσει τα παιδικά της χρόνια σε αστικό περιβάλλον στην Τρίπολη, θα περιγράψει σχετικά με την κοινωνική της ζωή ως παιδί:

Σ.: Ε πήγαινες στο κινηματογράφο, στο θέατρο; Σε συναυλίες; Α.: Όχι παιδί μου. Όχι όχι όχι. Δεν ξέραμε τέτοια πράγματα. Πρώτο και κύριο τότε, άμα πέρναγε καμιά θεατρίνα δεν της μίλαγες, δε σ' αφή αφήνανε να της μιλήσεις, ούτε να την κοιτάξεις. Σ.: Γιατί; Α.: Γιατί τις θεωρούσανε παλιογυναίκες.

Μολονότι το περιβάλλον της Τρίπολης είναι αστικό, θα μπορούσαμε να πούμε πως την περίοδο που η αφηγήτρια έζησε και μεγάλωσε εκεί τα ήθη παρέμεναν ιδιαίτερα αυστηρά απέναντι στις γυναίκες και δη τις ηθοποιούς της εποχής προσιδιάζοντας σε ένα ιδιαίτερα παραδοσιακό περιβάλλον. Τονίζει πως οι «θεατρίνες» θεωρούνταν από το κοινωνικό σύνολο «παλιογυναίκες», με σαφή την έμφυλη ανισορροπία ενώ δεν γίνεται κάποια αναφορά σε άνδρα ηθοποιό. Επιπρόσθετα, η διασκέδαση των γυναικών σε δημόσιους χώρους εάν δεν επρόκειτω για γάμους, βαφτίσια κ.τ.λ. με τη συνοδεία του συζύγου ή του πατέρα τους, και περιστάσεις όπως οι «άσκοπες» έξοδοι, το πολύ γέλιο σε δημόσιο χώρο, και οι συχνές μεταβάσεις στην πόλη, θεωρούνται δείγματα «αχαλίνωτης ελευθερίας» και υπαινίσσονται «ελαφρότητα ήθους» (Κλωνή,2000:429).

Ένα ζήτημα που παρατηρούμε συχνά στον γυναικείο λόγο και τις αφηγήσεις ζωής, είναι αυτό του προσωπικού γοήτρου μέσα από την προβολή της σωματικής ομορφιάς. Ας σημειωθεί ότι η αφηγήτρια περιγράφει σε όλη την ιστορία της ζωής της μια καλή οικονομική κατάσταση της πατρικής οικογένειάς της, κάτι που συνεχίστηκε και στην ενήλικη ζωή της. Η Ελένη Κα. μεγαλωμένη στη Δράμα θα διηγηθεί:

Σ: Σου άρεσαν οι κοινωνικές εκδηλώσεις; Π: Μ' άρεζαν γενικώς, πάρα πολύ μ' άρεζαν, όχι μόνο αυτό αλλά μ' άρεζε πάντα να είμαι περιποιημένη, να είμαι, να είμαι απ' όλες τις φίλες μου, έτσι η πρώτη, η καλύτερη να βγαίνω. Και μάλιστα ένα περιστατικό θυμάμαι. Με βάζανε το βράδυ οι γονείς μου να πλαγιάσω. Τότε πρέπει να ήμουν δεκατρία, δεκατέσσερα χρονών. Εγώ έπαιρνα κάτι καλώδια τότε, έτσι τα λέγανε αυτά τα σύρματα, από τα ... τα τηλεφώνου ήταν. Ξέρω 'γω, δεν θυμάμαι ...Σ: Ναι. Π: ... που λύγιζαν και τύλιγα τα μαλλιά μου το βράδυ και σηκωνόμουν το πρωί με σγουρά μαλλιά και μ' έλεγε ο μπαμπάς μου: ΄΄ Καλά΄΄ λέει, ΄΄ Πότε σγούραιναν, πότε έγιναν σγουρά τα μαλλιά σου;΄΄. και 'γω έλεγα: ΄΄ Μπα δεν ξέρω΄΄. Δήθεν νόμιζα ότι τον κορόιδευα, τον γελούσα τον μπαμπά μου.

Η Δήμητρα Σ. μεγαλωμένη στα Βούρβουρα Τρίπολης, ένα αστικό επαρχιακό περιβάλλον, αφηγείται τα εξής σχετικά με τις εξόδους από το σπίτι:

Α:Εκδρομές πηγαίναμε την Πρωτομαγιά. Είχαμε ένα εξοχικό εκκλησάκι στο Αϊ-Θανάση, στην Τρίπολη,και πηγαίναμε τη δεύτερη μέρα του Πάσχα–κάτι τέτοιο.
Πηγαίναμε όλη η Τρίπολη εκεί πέρα. Εφτιάχναμε «κιούλμπαση» (το λέγανε):
μέσα σε λαδόχαρτο εβάζανε κρέας κι έβαζες σκορδάκι και τέτοια και τα παίρναμε τα φαγη τά μας,
τα φρούτα μας (και) πηγαίναμε και τρώγαμε στη εξοχή και γυρίζαμε το βράδυ στο σπίτι μ ας . Αυτή ήταν η έξοδος,
παιδάκι μου, και δεν κοιτάγαμε να κοιτάξουμε «γιατί κοίταξες δεξιά
, γιατί κοίταξες αριστερά».

Στα παραδοσιακές κοινότητες, αλλά και στα αστικά περιβάλλοντα ο εγκλεισμός των νεαρών κοριτσιών αποτελεί μια μορφή ακραίας βίας, γεγονός που δεν αναγνωρίζεται από την κοινοτική συνείδηση. Η Ε. Μ. Μαρτινέγκου αναφέρει το 1893 σχετικά με *«εκείνο το παλαιόν βάρβαρον και αφύσικον και απάνθρωπον ήθος όπου θέλει τις γυναίκες ξεχωρισμένες από την ανθρώπινην κοινωνίαν».* Τα νεαρά κορίτσια βρίσκονται μακριά από την κοινωνική ζωή και συνήθως δεν διαθέτουν υπόσταση παρά μόνον ως μέλη της οικογένειας. Προσδιορίζονται μέσω του πατέρα ή του αρχηγού της οικογένειας, που μπορεί να είναι και η μητέρα σε περίπτωση χηρείας. Σε κάθε περίπτωση οι γυναίκες ως κατ' επέκτασιν και τα νεαρά κορίτσια δεν ανήκουν από μόνα τους σε κάποια κοινωνική θέση ή τάξη αλλά ετεροκαθορίζονται από τον άντρα του άμεσου περιβάλλοντός τους (πρβλ.Γκασούκα,2013$_{\beta}$:203).

Μια ενδιαφέρουσα επισήμανση αποτελεί και η τότε υπάρχουσα κατάσταση σχετικά με τις ονομαστικές γιορτές των γονέων και τα οικογενειακά γλέντια. Η Μαρία Π. μεγαλωμένη στο αστικό επαρχιακό περιβάλλον του Τόρνου στην Ορεινή Ευρυτανία, περιγράφει σχετικά με τους οικογενειακούς εορτασμούς και την απόσταση ανάμεσα στα δύο φύλα:

Γιαγιά: Στη ... Δε μας κάνανε κείνα τα χρόνια. Μόνο στους άντρες κάνανε, που φτιάχνανε γλυκά και κερνούσανε. Μόνο στους άντρες. Εγγονή: Στα παιδιά; Στ' αδέρφια σου; Γιαγιά: Ε, τα παιδιά ... Μόνο στα ..., στους άντρες. Μόνο στα παιδιά. Στ' αγόρια! -κάνανε τη γιορτή. Σε διαφορετικό χωρίο της ίδιας αφήγησης*: Εγγονή: Για ποιά πράγματα συζητούσανε οι άντρες; Γιαγιά: Ε, συζητούσανε για κάποιο -να πούμε- ζήτημα, ή για κτήμα ή για ό,τι άλλο ... Ή για προίκα ή για κάτι που ... συζήταγαν για να πούνε αναμεταξύ τους. Για λεφτά ... Γι' αυτά!*

Στις δραστηριότητες και τις εκδηλώσεις κοινωνικού χαρακτήρα ο διαχωρισμός του λόγου και της δράσης των δυο φύλων είναι ιδιαίτερα ευδιάκριτος. Οι αξίες που επικαθορίζουν τον τρόπο διασκέδασης των μελών μιας κοινότητας, σε παραδοσιακά περιβάλλοντα, μπορούμε να πούμε πως συνάδει με ζεύγη «αντιστίξεων» ανάμεσα στο θηλυκό και το αρσενικό, την τιμή και την ντροπή κ.α. Παρατηρείται δε σε κάποιες περιπτώσεις ο αποκλεισμός του γυναικείου φύλου από την σφαίρα της κοινωνικής διαντίδρασης. Τέτοια περίπτωση αποτελεί η ονομαστική εορτή, η οποία αποτελεί ένα προσωπικό εορταστικό βίωμα μόνο των ανδρών και ιδίως των ενηλίκων. Ο γυναικείος πληθυσμός λοιπόν, δεν έχει την ευκαιρία πλην του γάμου να λάβει ευχές και δώρα (σε κάποιες περιπτώσεις). Οι γυναίκες επομένως δέχονται ευχές ως μεσολαβήτριες στο κοινωνικό αυτό δρώμενο για τους στενούς εορτάζοντες αρσενικούς συγγενείς τους. Στην περίπτωση των νεαρών αγοριών, ο ενήλικας άνδρας και πάλι επικυριαρχεί, αφού βλέπουμε πως το παιδί γιορτάζει στο περιθώριο. Η γιορτή που διοργανώνεται για αυτό, αποτελεί περισσότερο ευκαιρία σύναξης των ενηλίκων και οι ευχές απευθύνονται στους ενήλικες συγγενείς του και ιδίως στον πατέρα (Κλωνή,2000:425-26).

Το ζήτημα σε σχέση με τον γυναικείο λόγο επανέρχεται, όπως παρατηρούμε, στα δεδομένα που λαμβάνουμε από άλλο χωρίο της παραπάνω αφήγησης:

Γιαγιά: Οι γυναίκες δεν ελέγαν τίποτας! Αν ήτανε γι' αυτές κάτι για να συζητάνε, κάτι θα απαντούσανε κι αυτές! Εγγονή: Ποια ήταν τα θέματα που συζητούσαν οι γυναίκες; Γιαγιά: Τα θέματα ... Άλλος θα να 'λεγε ..., έλεγε για την αδερφή του, άλλος για το παιδί του, κάτι -να πούμε- τέτοια! Πώς τα περνάνε -ξέρω 'γω- ... Κάτι τέτοια πράγματα. Γιαγιά: Ε εμείς ..., οι άντρες συζητάγανε. Οι γυναίκες δε τα συζητάγανε για πολιτικά! Οι γυναίκες ... Οι άντρες τα συζητάγανε. Οι γυναίκες συζητάγαμε για τα οικογενειακά μας, για τα παιδιά μας, για τις δουλειές μας που είχαμε. Οι άντρες συζητάγανε πως θα πάνε να δουλέψουνε, πως θα φέρουνε λεφτά για να ζήσουν την οικογένειά τους και τα παιδιά τους. Γιαγιά: Παίζανε οι άντρες, και παίζανε ''κολτσίνα'', χαρτιά, και βάνανε στοίχημα ένα λουκούμι ή πιοτό. Οι γυναίκες κάθονταν στην άκρη και παρακολούθαγαν. Δε συμμετείχαν!

Όπως καταγράφεται, σχετικά με την διαίρεση των δύο φύλων στα οικογενειακά τραπέζια, σε κάποιες περιπτώσεις πριν από το 1960 οι άνδρες έτρωγαν ξεχωριστά από τις γυναίκες και τα παιδιά. Οι «νυφάδες» ιδίως δεν έτρωγαν ποτέ μπροστά στον σύζυγο και τον πεθερό τους και κάποιες φορές δεν έπιναν ούτε νερό, και για τον λόγο αυτόν έβγαιναν έξω από το σπίτι ή γύριζαν

το πρόσωπό τους αλλού για να μη τις βλέπουν. Όπως αφηγείται χαρακτηριστικά η Γ.Π. 82 χρονών, δεν έτρωγε μαζί με τον σύζυγό της για πάνω από δύο χρόνια γιατί όπως είπε χαρακτηριστικά «ντρεπόταν» (Αλεξάκης, 2014:327).

Η Αναστασία Κ. από το ημιορεινό Γραμματικό Αττικής θα αφηγηθεί για τις εκδηλώσεις κοινωνικού χαρακτήρα:

Α:Αν είχανε καμιά γιορτούλα έτσι, βάζανε κρασί και πίνανε, καμιά ελιά, καμιά νερόβραστη πατάτα και αρχινάγανε μετά και τραγουδούσαν, λέγανε για τις δουλειές πως πηγαίνανε. Καλούσαν μόνο τους γειτόνους, κανέναν άλλονε: οι γειτόνοι εκεί-ε! τι κάνετε;!»-γυρίζανε. Μόνο κρασί είχανε και τι φαγητό είχανε: κανά κουνουπίδι απ' το περιβόλι, καμιά ελιά, κάναμε νερόβραστη πατάτα. Αυτό ήταν το πρόσφερμα. Δεν έρχονταν άνθρωποι στο σπίτι χωρίς πρόσκληση. Ερχόντουσαν να μας γυρέψουνε καμιά άξινα, κανά τσικούρι, κανά σβανά, τέτοια πράματα. Οι γυναίκες ήταν κουρασμένες και λέγανε: «μας ζαλίσανε μ' αυτά», αν ήτανε καμιά γυναίκα δύο εκεί. Δε λέγανε ιστορίες, δε μπρολαβαίνανε: «Δεν το τελείωσα το παντελόνι, έλεγε η μία, δεν το ΄ραψα γιατί έπαθα έτσι κι έτσι».

Η αφηγήτρια περιγράφει μεν τα λιτά κεράσματα που προσφέρονταν στις γιορτές, ωστόσο φαίνεται πως η λιτότητα αυτή αμβλύνεται από το τραγούδι και την συζήτηση. Περιγράφεται μια στενή και οικεία σχέση με τους γείτονες, οι οποίοι δεν δίσταζαν να αναζητήσουν υλικά που τους έλειπαν ο ένας από τον άλλον. Οι άνδρες φαίνεται πως συζητάνε για τις δουλειές τους ενώ οι γυναίκες στον δικό τους κύκλο για τα οικιακά τους καθήκοντα. Ο χώρος σύναξης των γυναικών βρίσκεται συνήθως στην κουζίνα του σπιτιού. Οι ίδιες δεν διοργανώνουν μεταξύ τους παιχνίδια, και ο χώρος της συγγένειας όπου κοινωνικοποιούνται είναι η οικογένεια του συζύγου τους. Στον χώρο αυτό όπως περιγράφεται πίνουν τον καφέ τους, κουβεντιάζουν και κεντούν με την προοπτική της μελλοντικής χρησιμότητας του εργόχειρου, για την προίκα της κόρης τους, αποκλεισμένες από τον δημόσιο βίο και περιορισμένες στον κύκλο του φύλου τους, αφηγούνται ιστορίες που κυριαρχούν τα νέα που αφορούν και άλλα σπίτια (Κλωνή,2000:427-28).

Η Μαρία Δ. θα αναφέρει επίσης: *Α:Ο ελεύθερος χρόνος για τα χωριά ήταν το καφενείο για τους άντρες κι η γυναίκα στην κουζίνα και στις δουλείες.* Η αφηγήτρια παρουσιάζει το αστικό επαρχιακό περιβάλλον της Αρέθουσας στην Κεντρική Μακεδονία που ζούσε, ως «χωριό» κάτι που ενδεχομένως μας δίνει πληροφορίες σχετικά με το πώς αντιμετώπιζαν τον περίγυρό τους, οι κάτοικοι των επαρχιακών πόλεων, ενδεχομένως έχοντας στο μυαλό τους την πρωτεύουσα ως το σημείο αναφοράς. Το σχόλιό της σχετικά με τον ελεύθερο χρόνο των αντρών (στο καφενείο) και

των γυναικών στην «κουζίνα και τις δουλείες» σκιαγραφεί την γενικότερη κατάσταση σε σχέση με την θέση της γυναίκας στον χώρο της οικογένειας και την κοινωνία.

Η Ελένη Κω. από αγροτικό περιβάλλον θα περιγράψει για την κοινωνική ζωή των γονιών της:

Σ:Θυμάσαι τι έκαναν οι γονείς σου όταν βρίσκονταν μαζί με άλλους; Φίλους, γείτονες; Α:Ε, ο πατέρας μου συνήθως… τα παιδιά ήτανε μικρά, ο πατέρας μου έβρισκε κανά φίλο πήγαινε στο μαγαζί πίνανε κανά ποτηράκι… ε … καθότανε καμιά ώρα κι ερχότανε!… και τα κοπανάγανε και γλεντάγαν όλη μέρα ΄κει. Σ:Οι άντρες; Α:Οι άντρες, ναι Σ:Όχι, οι γυναίκες; Α:Όχι , οι γυναίκες δε πηγαίναν. Τι να κάνουν εκεί (το λέει σα να έχαναν τον καιρό τους οι άντρες εκεί και οι γυναίκες ως πιο έξυπνες δεν σπαταλούσαν το χρόνο τους άσκοπα).

Παρότι η ερώτηση της συνεντεύκτριας είναι σαφώς προσανατολισμένη και προς τους δύο γονείς, φαίνεται πως η αφηγήτρια διαλέγει να μιλήσει για τον πατέρα της, ίσως λόγω της έλλειψης κοινωνικής ζωής των γυναικών. Η παρατήρηση/σημείωση της ερευνήτριας σχετικά με την νοηματοδότηση της πρότασης «τι να κάνουν εκεί» οι γυναίκες, παρουσιάζει τις γυναίκες ως πιο έξυπνες, για να σπαταλήσουν τον χρόνο τους άσκοπα στο καφενείο. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί πως ο επιβεβλημένος αποκλεισμός των γυναικών από σημεία συνάθροισης και κοινωνικοποίησης ενδεχομένως μεταφράζεται από πλευράς τους ως οικειοθελής. Σε καμία περίπτωση δεν εντοπίζεται ισοτιμία με βάση το φύλο στις δυνατότητες για διασκέδαση στο δημόσιο χώρο.

Η Μερόπη Μ. από την Δεσκάτη Γρεβενών περιγράφει πως στην οικογένειά της γιόρταζε και η μητέρα της, την ονομαστική της εορτή, αλλά και τα αδέλφια της, αντίθετα με τις περισσότερες αφηγήσεις:

Α:Γινόταν και γλέντι, ναι. Γινότανε γιορτή της μητέρας μου,. τον αδελφό μου, τις αδελφές μου. Ήταν η μάνα μου, ήταν σε κοινωνική τάξη ανώτερη, γιατί ήταν ο πατέρας μου πλούσιος. Μόνο από κληρονομιές μπορούσε ένας να γίνει π.χ. από φτωχός πλούσιος. Φαίνεται πως η αφηγήτρια περιγράφοντας αυτές τις συνήθειες τείνει να αναφερθεί άμεσα στην κοινωνική τάξη των γονιών της, αιτιολογώντας κατά κάποιον τρόπο ενδεχομένως αυτές τις τάσεις.

Ολοκληρώνοντας το παρόν υποκεφάλαιο, η Α. Κλωνή (2000:429-30) στην έρευνά της που αφορά την Λιβαδειά, παρατηρεί πως οι ηθικοί περιορισμοί συμβαδίζουν με την εποχή τους, και πως σύμφωνα με τα λεγόμενα των ίδιων των κατοίκων όσο παλαιότερες ήταν οι εποχές τόσο

μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης είχαν οι γυναίκες. Ως παράδειγμα αναφέρουν τον χαιρετισμό αγοριών στον δρόμο, την αλληλοβοήθεια και το ότι συζητούσαν πιο εύκολα. Οι κοινωνικές συνθήκες επομένως άλλοτε ευνοούσαν και άλλοτε επέβαλαν την μεγαλύτερη ελευθερία των γυναικών. Η εργασία των γυναικών μαζί με τους άντρες στα κτήματα, πριν την εξάπλωση της «εκμηχάνισης» της καλλιέργειας, τους έδινε μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων και δεν της περιόρισε στον οικιακό χώρο όπως έγινε στη συνέχεια. Όπως περιγράφεται η βιομηχανοποίηση της γεωργίας, σταδιακά επιφέρει έναν πιο αστικό τρόπο ζωής. Στις πόλεις αντίστοιχα έχουμε επίσης κοινωνίες με καλή οικονομική κατάσταση αλλά πολύ πιο αυστηρά ήθη, καθώς κυριαρχεί η απομόνωση στον χώρο του σπιτιού. Διάχυτη είναι η πεποίθηση, ιδίως στον γυναικείο πληθυσμό πως στην πόλη και κυρίως στην Αθήνα, οι άνθρωποι είναι ευνοημένοι, καθώς μπορούν να συμπεριφερθούν όπως επιθυμούν. Επικρατεί μια τάση εξιδανίκευσης όπου η πίεση του κοινωνικού περίγυρου δεν υπάρχει, κατατάσσοντας τον χώρο της πόλης σε ένα αντικείμενο επιθυμίας (ό.π.:430-1).

2.2.11 Γαμήλιες πρακτικές και συζυγικές σχέσεις

Ο γάμος κατά τον Μ. Μερακλή (2011:167) είναι ένα από τα κεντρικά και προσφιλέστερα θέματα της λαογραφίας, με «λαμπερή επιφάνεια» αλλά και μεγάλο κοινωνικό βάθος. Σημειώνεται πως η κοινωνική και οικονομική βάση στην οποία εδράζεται ο ελληνικός γάμος προϋπέθετε το συνοικέσιο, που αποτελεί επίσημη αναγνώριση του ρόλου των γονέων, και κυρίως του πατέρα, στον σχηματισμό της οικογένειας των παιδιών του. Ο M.Nordau (2006) θα χαρακτήριζε ενδεχομένως αυτού του είδους των γάμων ως «κατά συνθήκην ψεύδη».

Όπως θα δούμε οι αφηγήτριες από όλα τα περιβάλλοντα που μελετάμε, περιγράφουν πως παντρεύτηκαν με προξενιό εκτός από κάποιες περιπτώσεις στις οποίες περιγράφουν πως «κλέφτηκαν με τον σύζυγό τους» ή γνωρίστηκαν μέσω της εργασίας τους. Αφού παρατηρήσουμε τις συνθήκες που περιγράφουν για την συζυγική τους οικογένεια οι αφηγήτριες και το πόσο συνέπλευσαν ή απέκλιναν από τις αρχές της πατρικής οικογένειας, στην συνέχεια θα δούμε τις συμβουλές που έδωσαν τόσο στις κόρες όσο και στις εγγονές τους.

Η Ιωάννα Τ. από την Αναφωνήτρια της Ζακύνθου, εργάστηκε μαζί με τον σύζυγό της ως εργάτρια σε χωράφια γεωκτημόνων, όπως και στην πατρική της οικογένεια, προκειμένου να

συντηρήσουν τα παιδιά τους. Με αφορμή ερώτηση σχετικά με τον γάμο της, θα αναφέρει σχετικά με τα προξενιά την εποχή του Μεσοπολέμου*:*

Α:Με προξενιά ετότε, σπάνια… εκείνοι που ε, μπορούσε να παντρευτούνε με αγάπη, δεν εκάνανε μεγάλα πράματα, για δε θέλανε οι συγγενείς τους, δε θέλανε. Παρί, επιαίνανε στην εκκλησία, τη στεφανώνανε για να μην είναι έτσι παράνομα, και του τη δινε, πάρτη. Και με το στανιό πολλές φορές. Λες πως…, ή εμπορούσε να θέλει να κοροϊδέψει ο γαμπρός ή ξέρω γω τι; τον πιάνανε από το αφτί. «έλα εδώ» Τον πιαίνανε στην εκκλησία, τη στεφανωνότανε, ναι.

Η Αναστασία Κ. από το Γραμματικό Αττικής παντρεύτηκε το 1959 με το σύζυγό της που ήταν εργάτης στα λατομεία και εκείνη ανέλαβε τα οικιακά (1959-1964). Έζησε με τον άντρα της μόνο 5 χρόνια καθώς εκείνος αρρώστησε και πέθανε όταν τα παιδιά τους ήταν μωρά. Θα περιγράψει για τον γάμο της τα εξής:

Α: Παντρεύτηκα με προξενιό. Το προξενιό έφερε μία θεία μου. Θυμάμαι την προξενήτρα. Μου 'βαλαν ένα δαχτυλίδι με μία πέτρα στο χέρι. Δεν γνωριζόμασταν από πιο πριν. Στο δρόμο συναντιόμασταν που πηγαίναμε να θερίσουμε, να ζευγαρίσουμε τα χωράφια, μια καλημέρα. Δε δούλευα μετά το γάμο. Στο σπίτι καθόμουνα και το ευχαριστιόμουνα, που κάθισα κατά λίγο, ξεκουράστηκα και είχα μόνο τον άντρα μου, δεν είχα τη διμοιρία που 'χα στον πατέρα μου. Α! που δεν είχε στενοχώρια και ολοένα γλυκό- μου-μίλαγε, γλυκό- του-μίλαγα, έναν άνθρωπο είχα, σα μικρό παιδί με είχε, σα μικρό παιδί τον είχα.

Παρατηρούμε στον λόγο της αφηγήτριας *«μου βάλαν ένα δαχτυλίδι με μια πέτρα στο χέρι»* και στην συνέχεια δηλώνεται πως ήταν πλήρως ικανοποιημένη στην οικογενειακή ζωή που βίωνε με τον σύζυγό της, σχεδόν ως ένας τρόπος να δραπετεύσει από την πατρική της οικογένεια. Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να πούμε πως βίωσε ένα παραδοσιακό πατριαρχικό μοντέλο της μετάβασης από το ένα περιβάλλον στο άλλο με ουδέτερο τρόπο, χωρίς η ίδια να έχει προσωπικό λόγο, συμμετοχή ή ενεργό δράση στην προσωπική της πορεία. Ωστόσο όπως περιγράφει ο γάμος της ήταν η αφορμή να ξεφύγει για λίγο από την βαριά δουλειά στα χωράφια, δίνοντας έτσι θετικό πρόσημο και σε όλη τη σχέση της με το σύζυγό της.

Η Μαρία Μ.Τ. μεγαλωμένη στις Σοφάδες στην Καρδίτσα ένα αστικό επαρχιακό περιβάλλον περιγράφει τα εξής για το γάμο της:

Α.: Ναι. Ήταν έτσι λίγο ξαφνικός, άμα μπορώ να πω, γιατί εκείνο που είχα στο μυαλό μου και ήθελα εκείνη την περίοδο ήταν…, όταν τελείωσα δηλαδή το πανεπιστήμιο και αφού εργάστηκα μια χρονιά στο γυμνάσιο Σοφάδων, την άλλη χρονιά περίμενα να ξαναβρώ δουλειά, να ξαναεργαστώ πάλι έτσι προσωρινά, επί συμβάσει εργαζόμενου και το γάμο δεν τον σκεφτόμουνα. Σκεφτόμουνα πως θα βρω εργασία για να δουλέψω. Έλα όμως που ο Θεός αλλιώς τα φέρνει! Όταν ήρθε μια μέρα ο πνευματικός μας εκεί στους Σοφάδες και τον οποίο έβλεπα και από μικρό παιδί και τον συμβουλευόμουνα, ξαφνικά εκείνος μου λέει, με ρωτάει τι σκέφτομαι για το μέλλον, τι θα κάνω, τι θα φτιάξω και στη συνέχεια μου λέει: «Δε μου λες, αν σου παρουσιαζόταν ένας άνθρωπος και ήθελε να χειροτονηθεί ιερέας, θα ήθελες να τον παντρευτείς;» Ε, και εγώ αυθόρμητα απαντώ και λέω ότι εγώ αγαπώ τα ράσα, γιατί μεγάλωσα μέσα στα ράσα, αφού ο πατέρας μου ήταν ιερέας και δεν θα είχα αντίρρηση, αν το πρόσωπο τελοσπάντων –δεν ήξερα για ποιόν μου μιλάει- αν το πρόσωπο αυτό θα μου ταίριαζε. Ε, μετά μου είπε ότι είναι και εκείνος θεολόγος, ότι είναι και εκείνος παπαδοπαίδι, ότι είναι πολύ καλό παιδί και λοιπά. Ε και του λέω και εγώ αυτά κουβεντιάστε τα με τον πατέρα μου και αν και εκείνος συμφωνήσει εγώ δεν θα 'χω αντίρρηση.

Η περίπτωση της συγκεκριμένης αφηγήτριας, είναι η εξαίρεση της μορφωμένης γυναίκας για την εποχή, που ωστόσο επιβεβαιώνει τον κανόνα της ανδρικής κυριαρχίας. Από το σύνολο του ερευνητικού μας υλικού, είναι η μόνη που εισήχθη στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, και έχοντας ως σκοπό την επαγγελματική της σταδιοδρομία, ο γάμος όπως περιγράφει ήταν κάτι που δεν είχε στο μυαλό της εκείνη την περίοδο. Ωστόσο, θα μπορούσαμε ενδεχομένως να υποστηρίξουμε λαμβάνοντας υπόψιν και την δομή της οικογένειάς της πως γνώριζε πως ούτως ή άλλως την απόφαση για τον γάμο της δεν θα την έπαιρνε η ίδια. Ο πατέρας της ήταν ιερωμένος, είχε στενή σχέση με τον πνευματικό της και στη συνέχεια ο σύζυγός της ήταν ιερέας και θεολόγος. Παρατηρούμε τον κύκλο μιας παράδοσης που ξεκινά από τον πατέρα της αφηγήτριας και καταλήγει στον σύζυγό της, με πολλά κοινά στοιχεία.

Η Ελένη Κω. από το ημιορεινό το Κεραστάρι Αρκαδίας παντρεύτηκε το 1955 με τον σύζυγό της, που ήταν αγρότης όπως οι γονείς της και η ίδια, και απέκτησαν έναν γιο και δύο κόρες. Περιγράφει σε σχέση με την διαδικασία του προξενιού τα εξής:

Σ:Για πες μου παντρεύτηκες με προξενιό; Α:ΝαιΣ:Και ποιος ήρθε και σου έκανε το προξενιό; Πήραμε γλυκά εμείς πήραμε το ποτό, πήγαμ' εκεί, δε με άφησε να σερβίρω. Να σερβίρω

'γω να με ειδούνε οι άνθρωποι. Μπορεί να 'μουνα κουτσή, μπορεί να 'μουνα κουλή. δε μ' α, σέρβιρε η θεία μου κι εγώ καθόμουνα χάμου. Σου λέει για δε σερβίρει κουλή είναι κουτσή 'ναι. Είχανε και δίκιο. Του 'λεγε «-Τι δες από την κοπέλα;» του λέει, «από τα πόδια αρχίνα και τήρα τη γυναίκα να την καταλάβεις τι γυναίκα είναι» του λέει «από τα πόδια αρχίνα και τήρα τη» του λέει ο Βασίλης. (ο παππούς γελάει λοιπόν, γελάει (κοιτάει τον παππού). Λοιπόν, ήτανε πολύ καλό παιδί.

Η ιστορία που περιγράφεται σχετικά με τη διαδικασία του προξενιού είναι ενδεικτική της κοινωνικής θέσης της γυναίκας της εποχής του Μεσοπολέμου. Στην διαδικασία γνωριμίας του μελλοντικού ζεύγους παρατηρούμε πως η αφηγήτρια δεν συμμετέχει καν ως φυσική παρουσία. Η περίπτωση που αναφέρεται σε σχέση με τα πόδια ενδεχομένως έχει να κάνει με το ότι στην εποχή εκείνη πρέπει να αποτελούσαν ίσως το μοναδικό σημείο στις γυναικείες φορεσιές το οποίο ήταν ακάλυπτο. Στη συνέχεια θα πει για τον σύζυγό της τα εξής παρακάτω σε ένα απόλυτα παραδοσιακό οικογενειακό μοντέλο:

Α: Ο παππούς πήγαινε στο καφενείο; Ο σύζυγός σου; Α:Ε, συνήθως πήγαινε Σαν άντρας δεν μπορείς και να τον αποκλείσεις αν κλειστεί μέσα. Σ:Γενικά, οι άντρες βγαίνανε όμως, οι γυναίκες δε βγαίνανε; Α:Που να πας; Δε σ' αφήνανε οι δουλειές. Δε μπόρηγες να πας. Όσον αφορά την ενασχόληση του συζύγου της με τα παιδιά τους, φαίνεται από τον λόγο της αφηγήτριας πως εκλείπει, *Σ:Ο άντρας σου καθότανε με τα παιδιά; Τα πρόσεχε; Α:Καθότανε από τις δουλειές εδώ; Κόταγε; Μου 'λεγε πάμε 'γω φεύγω. Δε ρώταγε αν έχω παιδιά μικρά.*

Η Κωνσταντίνα Γ. από την Αθήνα παντρεύτηκε το 1957 με τον σύζυγό της, ο οποίος ήταν μαραγκός και σταμάτησε να δουλεύει. Ένα χρόνο αργότερα απέκτησε το πρώτο της παιδί και μετά από εφτά χρόνια το δεύτερο. Για τις συζυγικές τους σχέσεις περιγράφει τα εξής:

> *Α:Ίσχυαν τα ίδια πράγματα στους γάμους, το μόνο που εκείνα τα χρόνια, πώς να το πω τώρα… έπρεπε να ήσουν παρθένα! Ενώ τώρα όταν είσαι σε κοροϊδεύουν κιόλας! Σ:Το υπολόγιζε δηλαδή αυτό ο γαμπρός; Μπορούσε να σε αφήσει από αυτό ο γαμπρός. Έρχονταν οι πεθερές, εμένα βέβαια όχι, κοιτούσαν τα σεντόνια της νύφης, αν πράγματι ήταν και μπορούσε αν δεν σε έβρισκε να σε χωρίσει την ίδια βραδιά που τον είχες παντρευτεί. Εκείνα τα χρόνια παντρευόμαστε μικρές, δεν σπουδάζαμε, δεν κάναμε τίποτα και όταν παντρευτείς θέλεις να κάνεις παιδί. Σ:Δηλαδή είχατε ταυτίσει το γάμο με την απόκτηση παιδιού; Α:περίμενες ότι θα κάνεις παιδί. Όπως λένε τώρα καριέρα ή παιδί, τότε δεν υπήρχαν κοπέλες στην ηλικία μου να κάνουνε καριέρα. Θα δούλευαν σε εργοστάσια, σε φάμπρικες..*

Δεν μετανιώνω καθόλου που έγινε το παιδί σε μικρή ηλικία, αλλά και εκείνα τα χρόνια έτσι γινόταν σε όλα τα ζευγάρια.

Στην παραπάνω αφήγηση βλέπουμε αυτό που ο Μ. Μερακλής (2011:176-7) θα χαρακτηρίσει «μια πτυχή του δράματος της πρώτης νύχτας» του γάμου, κάνοντας αναφορά στο έθιμο της επίδειξης και περιφοράς του αιματωμένου σεντονιού ή πουκάμισου της νύφης (Αλεξάκης:2014,77). Ο έλεγχος της αγνείας της γυναίκας, και της παρθενίας αποτελούσε μια πρακτική στην οποία πάντα αποδιδόταν εξαιρετικά μεγάλη σημασία, καθώς η προστατευμένη παρθενία έγινε ένα είδος πιστοποιητικού της εντιμότητας και της αξίας «ενός αχρησιμοποίητου αντικειμένου για τον ιδιοκτήτη/χρήστη του». Όπως αναφέρεται αν ο έλεγχος της παρθενίας ήταν αρνητικός, ο γάμος ακυρωνόταν αυτόματα, εκτός από ορισμένες περιπτώσεις όπου ο γαμπρός λάμβανε ένα είδος αποζημίωσης το «πανωπροίκι» (Μερακλής,2011:176-7). Ο Ε. Αλεξάκης (2014:77) θα σημειώσει πως σε τέτοια περίπτωση η θέση της νύφης στο σπίτι των πεθερικών δεν είναι καθόλου ευχάριστη, καθώς περιφρονείται, βρίζεται και δέρνεται.

Παρατηρούμε πως η αφηγήτρια μολονότι έζησε μια ζωή με παραδοσιακά χαρακτηριστικά κάνει αναφορές στον παρόντα χρόνο της αφήγησης όπως: «*..έπρεπε να ήσουν παρθένα! Ενώ τώρα όταν είσαι σε κοροϊδεύουν κιόλας!», «Εκείνα τα χρόνια παντρευόμαστε μικρές, δεν σπουδάζαμε», «Όπως λένε τώρα καριέρα ή παιδί, τότε δεν υπήρχαν», «Δεν μετανιώνω…αλλά και εκείνα τα χρόνια έτσι γινόταν σε όλα τα ζευγάρια»*. Σε αυτή την διαρκή σύγκριση του «τότε» και του «τώρα», ωστόσο, η ίδια δεν φαίνεται να δίνει αρνητική χροιά. Ενδεχομένως η ζωή της στο αστικό περιβάλλον της Αθήνας και η συναναστροφή της με νεότερους ανθρώπους, της ενέπνευσαν μια αίσθηση νεοτερισμού.

Η Μαρία από την Τρίπολη, γνώρισε στα είκοσι τρία της τον σύζυγό της, και σύντομα τον Σεπτέμβρη του 1959, φύγανε για το εξωτερικό. Μετά από ένα χρόνο η αφηγήτρια γέννησε την πρώτη και μετά από επτά χρόνια τη δεύτερή της κόρη. Περιγράφει για τον γάμο της μια κατάσταση στην οποία η ίδια ως γυναίκα φαίνεται πως έπρεπε να ακολουθήσει τις προτροπές και τις συμβουλές του συζύγου της, η οποία και σχετίζεται άμεσα με τον γυναικείο λόγο:

Α:Ο παππούς ξέρεις τι μου είπε την πρώτη βραδιά που με γνώρισε; Μου λέει ‘’ Πρόσεχε μήπως καμιά φορά είμαι λίγο στο κέφι και μου πεις κουβέντα και με προσβάλλεις και σηκώσω χέρι,

γιατί τελείωσα, δε μπορώ να σ' αγκαλιάσω πια. Θα ντρέπομαι για τον εαυτόν μου, γιατί το κανα. Έτσι είμαι και γω. Γι' αυτό ταιριάξαμε.

Παρατηρούμε εδώ την έμμεση απειλή του συζύγου για ξυλοδαρμό της αφηγήτριας αλλά και στέρηση τρυφερότητας εκ μέρους του, εάν «τον ενοχλούσε» με αρνητικά σχόλια . Ο ίδιος από την αρχή της γνωριμίας τους είναι σαφές πως θέτει τις προδιαγραφές της σχέσης τους βασιζόμενος στο ανδρικό του προνόμιο, χωρίς όμως να το διαχειρίζεται με γνώμονα την ισοτιμία μεταξύ των συζύγων. Ο τρόπος με τον οποίον θέτει το ζήτημα, πως δηλαδή εάν η σύζυγος του τον φέρει σε θέση να χειροδικήσει εναντίον της, υποκρύπτει διπλή απειλή στη συνέχεια με την ντροπή που θα νιώθει ο ίδιος για τον εαυτό του και δεν θα μπορεί να επικοινωνήσει όπως πριν μαζί της, υποχρεώνοντας την κατά κάποιον τρόπο να ακολουθήσει την επιταγή του. Όπως περιγράφεται στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία οι γυναίκες αποτελούν σιωπηρές ομάδες, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, γεγονός που συνδέεται και με την μεγάλη πολυπυρηνική οικογένεια, καθώς η σιωπή ήταν ένας τρόπος αποφυγής των συγκρούσεων και διασπάσεων μέσα σε αυτήν (Αλεξάκης, 2014:22).

Στην περίπτωση της παραπάνω αφηγήτριας θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε πως η σιωπή φαίνεται να συνδέεται με τον ανταγωνισμό μεταξύ ανδρών, που έχει ως συνέπεια την ακόμα μεγαλύτερη καταπίεση των γυναικών, καθώς σε άλλο χωρίο γίνεται σαφές πως οι συζητήσεις στις οποίες η αφηγήτρια δεν έπρεπε να παρέμβει δεν αφορούσαν τους δυο τους:

Α:Η συμφωνία του παππού αυτή ήταν από την αρχή. Μου έλεγε πολλές φορές μπορεί να μην, να πω κι ένα ψέμα να δικαιολογήσω κάτι, εσύ θα ξέρεις ότι είναι ψέμα αλλά δε θα με… δεν θα με διαψεύσεις. Δεν θα μιλήσεις εκείνη την ώρα. Την άλλη ώρα, γιατί εγώ μπορεί να έχω πιει ένα ποτηράκι κρασί στη παρέα, δεν θα μιλήσεις. Την άλλη ώρα θα μου τα πεις όπως είναι και είμαστε εντάξει. Σ.: Α δηλαδή σου λεγε απλά να μην τον προσβάλλεις μπροστά σε… κόσμο. Α.: Ναι ναι ναι ναι. Αυτή. Ότι είχε ελάττωμα μου το χε πει από την αρχή. Κι οπότε και γω ποτέ δε δεν είχα μιλήσει.

Όπως διατυπώνει ο Ε. Αλεξάκης (2014:306) σχετικά με τον λόγο και την σιωπή των γυναικών σε απόλυτα πατριαρχικές περιοχές όπως η Τριχωνίδα, συναντώνται περιπτώσεις στις οποίες ο άνδρας δεν επιτρέπει καν στην γυναίκα να μιλήσει για τον εαυτό της, απαντώντας ο ίδιος για λογαριασμό της.

Η Άννα Ξ. Χ. παντρεύτηκε το 1964 τον σύζυγο της που εργαζόταν και αυτός ως καθηγητής μπαλέτου (όπως και η ίδια), και απέκτησαν έναν γιο. Βλέπουμε πως ακόμα και στην περίπτωση της, που διακρίνονται αρκετές όψεις νεοτερικών αντιλήψεων και πρακτικών, η αφηγήτρια φαίνεται να έχει μια αρκετά παραδοσιακή αντίληψη σε σχέση με τον ρόλο της γυναίκας ως μητέρας:

Α:Η πιο ευτυχισμένη περίοδος της ζωής μου; ... υπήρξαν πολλές ευτυχισμένες περίοδοι στη ζωή μου, όταν ήμουνα πάρα πολύ νέα κοπέλα, που σπούδαζα μπαλέτο, που είχα την ευτυχία να πηγαίνω πάρα πολλά ταξίδια στο εξωτερικό και να 'χω την…ήταν αυτό που πια γέμισε τελείως τη ζωή μου, διότι μια γυναίκα, όσο επιτυχημένη να είναι στη δουλειά της, δεν (εδώ μου μιλάει με έναν τόνο συμβουλευτικό) ολοκληρώνεται ποτέ, εάν δεν γίνει μητέρα.

Η Αντωνία Σ.Θ., μεγαλωμένη στο αστικό περιβάλλον των κάτω Πατησίων στην Αθήνα, παντρεύτηκε το 1951 τον σύζυγό της οποίος εργαζόταν ως ναυτικός και απέκτησαν μια κόρη. Θα αναφέρει σχετικά με τις κοινωνικές της συναναστροφές μετά το γάμο της :

Α:Άπαπα!! Μέχρι που παντρεύτηκα, που παντρεύτηκα μεγάλη, 27, δεν θυμάμαι τώρα, 26, 28, δεν θυμάμαι, δεν είχα καμία φίλη. Δεν μας επέτρεπαν να είχαμε φίλες.
Α:Δηλαδή από το σχολείο και στο σπίτι.
Α:Στο σπίτι. Και μέσα στο σπίτι και κέντημα δεν είχε τίποτ' άλλο.
Προσθέτει ακόμα για την πατρική της οικογένεια και τις διακοπές που έκαναν:
Α:Επί σειρά ετών, χρόνια ατελείωτα κάθε χρόνο από Ιούνη – πότε τελείωνε το σχολείο; - μέχρι τον Σεπτέμβριο 3 μήνες απάνω σ' ένα βουνό. Κι αυτά ήταν τα μόνα έτσι που ευχαρίστως απηλλάγειν όταν παντρεύτηκα.

Όλα τα ... Ό,τι έχω κάνει το έχω κάνει μετά το γάμο. Πήγα στους προσκόπους.
Από την περιγραφή της αφηγήτριας φαίνεται να υπάρχει μεγάλη απόσταση ανάμεσα στις αρχές και τις πρακτικές της πατρικής και της συζυγικής της οικογένειας. Στην αφήγησή της αναφέρει πως ήταν αυστηροί οι γονείς της και ίσως μερικές φορές υπερβολικοί, όπως προκύπτει από την περιγραφή της, ωστόσο δεν τους κατηγορεί αλλά τους δικαιώνει λέγοντας πως το ότι ήταν τόσο αυστηροί ήταν για το καλό της. Παρόλα αυτά, όπως βλέπουμε από την χρήση του ρήματος «απηλλάγειν» και «όλα/ό,τι έχω κάνει το έχω κάνει μετά το γάμο»,

η ίδια φαίνεται να αισθάνεται πολύ πιο ελεύθερη και ικανοποιημένη ούσα η ίδια υπεύθυνη για τις επιλογές της. Για τις γυναίκες της περιόδου εκείνης φαίνεται πως ισχύει απόλυτα η αρχή «κοινωνία ίσον συγγένεια», καθώς από τη σκοπιά του γάμου, η συγγένεια είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της κοινωνικότητας (Παπαταξιάρχης, 1992 :68)

Η Δήμητρα Σ. από τα Βούρβουρα της Τρίπολης παντρεύτηκε το 1951 τον σύζυγό της, ο οποίος εργαζόταν στην χωροφυλακή και ύστερα ως οδηγός στο Παρθεναγωγείο συντοπίτη του. Απέκτησαν δύο κόρες και εργάστηκαν σκληρά για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Περιγράφει για την οικογενειακή της ζωή μετά τον γάμο της:

Α:Τότε (τα πρώτα χρόνια του γάμου), πόσα έπαιρνε ο παππούς… 2.200, κάτι τέτοιο, βέβαια αυξήθηκε.(Γνωρίζω το μισθό και τα έσοδα του άντρα μου).Ό,τι ήθελα (μου έδινε): «Τι σε νοιάζει εσένανε» μου έλεγε, «Μα», του έλεγα, «δεν έχουμε», «τι σε νοιάζει εσένα, εσύ τι θέλεις!». Εγώ, όμως, έκανα οικονομία, γιατί ήξερα ότι δε βγαίναμε .
υποχωρούσε ο παππούς , ήμουνα πεισματάρα εγώ λιγάκι .
Αλλά τον ήξερα ότι θα υποχωρήσει – φαίνεται – ήμουν και πονηρή.

Στο σημείο αυτό όπως θα επισημανθεί από τον Ε. Παπαταξιάρχη (1992:52), σχετικά με την «θέση» και την «δύναμη» στον οικιακό χώρο, *«ο μεγαλύτερος διαχωρισμός των φύλων συμβάλλει στην αυξημένη οικιακή δύναμη των γυναικών».* Οι ανθρωπολογικές έρευνες έχουν διαπιστώσει την θετική διάσταση της γυναικείας δύναμης, ωστόσο παρατηρείται πως μια λανθάνουσα μορφή της είναι αυτή της γυναικείας πονηριάς και της γενικότερης ικανότητάς τους να περιορίσουν την ανδρική εξουσία, έχοντας εκμεταλλευτεί την εξάρτηση των ανδρών από αυτές. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί πως αν υπήρχε μια σχετική ισορροπία στην εξάρτηση των αντρών από τις γυναίκες τους, ίσως οι τακτικές αυτές να ήταν αχρείαστες.

Η Αναστασία Κ. από το Γραμματικό Αττικής παντρεύτηκε το 1959 με το σύζυγό της, ο οποίος ήταν εργάτης στα λατομεία και εκείνη ανέλαβε τα οικιακά. Αφηγείται τα εξής: *Α: Όταν διαφωνούσα με το σύζυγό μου, σταναχωρευόμουνα: «γιατί, λέω, να πως έτσι, γιατί να πω αλλιώς, δεν έπρεπε να το πω». Ε! Άσχημα έτσι ήταν η σχέση μας. Εγώ υποχωρούσα αλλά δεν έζησε ούτε να τσακωθούμε, ούτε να λογοφέρουμε, ούτε για τίποτα.*

Η Μερόπη Μ. παντρεύτηκε το 1947 με τον σύζυγό της, ο οποίος ήταν χαλκουργός, περιγράφει για τη σχέση με τον άντρα της: *Όταν διαφωνούσα; Τίπουτα α! μαλώναμι λίγου ύστερα συγχωρνόμασταν. Πάντα εγώ υποχωρούσα (γέλια)Συζητούσαμι για τα λεπτά, η δουλειά πως θα πάει για να αυξήσει τη δουλειά του. Συμφουνούσα τις περισσότερες φορές μαζί με τον άντρα μου… Μαζί τις πέρναμι (τις αποφάσεις), έ, ότι έλιγε ο άντρας μου συμφωνούσα κι 'γω.*

Περνώντας στις συμβουλές που έδιναν οι αφηγήτριες στις κόρες τους ως μητέρες, η Αγγελική Α. από τον Πειραιά αφηγείται: *Την κόρη σου τί τη συμβούλευες να γίνει όταν μεγαλώσει; Α: Καλός άνθρωπος. Τώρα το τί θα μάθαινε, ό, τι ήθελε εκείνη... Στην κρίση της.*

Η Μαρία από το αστικό περιβάλλον της Τρίπολης αφηγείται τα εξής: *Σ.: τι συμβούλευες τις κόρες σου να γίνουνε όταν μεγαλώσουνε; Α.: Ότι ήθελαν. Σ.: Δεν τους ε… κατεύθυνες…Α.: Δεν τους επέβαλα τίποτα. Αλλά το κάθε παιδί είχε τραβήξει από μόνο του. Που θα… που είχε κλίση για να πάει.*

Και οι δύο παραπάνω αφηγήτριες, όπως είδαμε δεν σπούδασαν και τελείωσαν μόνο το δημοτικό σχολείο. Εντούτοις, όταν απέκτησαν οικογένεια και εφόσον ζούσαν σε αστικά κέντρα, είναι βέβαιο πως οι αντιλήψεις σχετικά με την μόρφωση των γυναικών είχαν αλλάξει σημαντικά από την εποχή τους, και οι ίδιες αντιλαμβάνονταν πως για την ομαλή διαβίωση των παιδιών τους στον αστικό χώρο θα ήταν απαραίτητο να μορφωθούν με σκοπό να αποκτήσουν στη συνέχεια ένα επάγγελμα.

Η Μαριάνθη Ζ. από την Πλακάδο, στα Γέρα Μυτιλήνης, βλέπουμε πως αφηγείται για τα παιδιά της, πως η κύρια ανησυχία της ήταν η επαγγελματική τους αποκατάσταση:
Α:*Είχα όνειρα μεγάλα... Να τα κάνω και εγώ. Να τα μορφώσω. Εγώ, γράμματα δεν ήξερα. Τα διάβαζα. Αυτά που ήξερα, τα διάβαζα όμως. Η μικρή καθόταν απάνω στην λεκάνη, να φύγει το πρωί σχολείο, και την διάβαζα: «Γραψ' την ορθογραφία», «Πες μου το μάθημα». Και τη μαμά σου.. και τη μαμά... «Πες το μάθημα», «Πες την Ιστορία», «Πες μου... τ' αυτά». Αυτά που ήξερα. Την έτρεχα απ' εδώ, απ' εκεί. Να την διαβάσει ο ένας, ο άλλος. Άμα δεν ήξερε, πήγαινε. Φώναζα κορίτσια στο σπίτι να διαβάσουν, που 'ξέραν αυτές. Είχαν τελειώσει το γυμνάσιο.*

Η Μαρία Μ.Τ. από την κωμόπολη Σοφάδες στην Καρδίτσα, περιγράφει τα εξής σε σχέση με τις κόρες της:

Σ.: Τι συμβούλευες τις κόρες σου να γίνουν όταν μεγαλώσουν; Α.: Α, ποτέ δεν τις κατηύθυνα να γίνουν αυτό ή εκείνο. Έλεγα: «να γίνετε σωστοί άνθρωποι», να μορφωθούν, να γίνουν…να έχουν ένα σωστό χαρακτήρα και από εκεί και πέρα να επιλέξουν στη ζωή τους ότι αγαπούσανε να κάνουν.

Η Δήμητρα Σ. από αστικό επαρχιακό περιβάλλον, τα Βούρβουρα Τρίπολης περιγράφει σχετικά με τις συμβουλές που έδινε στις κόρες της: *Α: Μάλλον, όμως ,*
τα εμπόδισα από μερικές δραστηριότητες,
με το να τους υποδεικνύω εγώ τι πρέπει να κάνουνε: επί παραδείγματι τους έλεγα: «δώσατε μία φορά στο πανεπιστήμιο» και για λίγες μονάδες ηθέλαν να μπούνε «άλλη φορ ά δεν έχει, να πάτε να μάθετε μια τέχνη». (Εγώ τα μάλωνα τα παιδιά) και ο παππούς, αλλά λιγότερο.

Στα χωρία και από τις τρείς παραπάνω αφηγήσεις, από αστικά-επαρχιακά περιβάλλοντα που είδαμε, παρατηρούμε πως οι αφηγήτριες, ως μητέρες, φαίνεται να θεωρούν σημαντικό οι κόρες τους να σπουδάσουν, η κάθε μία εκφραζόμενη με τον τρόπο της. Η Μαριάνθη Ζ. περιγράφει πως παρόλο που η ίδια ήταν «αγράμματη» έλεγχε και προσπαθούσε να διαβάσει τις κόρες της, βάζοντας τους ακόμα και ιδιαίτερα μαθήματα ενώ όπως περιγράφει η οικονομική τους κατάσταση με τον σύζυγό της ήταν πολύ δύσκολη: *Α: Δυσκολίες... Χρόνια δύσκολα. Ο παππούς δουλειά δεν είχε. Σπίτι πήραμε. Δεν... Ήτανε ατελείωτο...* Στη συνέχεια η Μαρία Μ.Τ. μολονότι προέρχεται από μια παραδοσιακή οικογένεια, με πατέρα ιερέα, βλέπουμε πως δεν αναφέρει καθόλου τον γάμο, αλλά φαίνεται να δίνει περισσότερη βάση στην ελεύθερη επιλογή των παιδιών, στην μόρφωση και τον χαρακτήρα τους. Αυτό ωστόσο μπορεί να εξηγηθεί και με βάση την ζωή της ίδιας, καθώς σπούδασε και εργάστηκε, ενώ ο γάμος ήρθε πολύ αργότερα στην ζωή της και μάλιστα με αρκετά συμβατικό τρόπο. Όσον αφορά την Δήμητρα Σ. εάν λάβουμε υπόψιν την αφήγηση στο σύνολό της, ενδεχομένως μπορούμε να πούμε με ασφάλεια πως υπάρχει μια διαγενεακή μεταβίβαση της αγωγής που η ίδια η αφηγήτρια έλαβε από την μητέρα της στις κόρες της. Περιέγραψε νωρίτερα πως ήθελε να συνεχίσει το γυμνάσιο, αλλά η μητέρα της δεν την άφησε καθώς την έστειλε να εργαστεί. Η ίδια ωστόσο συμβούλεψε τις κόρες της να μορφωθούν και στη συνέχεια, εφόσον δεν επέτυχαν, τις προώθησε προς την «εκμάθηση τέχνης» κάτι που βίωσε και η ίδια με την μοδιστρική.

Σχετικά με το διαζύγιο, μπορούμε να πούμε πως στη γενιά των γυναικών του Μεσοπολέμου φαίνεται να εντοπίζεται μια σχετική προκατάληψη. Η Ελένη Κα. από τη Δράμα, αφηγείται:

Α:Μετά μας ήρθε μια ατυχία βέβαια. Η μεγάλη μας η κόρη, η μαμά της Μαριλένας, ύστερα από δεκαπέντε χρόνια χωρίσανε. Και από 'κει πάλι άρχισαν τα δύσκολα, όχι οικονομικά, αλλά άρχισαν οι στεναχώριες. Από 'κει και πέρα άρχισε η οικογένεια… Μια τέτοια στεναχώρια μας… όλους μας είχε καταβάλει… και τους άλλους, όλη την οικογένεια μας είχε…

Σχετικά με τις μελλοντικές προσδοκίες βλέπουμε τα εξής στην ίδια αφήγηση σε σχέση με το δίπολο γάμος- σπουδές:

Α: Το μεγαλύτερο όνειρο ήταν να σπουδάσουν τα παιδιά μου. Αλλά δυστυχώς δεν μ' άκουσαν και παντρεύτηκαν. Καλά, … δόξα το Θεό δε λέω ότι έχω παράπονο. Τέλος πάντων, ήταν το μέρος τέτοιο, που τα παιδιά δύσκολα έφευγαν να σπουδάσουν… ε και κοίταζαν όλοι προς το γάμο. Μάλιστα, συγκεκριμένα θυμάμαι, η μικρή η κόρη μου τελείωνε το γυμνάσιο και ήξερα ότι είχε μια σχέση και τη λέω: «Πρόσεξε!» Εγώ πήγαινα, γιατί ήθελε να γεννήσει η μεγάλη η κόρη μου στη Θεσσαλονίκη. Πήγα. Και τη λέω: «Πρόσεχε!».

Παρότι ο γάμος και η οικογένεια, θεωρείται κάτι σημαντικό για τις γυναίκες της εποχής, στην συγκεκριμένη αφήγηση οι σπουδές και ο επαγγελματικός προσανατολισμός λαμβάνεται ως ένας τρόπος κοινωνικής ανέλιξης. Στο σημείο αυτό εντοπίζουμε μια τάση νεοτερικότητας. Αν λάβουμε υπόψιν και το υπόβαθρο της αφηγήτριας που φοίτησε μέχρι την πρώτη τάξη του δημοτικού και, όπως αναφέρει με πικρία, οι γονείς της την σταμάτησαν από το σχολείο επειδή ήταν η πρώτη κόρη και είχε καθήκον να κάνει τις δουλειές του σπιτιού και να μεγαλώσει τα μικρότερα αδέλφια της, τα οποία ούτε εκείνα σπούδασαν, καθώς η οικογένειά τους δεν διέθετε το απαραίτητο εισόδημα, τότε θα μπορούσαμε να πούμε πως ενστερνίζεται την πολιτισμική αξία και την χρησιμότητα της μόρφωσης, την οποία ήθελε να μεταδώσει και στα παιδιά της.

Η Αναστασία Κ. από το Γραμματικό Αττικής, που περιέγραψε στο σύνολό τους δύσκολα παιδικά χρόνια, καθώς η οικογένειά της ήταν πολυμελής και φτωχή και δούλευε από μικρή μαζί με τους γονείς της, που ασχολούνταν με γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες, αφηγείται σε σχέση με τις κόρες της και τις συμβουλές που τους έδινε:

Α: Τους έλεγα να φέρονται σεβαστικά, ωραία, να μη γελούσανε, να μην κοροϊδεύανε τον άλλονε, έτσι. Όταν μαλώνανε τους έλεγα: « 'Ντροπή σας που μαλώνετε, ντροπή σας, δε μαλώνουν τα καλά παιδιά, να σας ακούει η γειτόνισσα που είσαστε ορφανά». Τις ίδιες αρχές είχαμε με το σύζυγό μου για το μεγάλωμα των παιδιών αλλά ήμουνα υπεύτυνη εγώ (για τα παιδιά μας) συζητούσαμε όσο έζησε. Συμβούλευα τις κόρες μου όταν μεγαλώσουν, να γίνουν καλά κορίτσια γιατ' είναι ορφανά.

Φαίνεται στον λόγο της αφηγήτριας, πως η ορφάνια, ή όπως έχουμε δει και σε άλλες αφηγήσεις η έλλειψη ενδεχομένως του «πατέρα-προστάτη» λόγω διαζυγίου, δημιουργεί ανάμεσα στην μητέρα και τις κόρες μια ακόμα πιο συντηρητική και αυστηρή σχέση. Η μητέρα στις περιπτώσεις αυτές παρουσιάζεται ως εκείνη που εξασφαλίζει την ηθική ακεραιότητα των κοριτσιών και την προσπάθεια διατήρησης του «καλού ονόματος».

Η Ελένη Κω. από το Κεραστάρι Αρκαδίας όπως είδαμε φοίτησε μέχρι την πρώτη τάξη του δημοτικού και, όπως αναφέρει, οι γονείς της την σταμάτησαν από το σχολείο επειδή ήταν η πρώτη κόρη και είχε καθήκον να κάνει τις δουλειές του σπιτιού και να μεγαλώσει τα μικρότερα αδέλφια της, τα οποία ούτε εκείνα σπούδασαν, καθώς η οικογένειά τους δεν διέθετε το απαραίτητο εισόδημα. Αφηγείται σε σχέση με τις κόρες της:
Σ:Ήσουνα καλή μαμά; Μίλαγες με τα κορίτσια σου ή ήσουνα αυστηρή; Α:Αυστηρή ήμουνα, που πη, άμα πηγαίνανε «Προσέχτε, να είσαστε προσεχτικές, δε θέλω κουβέντες». Ναι. Αυτά. Σε άλλο σημείο της αφήγησης βλέπουμε τα εξής: *Σ:Τι συμβούλευες τις κόρες σου να γίνουν όταν μεγαλώσουν; Α:Να γίνουνε νοικοκυράδες να ξέρουν στο σπίτι τους να κάνουν τις δουλειές να μην έχουν προβλήματα με τους άντρες τους.* Λαμβάνοντας υπόψιν την σύγκριση με την πατρική οικογένεια της αφηγήτριας, φαίνεται πως ακολούθησε την ίδια διαπαιδαγώγηση που έλαβε και η ίδια, καθότι από πολύ μικρή ξεκίνησε να μεγαλώνει τα αδέλφια της, απασχολούνταν στο νοικοκυριό και δεν κατάφερε να σπουδάσει.

Η Αγγελική Α. που αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη μορφωτική της δραστηριότητα παρά τη θέλησή της, αφού τελείωσε το δημοτικό σχολείο για να αφοσιωθεί ολοκληρωτικά στην εργασία της, προερχόμενη από το αστικό περιβάλλον του Πειραιά, εύχεται στην εγγονή της τα εξής:

Α: Την εγγονούλα μου θα την συμβούλευα να τελειώσει τις σπουδές της, να συμπεριφέρεται στους.... και στους καθηγητές και στους υπόλοιπους πολύ καλά, να έχει σεβασμό για τους μεγαλύτερους και η επιθυμία μου... Να γνωρίσει κανένα καλό παιδί, να παντρευτεί, να δημιουργήσει οικογένεια…Να... Να περνάει καλά με τον άντρα της, με την οικογένειά της... Να σέβεται ο ένας τον άλλονε.. Το αντρόγυνο έτσι είναι.... Να μπορεί να ζήσει. Όπως ακούω τώρα, πόσα διαζύγια παίρνουνε... Γιατί δεν υπάρχει συνεννόηση και αγάπη αναμεταξύ του αντρόγυνου. Γι' αυτό και παίρνουνε τα διαζύγια. Γι' αυτό τη συμβουλεύω να ακούει τον άντρα της, να εισακούγεται και τα παιδιά της να τα συμβουλεύει όπως κι εκείνη τη συμβουλέψαμε κι εμείς να γίνει καλή.

Η αφηγήτρια συμπεριλαμβάνει την διεκπεραίωση των σπουδών μέσα στις ευχές που δίνει στην εγγονή της, ενώ αναφέρει και τον σεβασμό στους μεγαλύτερους, που είναι ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο συμβουλών και προτροπών που βλέπουμε, οι αφηγήτριες της εποχής εκείνης, να έχουν γαλουχηθεί με αυτό. Η αφηγήτρια στο λόγο της κατά ιεραρχική σειρά φαίνεται να βάζει την εικόνα ενός ευτυχισμένου γάμου, κάνοντας μια έμμεση κριτική στον αριθμό των διαζυγίων που είναι αυξημένος σε σχέση με την εποχή της, ενώ στη συνέχεια συμβουλεύει την εγγονή της, ακριβώς επειδή αποδίδει το διαζύγιο στην έλλειψη συνεννόησης και αγάπης να «ακούει» τον σύζυγό της, ώστε στη συνέχεια να «εισακούεται», παρουσιάζοντας μια παραδοσιακή αντίληψη σε σχέση με τον ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια.

Η Μαρία μεγαλωμένη στο αστικό περιβάλλον της Τρίπολης, φαίνεται πως δίνει στην εγγονή της μια συμβουλή που εφάρμοσε και η ίδια στον γάμο της, όπως είδαμε νωρίτερα, και φαίνεται πως θεωρεί σημαντική για την ορθή διαβίωση του ζευγαριού: *Α:σε συμβουλεύω και να ακούσεις και καμιά φορά καμιά κουβέντα να μην μπαίνεις μπροστά… και στον άντρα σου. Σ.: Στο μέλλον…Α.: Να τον αφήσεις να μαλακώσει και μετά εσένα θα περάσει βρε κουτό…Σ.: (γέλιο)Α.: Αυτό που θες εσύ θα γίνει.*

Η Ελένη Κω. από το Κεραστάρι Αρκαδίας συμβουλεύοντας την εγγονή της, της εύχεται τα εξής τα οποία έχουν να κάνουν τόσο με την σταδιοδρομία και τον χαρακτήρα της, αλλά και με το γάμο: Α:*σ' εύχομαι και σένα να γίνεις μια καλή δασκάλα, να προσέχεις τα παιδάκια, να τα αγαπάς, να είσαι καλή… καλή, όπως είσαι καλό κορίτσι και να έχεις ένα καλό γάμο… να πάρεις κ' έναν άντρα να είναι κι εκείνος καλός, να ταιριάχτε και να δουλεύει να είναι η τσέπη σου γιομάτη λεφτά και αν μη λέτε «Δεν έχω λεφτάς ήμερα να πάω να ψωνίσω, δεν έχω λεφτά να κάνω κείνο..»*

Η Δήμητρα Σ. από τα Βούρβουρα Τρίπολης εύχεται τα εξής:

Στα εγγόνια μου εύχομαι και στα παιδιά μου να ζήσουνε, να ευτυχήσουνε,
και να κάνουν του Αβραάμ και του Ισαάκ τα καλά! Για σας τα εγγόνια, ιδιαίτερα,
να κρατήσετε τη θέση σας ψηλά,
για να σας εκτιμήσει και ο κόσμος και ο άνθρωπος που θα σας πάρει και να σας σεβαστε ί! Αυτό έχω να πω ... και να ευτυχήσετε και να πάρετε άντρα σαν τον παππού!
Να σας αγαπάει – μέχρι τώρα που γεράσαμε, έτσι (δείχνει μια εικόνα τρυφερότητας),
δεν είδα μια φορά να κάνουνε οι γαμπροί μου στις κόρες μου! («Τι έχεις;») Εμένα, όμως,

μου το λέει (ο άνδρας μου) κι ας είμαι τόσων χρόνων Ευτυχία, μακροζωία ...
να πάρτε τα χρόνια της μάνας μου με υγεία!

Στις αφηγήσεις ζωής που μελετώνται, το γεγονός πως οι αφηγήτριες διηγούνται τη ζωή τους στις εγγονές τους και όχι σε έναν οποιονδήποτε ξένο ερευνητή, δανείζει σε αυτές μια παιδαγωγική-συμβουλευτική διάσταση. Οι περισσότερες γιαγιάδες εύχονται λοιπόν στις εγγονές τους να δημιουργήσουν τις δικές τους οικογένειες και να γίνουν καλές σύζυγοι και μητέρες. Επιπρόσθετα, στην ερώτηση για το ποια θεωρούν την πιο ευτυχισμένη στιγμή της ζωής τους, θα αναφερθούν στην προσωπική και επαγγελματική ευτυχία των παιδιών και των εγγονών τους όπου παρατηρούμε πάλι πως η ατομική τους ευτυχία συνάδει με την κατηγορία της οικογενειακής επιτυχίας. Η συνειδητή ή ασυνείδητη αυτή παιδαγωγική-συμβουλευτική διάσταση κάποιες φορές αποτελεί την ασυνείδητη επιθυμία των αφηγητριών-προγόνων να μεταβιβάσουν τις οικογενειακές αξίες με τις οποίες οι ίδιες κοινωνικοποιήθηκαν (Kakampoura, 2014:565). Πέρα από αυτήν την διάσταση οι αφηγήτριες προσπαθούν να μεταβιβάσουν παραδοσιακές πολιτισμικές αξίες στις εγγονές τους σχετικά με το ρόλο των γυναικών. Οι περισσότερες περιγράφοντας την δική τους ζωή εστιάζουν στην αποφυγή των συγκρούσεων με τον σύζυγό τους ακόμα και αν οι ίδιες πλήττονταν έμμεσα από αυτό, θέλοντας να τονίσουν το νόημα και την αξία μιας αγαπημένης και δεμένης οικογένειας χωρίς παράπονα και χωρίς να υπάρχει η εικόνα προστριβών (ό.π.:563).

Η Ευαγγελία Μ. από το Μαντούδι Ευβοίας συμβουλεύει την εγγονή της τα εξής: *Α:θέλω και σ' λέω να ζήσω Παναγιά μ' να δω τα παιδιά μ' να αποκατασταθούνε, στ' ορκίζομαι (κάνει τον σταυρό της). Να δω τη Λίτσα μου, λέω, να βγει, να τελειώσ', να πιάσει μια δουλίτσα, να αποκατασταθεί, να τακτοποιήσει το μέλλον της και μετά ας πεθάνω. Και το Χρήστο. Α.: Να μην φτάσεις σ' αυτά τα σημεία τώρα που βλέπουμε, που παντρεύονται και χωρίζ'νε. Δεν το θέλω αυτό.* Βλέπουμε σε ακόμα μια αφήγηση τις αντιλήψεις των γυναικών της γενιάς του Μεσοπολέμου σχετικά με το διαζύγιο.

Η Ιωάννα Τ. από την Αναφωνήτρια της Ζακύνθου, συμβουλεύει την εγγονή της: *Α:Να προσέχεις τσου δρόμους. Να μην πηγαίνεις σε κλειστά σοκάκια, να μην πηγαίνεις σε σκοτεινά, να πηγαίνεις πάντα, που το νομίζω αυτό, όχι με κακή παρέα, πρόσεξέ το με κακή παρέα. , θα προσέξεις με τι άτομο θα σμίψεις και με τι άθρωπο θα μπλέξεις. Θα κοιτάξεις στη ζωή σου από τώρα.*

Η Ελένη Κω. από το Κεραστάρι Αρκαδίας δίνει στην εγγονή της τις εξής συμβουλές: *Α:Και να παντρευτείς να πάρεις κ' έναν άντρα να είναι κι εκείνος καλός, να ταιριάχτε*

και να δουλεύει να είναι η τσέπη σου γιομάτη λεφτά και αν μη λέτε «Δεν έχω λεφτάς ήμερα να πάω να ψωνίσω, δεν έχω λεφτά να κάνω κείνο..».

Παρατηρούμε σε όλες τις συμβουλές των αφηγητριών προς τις εγγονές τους το επαναλαμβανόμενο μοτίβο των ευχών για έναν καλό γάμο. Σε αρκετές από αυτές αναφέρονται και οι σπουδές. Όπως υποστηρίζεται, οι αφηγήτριες δίνουν νόημα στις διχοτομίες μεταξύ παράδοσης και νεοτερικότητας άμεσα και έμμεσα μέσα από τον «αναπαραστατικό μηχανισμό» της αφήγησης των προσωπικών βιωμάτων τους αλλά και των κρίσεων ατομικών και συλλογικών εμπειριών των ιστορικών γεγονότων, τόσο μέσω οπτικών που είχαν υιοθετήσει στον παρελθοντικό χρόνο δράσης τους, καθορισμένες από «συμπαγείς» πολιτισμικές αξίες, όσο και μέσα από την οπτική του χρόνου της αφήγησής τους που αναπόφευκτα εμπεριέχει αξιολογικές κρίσεις της ζωής της εποχής τους, συγκριτικά με την σύγχρονη εποχή της μετανεοτερικότητας (Κακάμπουρα:2011$_{\alpha}$:σ.200). Βαρύτητα δίνουν ακόμα και στην οικονομική άνεση, των εγγονών τους η οποία φαίνεται να πηγάζει από τα δικά τους βιώματα, αφού σε αρκετές αφηγήσεις και ιδίως του αγροτικού χώρου περιγράφεται μεγάλη φτώχεια και ανέχεια.

2.2.12 Συμπεράσματα

Φτάνοντας στα συμπεράσματα της έρευνας θα πρέπει να υπογραμμίσουμε πως πέρα από τον διαφορετικό τρόπο ζωής σε διαφορετικά περιβάλλοντα και κοινωνικά στρώματα, μεγάλο ρόλο σε τυχόν διαφοροποιήσεις ή ομοιότητες μεταξύ των αφηγήσεων, θα παίξει και η ιδιοτυπία στο εσωτερικό της κάθε οικογένειας. Το έμφυλο κοινωνικό σύστημα, θα λέγαμε πως εμπότισε ευθύς αμέσως την κοινωνικοποίηση των παιδιών των παραδοσιακών κοινοτήτων και αντιμετωπίστηκε με μια τάση ρομαντισμού από τους μελετητές, που βέβαια «συσκότιζε» παράγοντες, όπως οι πολλαπλές, υφέρπουσες και ισχυρές μορφές βίας εναντίων των θηλυκών παιδιών, ενώ τα σώματά τους αγνοήθηκαν ως φορείς μηνυμάτων, σημασιών και απαγορεύσεων. Οι λαογραφικές και κοινωνικές έρευνες με λίγα λόγια απέφυγαν να διερευνήσουν τα «εξουσιαστικά» φαινόμενα και σχέσεις που συνδέονταν με την ζωή των γυναικών, από μια «τρυφερή» ηλικία, αναδεικνύοντας και ερμηνεύοντάς τα μέσα σε ένα πατριαρχικό κοινοτικό πλαίσιο (Γκασούκα,2013$_{\beta}$:202).

Οι ενδοοικογενειακές σχέσεις των αφηγητριών στην πατρική τους οικογένεια αναπαρίστανται στην πλειονότητα τους με ρεαλιστικό τρόπο. Οι σχέσεις με τη μητέρα, σε αστικά περιβάλλοντα και σε περίπτωση μη ορφάνιας, παρατηρούμε πως περιγράφονται ιδιαίτερα

αυστηρές, και δίνουν ιδιαίτερη βάση στον περιορισμό της κόρης τους στο σπίτι. Σε αστικά-επαρχιακά και αγροτικά περιβάλλοντα, η μητέρα περιγράφεται στο δείγμα μας με κατανόηση. Οι αφηγήτριες δικαιολογούν το ότι δεν ευκαιρούσε να ασχοληθεί μαζί τους λόγω του φόρτου εργασίας της, θυμούνται πως έτρωγε μικρότερη μερίδα φαγητού προκειμένου να τραφεί η οικογένεια και παινεύουν την νοικοκυροσύνη της. Ωστόσο και στις περιπτώσεις αυτές δεν εκλείπει σε κάποιες αφηγήσεις η ομολογία για την αυστηρότητα της μητέρας, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις, φαίνεται να εκφράζεται με δυσφορία στον λόγο των αφηγητριών. Αρκετές αφηγήτριες επίσης κάνουν σαφή διαχωρισμό μεταξύ της καλής, αλλά όχι μορφωμένης, μητέρας. Θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε πως εδώ γίνεται μια βασική διάκριση του σεβασμού και της αγωγής από την τυπική εκπαίδευση, τις γνώσεις και την καλή οικονομική κατάσταση, ενδεχομένως διότι οι γονείς μπορούσαν να επιβάλλουν τον σεβασμό και την σωστή διαγωγή στα παιδιά τους, αλλά ταυτόχρονα δεν είχαν όλοι την δυνατότητα να «τα σπουδάσουν» και να τους μεταβιβάσουν κάποια κληρονομιά. Για τον πατέρα τους, στο σύνολό τους οι αφηγήτριες θα περιγράψουν πως πήγαινε στο καφενείο, δικαιολογώντας τον με βάση το κοινωνικό του φύλο, πως ήταν σε κάποιες περιπτώσεις πιο αυστηρός είτε δεν μπορούσαν να τον προσεγγίσουν με άνεση και (σε σύγκριση με την μητέρα τους) πως δεν ήταν παρών στην καθημερινότητά τους λόγω της δουλειάς του. Μια πολιτισμική αξία, που προκύπτει από τις αφηγήσεις ζωής των γυναικών, και παρατηρήσαμε και στις παρούσες, είναι το «οικογενειακό γόητρο» που προβάλλεται είτε σχετικά με την πατρική οικογένεια, είτε μέσω της συζυγικής οικογένειάς των αφηγητριών. Ας σημειωθεί πως το οικογενειακό κύρος για τις φτωχές αγρότισσες από πολυμελείς οικογένειες ωστόσο, δεν αφορά τις υλικές απολαβές αλλά τις ηθικές αξίες. Για τον λόγο αυτόν και στις περισσότερες ενδοοικογενειακές αφηγήσεις ζωής η εικόνα της αγαπημένης και ενωμένης οικογένειας προβάλλεται ως βασική αξία (Kakampoura,2014:563).

Η θέση των κοριτσιών ήταν σαφώς περιορισμένη σε σχέση με εκείνη των αγοριών αδελφών τους, τα οποία είχαν σε κάποιες περιπτώσεις τον ρόλο του προστάτη του ονόματός τους, σπούδασαν ενώ εκείνα όχι και τιμωρούνταν ελαφρότερα, καθώς περιγράφεται πως το αγόρι ήταν προτιμητέο σε σχέση με τα κορίτσια. Περιγράφεται στις αφηγήσεις αστικού χώρου, πως τα κορίτσια δεν μπορούσαν να βγαίνουν μόνα από το σπίτι είτε πως τιμωρούνταν εάν οι γονείς τους ανακάλυπταν πως συνομιλούν με άτομα άλλου φύλου. Ο έλεγχος αυτός έφτανε στο απόγειό του κατά την περίοδο της εφηβείας. Σε αστικά-επαρχιακά περιβάλλοντα αναφέρεται πως οι γονείς δεν

επέτρεπαν στα κορίτσια τους να παίζουν σε μικτές παρέες, είτε ακόμα και να κυκλοφορούν με άντρες συγγενείς τους από φόβο μήπως κακοχαρακτηριστούν από την κοινότητα.

Ο ρόλος των κοριτσιών θα μπορούσαμε να πούμε πως περιοριζόταν στα του οίκου καθήκοντα, καθ' υπόδειξη της μητέρας. Στην περίπτωση των κοριτσιών που ήταν οι μεγάλες αδελφές έπρεπε να μεγαλώσουν τα μικρότερα παιδιά της οικογένειας, και να βοηθούν στις οικιακές ασχολίες, ενώ όλα τα κορίτσια πρέπει να επιδίδονται στην διατήρηση και την επίδειξη μιας καθωσπρέπει και συγκροτημένης συμπεριφοράς. Τα χαρακτηριστικά που εντοπίζει ο Β. Αυδίκος (1996:245) για τα κορίτσια σε παραδοσιακά περιβάλλοντα, βλέπουμε να ισχύουν και στις αφηγήσεις των γυναικών της πόλης. Οι νεαρές κοπέλες έπρεπε να είναι φρόνιμες, μετρημένες και συγκρατημένες ιδίως στις εκδηλώσεις τους, εργατικές, ενώ σε δημόσιο χώρο όφειλαν να επιδεικνύουν σεβασμό προς κάθε άντρα που βρίσκεται στο περιβάλλον τους. Επιθυμητές ιδιότητες του κοριτσιού είναι επίσης η υπομονή, η τάξη και η περιποιημένη εμφάνιση (ό.π.:245-6).

Όσον αφορά το κομμάτι των προσδοκιών τους, οι αφηγήτριες του δείγματος στην πλειονότητά τους περιγράφουν πως θα ήθελαν να ολοκληρώσουν την εκπαίδευσή τους στο σχολείο. Την διακοπή του αποδίδουν στα πολιτικά γεγονότα (εισβολή των Γερμανών, αντάρτες), στην υποχρέωσή τους να φροντίσουν τα αδέλφια τους και το σπίτι, την έλλειψη εκπαιδευτικών δομών στα μέρη που διέμεναν και κυρίως στην κακή οικονομική κατάσταση της οικογένειάς τους (αναφέροντας ιδίως τον πατέρα τους), δείχνοντας ωστόσο απόλυτη κατανόηση απέναντί του.

Τα κριτήρια για τον προσδιορισμό των τάξεων είναι σαφώς οικονομικά, αλλά προβάλλονται ποικιλοτρόπως, υπολογίζεται μεν η μόρφωση, η οποία αποτελεί δε αποτέλεσμα οικονομικής επένδυσης. Μολονότι, όπως περιγράφει ο Μ. Μερακλής (2011:82-3): *«ο λαός κοροϊδεύοντας και υποτιμώντας την μόρφωση, το' κανε ενάντια σε ένα πολιτιστικό αγαθό που αναγνώριζε τη σημασία του, αλλά δεν μπορούσε (δεν του επιτρεπόταν) να το αποχτήσει»*, στις αφηγήσεις ζωής που μελετήθηκαν δεν εντοπίζουμε σε καμία αφήγηση διάθεση μυκτηρισμού από την πλευρά των αφηγητριών ή των γονιών τους. Ωστόσο θα μπορούσαμε να πούμε πως η ιδέα του αυτοδημιούργητου ανθρώπου που ξεκίνησε μην έχοντας τίποτα και εξελίχθηκε αποτελεί ένα ιδεατό ιδανικό, παρατηρούμε μια αφηγήτρια από αστικό επαρχιακό περιβάλλον, να δηλώνει: «*Α.: δε βγαίνανε και από τους πλούσιους … οι μορφωμένοι. Από τους φτωχούς βγαίνανε. Τα παιδιά που ήταν ξυπόλυτα ερχόντουσαν σχολείο, εκείναμ γίνανε μορφωμένοι όλοι.»* Θα μπορούσαμε επομένως να υποστηρίξουμε (κυρίως για επαρχιακά και αγροτικά περιβάλλοντα)

πως το σχολείο στη συνείδηση της πλειοψηφίας των χωριανών αποτελούσε *φορέα* κοινωνικής ανόδου και οικονομικής επιβίωσης σε μια κοινωνία η οποία συχνά ούτε μπορούσε, ούτε επιθυμούσε, να ζήσει από την αγροτική οικονομία. Το σχολείο επομένως στα μάτια των περισσότερων είχε μεγάλη πρακτική και συμβολική αξία (Παπαθανασίου,2003:204). Επιπρόσθετα, στον χώρο του σχολείου όπως και της οικογένειας, η πειθαρχία και η υποταγή στην εξουσία των ενηλίκων, αφορά πρωτίστως τα κορίτσια, μολονότι το σχολείο ήταν κατ' αρχήν «υπόθεση των αγοριών» (Παπαθανασίου,2003:239). Για την εκπαίδευσή τους οι αφηγήτριες ανακαλούν κυρίως την αυστηρότητα του δασκάλου, τις σωματικές ποινές που επέβαλλε και τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης στις χριστιανικές ηθικές αξίες.

Εντύπωση προκαλεί πως ακόμα και οι αφηγήτριες που περιγράφουν τον εαυτό τους ως μέτριες ή κακές μαθήτριες, ομολογούν πως, αν είχαν την ευκαιρία, θα ήθελαν να παραμείνουν στο σχολείο. Εκτός από μια αφηγήτρια που υποχρεώθηκε να δουλέψει από την εφηβική της ηλικία και ονειρευόταν να γίνει αεροσυνοδός, μια αφηγήτρια που σπούδασε μπαλέτο, και μια που σπούδασε θεολογία (τρείς από τις δεκαέξι) καμία άλλη δεν περιγράφει πως θα ήθελε να σπουδάσει κάποιο συγκεκριμένο αντικείμενο, προσθέτοντας μάλιστα πως δεν συνηθιζόταν την εποχή εκείνη. Πολλές υποστηρίζουν πως «υποχρεώθηκαν» να δουλέψουν για να συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα ενώ οι ίδιες δεν ήθελαν πραγματικά να σταματήσουν το σχολείο. Μολονότι περιγράφουν αυτά τα βιώματα με πικρία, φαίνεται πως οι προσδοκίες τους συμβιβάζονταν με την εποχή που έζησαν: η ολοκλήρωση του δημοτικού σχολείου ή κάποιων τάξεων, ο βιοπορισμός και η δημιουργία οικογένειας. Τα έμφυλα στερεότυπα φυσικοποιούνται και είναι αποδεκτά από τις αφηγήτριες, και κάποιες από αυτές κοιτάζοντας πίσω τους ομολογούν πως θα ήθελαν να ξέρουν περισσότερα γράμματα και πως «ζηλεύουν» τις σημερινές γυναίκες.

Στο πως οι αφηγήτριες προσλάμβαναν τα βιώματα αυτά, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε πως ο ρόλος, η θέση τους και οι προσδοκίες τους ήταν κατά κύριο λόγο σε πλήρη συμφωνία με τις προσταγές της πατρικής τους οικογένειας, με ελάχιστες αποκλίσεις (μόνο μια αφηγήτρια επέμεινε να σπουδάσει αυτό που θέλησε, ενώ τρεις εναντιώθηκαν σε ενδεχόμενο προξενιό, κλέφτηκαν ή γνώρισαν οι ίδιες τον σύζυγό τους). Βλέπουμε κάποιες να περιγράφουν ωστόσο, πως ο γάμος ήταν γι' αυτές μια διέξοδος να δραπετεύσουν από τον ασφυκτικό κλοιό της πατρικής τους οικογένειας, με σκοπό και εκείνες να ζήσουν μια πιο ευχάριστη ζωή. Στις αγροτικές αφηγήσεις γίνεται σαφές πως ο γάμος ήταν η μεταβίβαση σε μια νέα ομάδα νοικοκυριού με ίδιο σκοπό, όπως και στην πατρική οικογένεια, τον βιοπορισμό.

Παρατηρήθηκαν διακρίσεις στην ανατροφή των κοριτσιών ανάμεσα σε οικογένειες του αγροτικού και του αστικού χώρου. Στα αστικά περιβάλλοντα, διακρίνουμε σαφώς ένα μοτίβο όπου τα κορίτσια δεν βγαίνουν εκτός σπιτιού να παίξουν, οι κοινωνικές τους συναναστροφές, κυρίως με συγγενείς, συμβαίνουν στον χώρο του σπιτιού σε ονομαστικές γιορτές ή θρησκευτικές, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις περιγράφουν πως έβγαιναν με τη συνοδεία του πατέρα τους. Ο εγκλεισμός αυτός έχει να κάνει και με τις αντιλήψεις περί της πρέπουσας γυναικείας συμπεριφοράς, ιδίως στα μεσαία και ανώτερα αστικά κοινωνικά στρώματα, όπου η γυναίκα δεν επιτρεπόταν να βγαίνει από το χώρο του σπιτιού. Σε αγροτικά και αστικά-επαρχιακά περιβάλλοντα βλέπουμε τις αφηγήτριες να ακολουθούν τους γονείς τους σε γεωργικές ή κτηνοτροφικές εργασίες και να παίζουν σε εξωτερικούς χώρους όταν το επέτρεπε ο περιορισμένος χρόνος τους, και πάλι όμως μόνο με κορίτσια. Σε κάποιες αφηγήσεις ακόμα από τον αγροτικό χώρο, που οι παραδόσεις είναι πιο στενά συνυφασμένες με την κοινότητα, διακρίνουμε μαγικοθρησκευτικές αντιλήψεις και πρακτικές μέσα από αφηγήσεις των συγγενών των αφηγητριών. Στις πόλεις της επαρχίας, μείζον είναι το ζήτημα της μόρφωσης και των σπουδών, δίνοντάς μας την εικόνα πως τα κοινωνικά υποκείμενα στα περιβάλλοντα αυτά, ακροβατούν μεταξύ του αγροτικού και του αστικού τρόπου ζωής, όσον αφορά τον επιθυμητό τρόπο διαβίωσης, δείχνοντας σαφή προτίμηση στο δεύτερο και θεωρώντας «τα γράμματα» έναν τρόπο κοινωνικής ανέλιξης προς αυτόν. Τόσο στα αστικά όσο και στα αγροτικά περιβάλλοντα μεγάλο βάρος δίνεται στην τιμή, την ντροπή και το όνομα του κοριτσιού, τον σεβασμό προς τον δάσκαλο, τους μεγαλύτερους κ.τ.λ. αποκτώντας μια τάση σχηματικής γενίκευσης.

Όσον αφορά την εκπαίδευση των κοριτσιών της περιόδου του Μεσοπολέμου, παρατηρήθηκε πως οι αφηγήτριες των αστικών κέντρων, ανάλογα με την οικονομική ευχέρεια πάντα της οικογένειάς τους, ολοκλήρωσαν σε μεγαλύτερο βαθμό το δημοτικό ή το γυμνάσιο, σε σχέση με αφηγήτριες αστικών-επαρχιακών ή αγροτικών τόπων που ολοκλήρωναν μόνο κάποιες τάξεις του δημοτικού. Μια επιπλέον παρατήρηση είναι πως στις αφηγήσεις γυναικών από τον αστικό χώρο, βλέπουμε πως, σε αντίθεση με τις αγρότισσες, μετά τον γάμο τους σταματούν αμέσως την όποια εργασία είχαν και παραμένουν στο σπίτι φροντίζοντας το νοικοκυριό και τα παιδιά. Περιγράφουν λιγότερες κακουχίες και κούραση σαφώς, αλλά αναπαρίστανται περισσότερο απομονωμένες. Κατά ομοφωνία ωστόσο, οι αφηγήτριες, περιγράφοντας τη σχέση τους με τον σύζυγό τους ομολογούν πως «έκαναν πίσω» σε τυχόν διαφωνίες, και συμφωνούσαν με τον άντρα τους σε ό,τι αποφάσεις έπαιρνε.

Οι αξίες, οι νοοτροπίες και οι πρακτικές διαπαιδαγώγησης των κοριτσιών ως προς την ελεύθερη έκφραση των δικών τους προσδοκιών επηρεάζονται από το κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο των γονέων. Παρατηρήθηκε πως σε περιοχές που περιγράφεται μεγάλη φτώχεια και πολυμελείς οικογένειες, οι πρακτικές διαπαιδαγώγησης είναι πιο σκληρές και τα ήθη πιο αυστηρά. Αντίστοιχα τόσο σε αγροτικά όσο και αστικά περιβάλλοντα, σε οικογένειες των οποίων το μορφωτικό επίπεδο ήταν ανώτερο ή η κοινωνική θέση της οικογένειας πιο εύρωστη, οι πρακτικές διαπαιδαγώγησης και συνετισμού χαρακτηρίζονται από περισσότερο νεοτερικές αντιλήψεις και συμπεριφορές.

Οι περισσότερες αφηγήσεις βέβαια, προέρχονται από γυναίκες από φτωχά και μεσαία στρώματα ενώ οι περισσότερες περιγράφουν πως στους τόπους που έζησαν, σπουδαίοι άνθρωποι θεωρούνταν ο ιερέας, ο δάσκαλος, ο δήμαρχος αλλά και οι πλούσιες οικογένειες του περιβάλλοντός τους. Θα αναφέρουν μάλιστα πως η μοναδική διέξοδος να αλλάξει κάποια γυναίκα κοινωνική τάξη είναι μέσω του γάμου και αντίστοιχα για τον άνδρα το να παντρευτεί μια νύφη με μεγάλη προίκα. Το ζήτημα είναι ταξικό καθώς διαπιστώσαμε πως τόσο στα αστικά περιβάλλοντα όσο και σε αγροτικά η κοινωνικοοικονομική θέση της πατρικής οικογένειας παίζει τον μεγαλύτερο ρόλο στην διαβίωση αλλά και την εξέλιξη των αφηγητριών, και επηρεάζει τις προτροπές των γονέων προς τα παιδιά τους με αντίστοιχο τρόπο. Επισημαίνεται επομένως πως ενώ στις φτωχές οικογένειες καμία αφηγήτρια δεν κατάφερε να σπουδάσει, τουναντίον παρατηρείται η παιδική εργασία είτε με μορφή οικιακών υποχρεώσεων, είτε στα χωράφια με τους γονείς, είτε σε εργοστάσια, οι αφηγήτριες των οποίων οι γονείς είχαν την οικονομική ευχέρεια και περιγράφουν πως ανήκαν «στην ανώτερη τάξη» δεν υποχρεώθηκαν να εργαστούν, ενώ μερικές κατάφεραν και να σπουδάσουν. Αυτό που θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ανεξάρτητα από τον τόπο διαμονής των αφηγητριών αλλά και το οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο των αφηγητριών, είναι πως λίγες περιπτώσεις των παιδιών τους δεν σπούδασαν ή δεν δούλεψαν στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα, επομένως υπάρχει κοινωνική κινητικότητα μέσα από την εκπαίδευση και την εργασία για την επόμενη γενιά (συγκεκριμένα από τις αφηγήσεις ζωής αστικών περιβαλλόντων καμία, από τις αφηγήσεις επαρχιακών περιβαλλόντων μία, ενώ από τις αφηγήσεις ζωής αγροτικών περιβαλλόντων δύο).

Στις περισσότερες περιπτώσεις βλέπουμε πως επικρατεί μια φυσικοποίηση των πολιτισμικών αξιών τις οποίες ενστερνίζονταν οι εκάστοτε κοινωνίες που ζούσαν οι αφηγήτριες (πόλη, επαρχία, αγροτικό περιβάλλον), που είναι μεν υποσυνείδητη αλλά υπαρκτή. Οι

οικογενειακές σχέσεις, η ανατροφή και η οικονομική κατάσταση της εκάστοτε οικογένειας μαζί με τις συνθήκες διαβίωσής της, φιλτράρονται μέσα από τις σχέσεις εξουσίας και τον σεβασμό και μεταβιβάζουν το πολιτισμικό κεφάλαιο στα παιδιά. Όπως διατυπώνεται, κάθε κοινωνία φροντίζει για την εξέλιξή της, να μεταβιβάζει το πολιτισμικό της σύστημα στους νεότερους. Η προσπάθεια αυτή ξεκινά από την ημέρα που το παιδί γεννιέται, και συνεχίζει να λαμβάνει χώρα στους «κόλπους» της οικογένειας, του σχολείου, της κοινότητας και των πολιτισμικών της συμπεριφορών της αλλά και άλλων φορέων διαμόρφωσης αξιακών συστημάτων (Αυδίκος, 1996:220).

Όψεις παραδοσιακότητας ή νεοτερικότητας που ανιχνεύονται στην αγωγή των κοριτσιών την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα είναι οι εξής παρακάτω, σύμφωνα με την ταξινόμηση του Β. Νιτσιάκου (1991:140-141). Κυρίως στον αγροτικό και τον αστικό επαρχιακό χώρο, είδαμε πως η οικογενειοκρατία επικρατεί έναντι του ατομισμού όπως και οι κοινωνικές δεσμεύσεις είτε η ελευθερία του ατόμου να δράσει ελεύθερα, σύμφωνα με τις προσωπικές του επιθυμίες. Το ίδιο συμβαίνει και στα αστικά περιβάλλοντα, προσαρμοσμένο στις συνθήκες της πόλης, με κριτήριο πάντα την ταξική προέλευση των αφηγητριών. Το κληροδοτημένο επίτευγμα (επάγγελμα) της πατρικής οικογένειας είναι πιο συχνό στα αγροτικά περιβάλλοντα των αφηγήσεων ενώ η απόκτηση και η εξάσκηση ενός νέου επαγγέλματος στα αστικά-επαρχιακά και τα αστικά. Ωστόσο παρατηρήσαμε αρκετές αφηγήτριες και από αγροτικά περιβάλλοντα, λόγω οικονομικών δυσχερειών να εξασκούν και άλλα επαγγέλματα εκτός από εκείνο της πατρικής οικογένειας. Τόσο σε αγροτικά, αστικά αλλά και αστικά-επαρχιακά περιβάλλοντα, οι αφηγήτριες διαβίωναν σε κοινωνίες βασισμένες στην οικονομία της αγοράς, ενώ η κοινωνική διαστρωμάτωση των οικογενειών ήταν οριζόντια με βάση κριτήρια οικονομικά και ένα ταξικό σύστημα. Επικρατεί επίσης ο στοιχειώδης καταμερισμός εργασίας με βάση το φύλο και την ηλικία, καθώς περιγράφεται πως οι μητέρες έκαναν τις δουλειές του σπιτιού ενώ οι κόρες «μαθήτευαν» κοντά τους, οι μεγαλύτερες αδελφές μεγάλωναν τα μικρότερα παιδιά της οικογένειας, ενώ οι μητέρες σε επαρχιακά ή αγροτικά περιβάλλοντα δουλεύανε και εκείνες για να εξασφαλίσουν ένα καλύτερο εισόδημα στην οικογένεια. Προηγμένο καταμερισμό εργασίας θα εντοπίσουμε σπάνια, ακόμα και στο κομμάτι των αφηγήσεων σχετικά με την ενήλικη ζωή των αφηγητριών.

Στο ερώτημα αν εντοπίζεται διαγενεακή μεταβίβαση και αποδοχή των αξιών και πρακτικών ανατροφής από την πατρική οικογένεια των αφηγητριών στην αγωγή των δικών τους παιδιών (κυρίως των κοριτσιών), ανακαλύψαμε πως όσον αφορά τις πρακτικές πειθάρχησης, την

τρυφερότητα και την προσοχή που έδειχναν οι μητέρες στα κορίτσια τους, υπάρχουν διαφόρων ειδών περιπτώσεις. Μερικές αφηγήτριες υποστήριξαν πως «ένα χαστούκι» δεν ήταν τίποτα σοβαρό προκειμένου το παιδί να συνετιστεί, ίσως σε σύγκριση με δικές τους χειρότερες εμπειρίες. Οι αφηγήτριες αστικών και αστικών-επαρχιακών περιβαλλόντων, συμβουλεύουν τις κόρες τους να ολοκληρώσουν το σχολείο, να σπουδάσουν και μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις χωρίς να τις κατευθύνουν σε συγκεκριμένο αντικείμενο, αλλά τις συμβουλεύουν να ακολουθήσουν την κλίση τους ή λένε χαρακτηριστικά πως «θα βρουν το δρόμο τους». Εντύπωση προκαλεί πως κάποιες αφηγήτριες δεν αναφέρουν καν τον γάμο είτε προσπαθούν να τον αποτρέψουν προκειμένου οι κόρες τους να εξελίξουν την σταδιοδρομία τους. Στις αφηγήσεις από αγροτικά περιβάλλοντα αντίθετα στις συμβουλές προς τις νεαρές κόρες πρώτο λόγο έχουν η νοικοκυροσύνη, η προστασία της τιμής, ο γάμος και η απόκτηση οικογένειας.

Θα μπορούσαμε εν κατακλείδι, να υποστηρίξουμε πως η περίοδος του Μεσοπολέμου είναι μια εποχή στην οποία το νόημα του φύλου συζητάται με όρους που υπερβαίνουν το πλαίσιο της οικογένειας, αποκαλύπτοντας έτσι τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα και στο «δημόσιο πεδίο» της αμοιβόμενης εργασίας (Αβδελά,2002:358). Όσον αφορά το φεμινιστικό κίνημα και τις διεκδικήσεις του, οι περισσότερες γυναίκες έμειναν μακριά από τις προτροπές του, απορροφημένες μεταξύ του βιοπορισμού και των οικιακών τους καθηκόντων, κάτι που εντοπίζουμε σχεδόν σε όλο το ερευνητικό υλικό που μελετήθηκε. Για τις περισσότερες από τις γυναίκες αυτές είδαμε πως ο γάμος, η μητρότητα και η δημόσια ένταξη είναι δυο δυσανάλογα ποσά. Αυτό που παρατηρείται ωστόσο είναι πως οι συμβουλές που δίνουν και στις κόρες αλλά και στις εγγονές τους δεν έχουν να κάνουν αποκλειστικά και μόνο με την δημιουργία οικογένειας, αλλά βάρος δίνουν και στην εκπαίδευση των κοριτσιών, ενώ ιδίως στις εγγονές τους βλέπουμε και μια υπερηφάνεια εκ μέρους τους, σε σχέση με τις σπουδές τους και την μελλοντική επαγγελματική τους αποκατάσταση.

Μολονότι επομένως η εποχή του Μεσοπολέμου δεν θα διεγείρει τεράστιες ανατροπές στις ζωές των νεαρών κοριτσιών, όπως περιγράφει και η Ε. Αβδελά (2002:358), προς το τέλος του *«η απόσταση από τη ζωή των μητέρων τους θα φαίνεται εντυπωσιακά μεγάλη: οι ποικίλες παράμετροι του κοινωνικού ζητήματος, η άνθηση των ιδεών, η επέκταση της μόρφωσης και τα νέα πρότυπα κατανάλωσης και κοινωνικότητας μαζί με την δυναμική παρουσία του γυναικείου ζητήματος»* θα

ωθήσουν πολλές γυναίκες να αναθεωρήσουν την καθημερινότητά τους ή εν πάση περιπτώσει να ονειρευτούν την αλλαγή της.

2.2.13 Επίλογος

Ολοκληρώνοντας την ερευνητική αυτή διαδρομή σχετικά με τις αναπαραστάσεις της αγωγής των κοριτσιών την περίοδο του Μεσοπολέμου μέσα από αφηγήσεις ζωής, σκόπιμο είναι να γίνουν κάποιες επιπλέον αναφορές σχετικά με τη θέση της γυναίκας μέσα στην οικογένεια και την κοινωνία.

Ο C. Harman θα περιγράψει από την σκοπιά του, ξεκινώντας από την νεολιθική εποχή, πως μετά τις πρώτες ταξικές διαιρέσεις, οι γυναίκες βγήκαν «χαμένες» στην διαδικασία του σχηματισμού του κράτους (Harman,2012:29). Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως η υποταγή των γυναικών στους άντρες παρουσιάζει αρκετά μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ τόσο των διαφόρων ταξικών κοινωνιών, αλλά και μεταξύ των τάξεων στο εσωτερικό κάθε κοινωνίας (ό.π.). Ήδη από την διάλυση των παλαιών πατριαρχικών φυλών η ενήλικη γυναίκα δεν είναι μέρος ενός ευρύτερου δικτύου σχέσεων, δεν έχει τη δυνατότητα άποψης σχετικά με τη διαχείριση των παραγωγικών μέσων αλλά και ούτε είναι προστατευμένη απέναντι σε κάποια ενδεχόμενη αυταρχική μεταχείριση (ό.π.). Ιδίως δε οι γυναίκες της άρχουσας τάξης, αντιμετωπίζονται ως περιουσιακό στοιχείο, «στολίδι», ή τροφοί των κληρονόμων. Όπως είδαμε και στην παρούσα έρευνα, η ζωή των γυναικών σε βιοτεχνικά και αγροτικά νοικοκυριά μολονότι απείχε σημαντικά από την προηγούμενη περιγραφή, καθώς είχαν παραγωγικό ρόλο και μοχθούσαν συνεχώς, οι άνδρες και πάλι έλεγχαν τις σχέσεις ανάμεσα στο νοικοκυριό και την υπόλοιπη κοινωνία (ό.π.). Τόσο στα ανώτερα όσο και στα λαϊκά στρώματα, ίσχυε η εξουσία του πατέρα πάνω στα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού.

Εξειδικεύοντας στην ελληνική κοινωνία, θα μπορούσαμε να πούμε πως όσο μελετάμε παλαιότερες εποχές τόσο πιο υποβαθμισμένη και δευτερεύουσα είναι η θέση της γυναίκας στην κοινωνία, την οικογένεια (ειρωνικά καθότι με δική της ευθύνη διευθετούνται οι οικιακές μέριμνες και η διαπαιδαγώγηση των παιδιών), και την σχέση της με τον σύζυγό της. Όπως περιγράφεται παρακάτω από τον Αθηναγόρα (1927:20-21), σχετικά με τα αγροτικά περιβάλλοντα της Ηπείρου: *«…το μάλλον αξιοθρήνητο είναι η ταπεινωτική θέσις της γυναικός. Ίσως εις ουδέν μέρος της Ελλάδος η γυνή ευρίσκεται εις τόσην ταπείνωσιν και εξευτελισμόν όσον ενταύθα. Αύτη δεν είναι*

πλέον η σύζυγος και η ομότιμος του ανδρός, δεν είναι ο σύντροφος αυτού εις τας ευτυχίας και τας δυστυχίας της ζωής, δεν είναι η μήτηρ των τέκνων του, είναι res, είναι πράγμα, είναι σκλάβα του κυρίου της, όστις λέγεται σύζυγος είναι εν ράκος της ζωής, είναι εν κτήνος, το οποίον από πρωίας μέχρις εσπέρας και από εσπέρας μέχρι της πρωίας φορτώνεται. Εις ηλικίαν είκοσι ετών η γυνή είναι πλέον γραία καμπτομένη υπό τον ανήκεστον όγκον σκληράς εργασίας, δεν ευρίσκει ούτε στιγμήν να φροντίσει δια τον οίκον και τα τέκνα της. Ουδέποτε ξεκουράζεται, από τα ξύλα στο χωράφι, από το χωράφι στο νερό, από το νερό εις τα ζώα, συχνά δε και εις το παζάρι της πόλεως κατάφορτος επί ώρας δια να πωλήσει ό,τι ημπορέσει από τα προϊόντα των κτημάτων της, δια να προμηθεύει τα τσιγκαρέττα και το ούζο του κυρίου της. Υπό τοιαύτας συνθήκας δεν είναι διόλου περίεργο ότι δεν γιγνώσκει ούτε να ράψει, ούτε να επιδιορθώσει το ελάχιστον ένδυμα, ούτε να παρασκευάσει το απλούστερον φαγητόν. Μπομπότα και κρόμμυα και σκόρδα είναι η συνήθης τροφή αυτής και των τέκνων της και αν ποτέ θελήσει να μαγειρεύσει και κάτι άλλο ασφαλώς δεν θα είναι φαγώσιμο. Η ακαθαρσία αυτής, του συζύγου και των τέκνων της, η ακαταστασίας αυτής και η βρωμιά του σπιτιού της είναι απερίγραπτος και το αποτέλεσμα όλης αυτής της καταστάσεως είναι το κουρέλιασμα του γάμου».

Ωστόσο, γεγονός αποτελεί πως τις τελευταίες δεκαετίες και με την σημαντική συμβολή διαφόρων επιστημών αλλά και της έμφυλης λαογραφικής έρευνας, όψεις των γυναικών των παραδοσιακών κοινοτήτων που αγνοούνταν έγιναν ορατές. Το γεγονός της προσμέτρησης του φύλου στην έρευνα, επέτρεψε να γίνει αντιληπτό πως η έμφυλη διάσταση μπορεί να αποτελέσει πηγή πιθανής διαφοράς, εξουσίας και ιεραρχίας των διάφορων λαϊκών ομάδων αλλά και οικογενειακών, οι οποίες στο παρελθόν προσεγγίζονταν από την σκοπιά σχέσεων και συμφερόντων (Γκασούκα, 2013β:205). Ένα δόκιμο τελευταίο σχόλιο της Μ. Γκασούκα, αποτελεί το ότι όπως οι φεμινιστικές απόψεις ενισχύουν και επεκτείνουν την λαογραφική θεωρία με την παραγωγή αναλυτικών προτύπων, το γεγονός αυτό δεν αποτελεί μονόδρομο. Η αξιοποίηση ενός διαπολιτισμικού φάσματος λαογραφικού υλικού, η λαογραφία των γυναικών, δύναται να συνεισφέρει επίσης από την πλευρά της στην εξέταση της έμφυλης διαφοράς που εμπλουτίζουν στη συνέχεια την φεμινιστική έρευνα (ό.π.).

Εν κατακλείδι, διάφορες πλευρές της γυναικείας κατάστασης (σωματικές, ψυχολογικές, κοινωνικές) βρίσκουν έκφραση σε διάφορους θεσμούς, συμβάλλουν στην αναπαραγωγή της δευτερεύουσας θέσης της και οδηγούν την κατάσταση, από την σκοπιά της κοινωνικής αλλαγής, σε έναν φαύλο κύκλο.

Φαίνεται πως ο συνδυασμός μιας διαφορετικής πολιτισμικής άποψης και μιας διαφορετικής κοινωνικής πραγματικότητας, με προσπάθειες που στοχεύουν στην αλλαγή των κοινωνικών θεσμών και των πολιτισμικών αντιλήψεων είναι δυνατόν να ευθυγραμμίσουν την ανισότητα μεταξύ των φύλων που παρατηρήθηκε και παρατηρείται ακόμα (Ortner,1994:107).

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΚΑΙ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αβδελά, Ε., (2002). Οι γυναίκες, κοινωνικό Ζήτημα. Στο (Επιμ. Χατζηϊωσήφ, Χ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Β τόμος, Μέρος Α, (σ.σ. 337-358). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Αλεξάκης, Ε., (2014). *Οικογένεια, Συγγένεια και Γάμος στη Νεότερη Ελλάδα, Εθνοκοινωνιολογική Προσέγγιση*, Αθήνα: Ηρόδοτος.

Αυδίκος, Ε., (1996). *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία,* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Beauvoir, S., (1979). *Το δεύτερο φύλο*, (μτφρ. Σιμόπουλος Κ.), Αθήνα: Γλάρος.

Brecht, B., (2009). *Ποιήματα,* απόδοση Μ. Πλωρίτης, Αθήνα: Κοροντζή.

Γκασούκα, Μ., (2008). *Κοινωνιολογία του λαϊκού πολιτισμού*, Τόμος δεύτερος, *Το φύλο κάτω από το πέπλο. Γυναικεία πραγματικότητα και αναπαραστάσεις του φύλου στα λαϊκά παραμύθια*. Αθήνα: Ψηφίδα.

--- (2013α). *Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις του Φύλου, Ζητήματα Εξουσίας και Ιεραρχίας,* Αθήνα: Διάδραση.

--- (2013β). Όψεις βίας στην διαδικασία κοινωνικοποίησης των κοριτσιών των παραδοσιακών κοινοτήτων, Πρακτικά του Συνεδρίου *Παιδική Ηλικία: Κοινωνιολογικές, Ιστορικές, Πολιτισμικές και Παιδαγωγικές Προσεγγίσεις*, (σ.σ. 201-205), Αθήνα, Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.

Δασκαλάκης, Δ., (2009).*Εισαγωγή στη σύγχρονη κοινωνιολογία*, Αθήνα: Παπαζήση.

Δασκαλάκης, Δ., Γκίβαλος Μ.,(Επιμ.) (2011). *Παιδική Ηλικία και τα Δικαιώματα του Παιδιού,* Α.Α. Αθήνα: Λιβάνη.

Έγκελς, Φ., (χ.χ.). *Η καταγωγή της Οικογένειας της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Ζαφειροπούλου, Μ., (1999). Η οικογένεια στη νέα εποχή. Ανακοίνωση στο Γ΄ Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, *Η Οικογένεια στη Σύγχρονη Κοινωνία*, Κομοτηνή 13-14 Μαρτίου, Ανακτήθηκε απο: http://alex.eled.duth.gr/epek/family/htm/5.htm (προσπελάστηκε: 4/6/18).

Ζαφειροπούλου, Μ., Αργυρούδη, Σ. & Παππά, Ε., (1999). Το Αμήχανο Βλέμμα της Ελληνικής Οικογένειας στο Τέλος του Αιώνα. Αδιέξοδα και Δρόμοι. Ανακοίνωση στο Γ΄ Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, *Η Οικογένεια στη Σύγχρονη Κοινωνία*, Κομοτηνή 13-14 Μαρτίου. Ανακτήθηκε από :http://alex.eled.duth.gr/epek/family/htm/6.htm (προσπελάστηκε: 27/6/18).

Giddens, A.,(2002). *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, (μτφρ: Τριανταφυλοπούλου Ν.), Αθήνα :Οδυσσέας.

Ginzburg, C., (2008). *Το Τυρί και τα Σκουλήκια, ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*, (μτφρ: Κουρεμένος Κ.) Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Harman, C., (2012). *Λαϊκή Ιστορία του Κόσμου, Από την εποχή του λίθου έως και τη νέα χιλιετία,* (μτφρ: Αστερίου Ε.), Αθήνα: Τόπος.

Η Θέση της Γυναίκας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Μια συνοπτική θεώρηση. Ανακτήθηκε από *http://www.anistor.gr/greek/grback/ist2013_38_Anistoriton.pdf* (προσπελάστηκε: 4/7/18), (Ανιστόρητον, τόμος 10:2013:αρ. 38).

Κακάμπουρα, Ρ., (2011α). *Αφηγήσεις Ζωής, Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, Αθήνα: Διάδραση.

--- - (2011$_{\beta}$). Γραπτή Αυτοβιογραφία και Αφηγήσεις Ζωής, Το πρόβλημα της αλήθειας. *Ιστορίας Μέριμνα: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Γ. Ν. Λεοντσίνη*, (σ.σ. 464-469). Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

--- (2013$_{\alpha}$). Δευτερογενής αφηγηματική ανάλυση βιογραφικών συνεντεύξεων: ένα εργαστήρι. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου: *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα: Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012, Βόλος, (σ.σ. 531-540). Ένωση Προφορικής Ιστορίας.

---(2013$_{\beta}$). Αφηγήσεις Πρακτικών Πειθάρχησης των Παιδιών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Πρακτικά του Συνεδρίου: *Παιδική Ηλικία: Κοινωνιολογικές, Ιστορικές, Πολιτισμικές και Παιδαγωγικές Προσεγγίσεις*, (σ.σ. 208-216). Αθήνα, Π.Τ.Δ.Ε, Ε.Κ.Π.Α.

--- (2013$_{\gamma}$). Προϋποθέσεις και προβληματισμοί για μια δευτερογενή ανάλυση αφηγήσεων ζωής. Στο Δασκαλάκης, Δ., (Επιμ.), *Οι Κοινωνικές Επιστήμες και η Υφιστάμενη Κρίση*, (σ.σ. 531-553). Αθήνα: Παπαζήσης.

--- (2014). Self-Representations in Greek Women's Life Stories, Proceedings of the 15th Centre – 31, *NARRATI VES ACROSS SPACE AND TIME: TRANSMISSIONS AND ADAPTATIONS*, June 21-27, (p.557-568). Athens, Congress of the International Society for Folk Narrative Research Publications of the Hellenic Folklore Research.

Καπροΐτη, Π., (2015).*Θέματα και μοτίβα εγκλεισμού νέας στον αγροτικό και τον αστικό πολιτισμό*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κατάκη, Χ., (1998). *Οι Τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας. Ψυχοκοινωνικές Διεργασίες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Κλωνή, Α.,(2000). Εργασία, παιδί και παιχνίδι στην ελληνική ύπαιθρο: η περίπτωση της Λυγαριάς: ανθρωπολογική προσέγγιση. Στο Γκουγκούλη Κ., Κουρία Κ. (επιμ.), *Παιδί και*

Παιχνίδι στην Νεοελληνική Κοινωνία -19ος-20ος αιώνας, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, (σ.σ.417-470). Αθήνα: Καστανιώτης.

Kohli, M. (1981). Biography: Account, text, method, στο D. Bertaux (ed.), *Biography and society. The life history approach in the social sciences, Sage Studies in International Sociology*, (p. 61- 75). London: Sage.

Μερακλής, Μ.Γ, (1993). Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών χωρικών, *Δ΄ Συμπόσιο Λαογραφίας Βορειοελλαδικού Χώρου* (Ιωάννινα, 10-12 Οκτωβρίου 1979), Θεσσαλονίκη 1983, σ. 181-187 και στο: *Έντεχνος Λαϊκός Λόγος*, (σ.σ.247-255).Αθήνα: Καρδαμίτσα,.

--- (2011). *Ελληνική Λαογραφία, κοινωνική συγκρότηση, ήθη και έθιμα, λαϊκή τέχνη*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου- Καρδαμίτσα.

Μοριχοβίτης, Γ., (1982). *Κοινωνιολογία της Σύγχρονης Οικογένειας*, Αθήνα.

Μπακαλάκη, Α., Ελεγμίτου Ε., (1987). *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα,* Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα.

Μπαμπούνης, Χ., (2007).*Τοπική Αυτοδιοίκηση και Ελλαδικός Χώρος*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Νιτσιάκος, Β.Γ., (1991). *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα: Οδυσσέας.

Νορντάου, Μ., (2006), Τα κατά συνθήκην ψεύδη, (μτφρ:Πολίτης Ρ.), Αθήνα: Νέος Σταθμός

Ντενίση, Σ., (2008). Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940): Πλαίσιο-Αναζητήσεις-Στόχοι-Προβληματισμοί ενός ερευνητικού προγράμματος. Στο Ντενίση Σ., (Επιμ) *Η Γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940)*, Πρακτικά Ημερίδας, Σάββατο 10 Νοεμβρίου 2007, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών: Guttenberg.

Ortner, S., (1994). Είναι το θηλυκό για το αρσενικό ό,τι η φύση για τον πολιτισμό; Στο Μπακαλάκη Α., (Επιμ.) *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο* (σ.σ. 75-108). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παπαθανασίου, Μ., (2003). *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο. Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα.

Παπαταξιάρχης, Ε., (1992). Γυναίκες και άνδρες στην ανθρωπολογική μελέτη της ελληνικής κοινωνίας. Στο Παπαταξιάρχης, Ε. & Παραδέλλης Θ. (Επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις,* (σσ.44-73). Αθήνα: Καστανιώτης.

Παραμυθίας και Πάργας Αθηναγόρα, (1927). *Αι Ιεραί Μοναί της Ηπείρου και της Ελλάδος εν γένει και αι προς το έθνος ανεκτίμητοι υπηρεσίαι αυτών*, (σ.σ.20-21).Αθήναι.

Ράπτου, Ε., (2014). *Ανασυνθέτοντας το γυναικείο παρελθόν: αφηγήσεις γυναικών ως σύνδεσμοι μεταξύ μνήμης, προφορικής ιστορίας, μάθησης και κοινωνικής δομής και η εκπαιδευτική - διδακτική αξιοποίησή τους*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Ανακτήθηκε από: https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/36550 (προσπελάστηκε:22/6/18).

Ρηγίνος, Μ., (1995). *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία: 1870-1940*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα

Rosaldo, M., (1994). Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: Σκέψεις για τον φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση. Στο Μπακαλάκη Α., (Επιμ.) *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο* (σ.σ. 185-233). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Σαλίμπα, Ζ., (2002). *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922),* Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα

Σβορώνος, Ν., (1994). *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσαούση, Α., Τσιολάκη, Κ. & Δημητριάδη, Π., (2006).Οικογένεια και μονογονεϊκότητα. Ρόλος και Εξέλιξη της Οικογένειας στην Τοπική Κοινωνία. Ανακτήθηκε από:http://www.alkistis-equal.gr/default.aspx?lang=el-GR&loc=1&page=508 (προσπελάστηκε: 9/6/18).

Τσιώλης., Γ., Σερντεδάκις Ν., Κάλλας Γ., (επιμ.) (2011). *Ερευνητικές υποδομές και δεδομένα στην εμπειρική κοινωνική έρευνα. Ζητήματα καταγραφής, τεκμηρίωσης και ανάλυσης κοινωνικών δεδομένων*, Αθήνα: Νήσος.

Τσαρδάκης, Δ., (1984). *Διαδικασίες Κοινωνικοποίησης. Κοινωνικοψυχολογική Ανάλυση της Δομής της Οικογένειας και του Σχολείου*. Αθήνα: Σκαραβαίος.

Τσουκαλάς, Κ., (2005). *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα,* Αθήνα: Θεμέλιο.

Χαραλαμπάκης, Χ, (1991). *Γλώσσα και Φύλο*, ανάτυπο από το περιοδικό ΘΑΛΛΩ, τεύχος 3, Χανιά.